FILOZOFSKI FAKULTET

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

STO GODINA OD VELIKOG RATA: POGLED KROZ DNEVNI TISAK

Zbornik studentskih radova

Izdavač:
FILOZOFSKI FAKULTET

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

Za izdavača:
prof. dr. sc. Loretana Farkaš

Urednici:
Luka Vrbanić / Valentina Kezić / Zvonimir Prtenjača

Mentor:
Luka Pejić

Recenzenti:
doc. dr. sc. Denis Njari / doc. dr. sc. Domagoj Tomas / Luka Pejić / Sergej Filipović

Lektura i korektura:
Ana Haršanji / Dominik Škarica / Luka Vrbanić / Marko Cmrečnjak / Sonja Đelatović / Sonja Erceg / Valentina Kezić / Zvonimir Prtenjača

Prijevodi sažetaka na engleski jezik:
Darko Paradžiković / Zvonimir Prtenjača

Grafičko oblikovanje i tisak:
Krešendo, Osijek

Naklada:
100 primjeraka

© Autori i Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Osijek, 2019. Nijedan dio ove knjige ne smije se umnožavati, fotokopirati ni na bilo koji drugi način reproducirati bez nakladnikova pismenog dopuštenja.

ISBN 978-953-314-129-9

CIP zapis dostupan je u računalnom katalogu Gradske i sveučilišne knjižnice Osijek pod brojem 141119048.

Filozofski fakultet

Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

STO GODINA OD VELIKOG RATA: POGLED KROZ DNEVNI TISAK

Zbornik studentskih radova

Urednici

Luka Vrbanić / Valentina Kezić / Zvonimir Prtenjača

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU
FILOZOFSKI FAKULTET

Osijek, 2019.

SADRŽAJ

Riječ urednika 7

Predgovor 9

Dominik Škarica i Luka Vrbanić
Pogled na Sarajevski atentat kroz prizmu hrvatskih novina 11

Valentina Kezić
Urbani kriminal u zagrebačkom dnevnom tisku 43

Marijana Bošnjak
Društveno-politički odnosi Srba i Hrvata u Trojednici kroz prizmu ratnog tiska 67

Zvonimir Prtenjača
Kinematografi i filmska propaganda u Banskoj Hrvatskoj tijekom Prvog svjetskog rata 107

Adam Tuković i Sonja Erceg
Ujedinjenje Kraljevine Srbije i Države SHS i odjeci ujedinjenja u hrvatskom tisku 153

Luka Zorica
Propagandne karikature u zagrebačkim novinama *Ilustrovani list* 1914. i 1915. godine 169

Luka Vrbanić i Zvonimir Prtenjača
***Naša majka rat*, ili: "arhivska fikcija" u problematizaciji Velikog rata** 189

Kazalo imena 197

Zahvale 202

RIJEČ UREDNIKA

Zbornik „Sto godina od Velikog rata: pogled kroz dnevni tisak“ rezultat je višemjesečnog istraživanja studenata povijesti Filozofskog fakulteta u Osijeku kojima su isti nastojali zauzeti nešto inovativniji pristup pri istraživanju povijesti Prvog svjetskog rata. Iščitavajući onodobne tiskovine koje su svakodnevno pratile zbivanja na prvim linijama bojišnice, ali i iza njih, suradnici zbornika iznjedrili su pet samostalnih istraživačkih radova i dva eseja koji se sad nalaze pred Vama, napose s nadom da su utrli put novim pogledima u proučavanju političke, socijalne i kulturne povijesti prijelomnog fenomena kao što je Prvi svjetski rat.

Proučavajući novinska izvješća o Sarajevskom atentatu, Dominik Škarica i Luka Vrbanić u radu naslovljenom **Pogled na Sarajevski atentat kroz prizmu hrvatskih novina** prikazuju povijesni kontekst samog događaja, razloge zbog kojih je prijestolonasljednik boravio u Sarajevu te uzroke koji su doveli do atentata. Autori pritom sustavno opisuju i djelovanje organizacija „Ujedinjenje ili smrt“ i „Crna ruka“ koje stoje iza organizacije i izvedbe atentata te reakcije na atentat u regiji i ostatku Europe, vidljive kroz prizmu suvremenih dnevnih novina.

O urbanom kriminalu u Zagrebu neposredno prije i u samim početnim godinama Prvog svjetskog rata progovara Valentina Kezić u radu naslovljenom **Urbani kriminal u zagrebačkom dnevnom tisku**. Fokusirajući se na novinske članke datirane u 1914. i 1915. godinu, autorica proučava zastupljenost i poziciju vijesti o urbanom kriminalu, načine prenošenja informacija, percepciju kriminala, vrste opisanih kriminalnih radnji, pojavu učinkovitosti represivnog aparata, kredibilitet novina kao izvora te spolnu strukturu i zanimanja izvršitelja kaznenih djela.

Društveno-politički odnosi Srba i Hrvata u Trojednici kroz prizmu ratnog tiska opisani su i vidljivi u radu Marijane Bošnjak, a autorica ovim povijesnim fenomenima pristupa osvrćući se na lokalne izgrede organizirane u nacionalno heterogenim uporištima Hrvatske stranke prava te proklamaciju rata s podfazama represije zbog počinjenih kolaboracija srpskog stanovništva tijekom srijemske ofenzive, ulaska Italije u rat i znatno tolerantnijim odnosom vlasti prema prijestupima srpskog stanovništva, i pada Beograda. Autorica svoj narativ zaključuje istražujući kolaps Kraljevine Srbije u ratu te niz novih zabrana i ograničenja koja će trajati do inauguracije novog cara, čija će vladavina otvoriti novu, treću fazu srpsko-hrvatskih odnosa.

Radom naslovljenim **Kinematografi i filmska propaganda u Banskoj Hrvatskoj tijekom Prvog svjetskog rata** Zvonimir Prtenjača nastoji prikazati kinofikaciju te predratno stanje kinematografa i različitih novinskih publikacija u Banskoj Hrvatskoj, ali i kontek-

stualizirati filmsku propagandu između 1914. i 1918. na području hrvatskih zemalja koja je bila dirigirana od strane države. Nadalje, analizom sadržaja hrvatskog dnevnog tiska, posebice onog s teritorija Banske Hrvatske, kao i tematski odgovarajuće stručne literature, autor nastoji rekonstruirati pojavu i funkciju propagande u domaćim kinematografima i tisku kao ratnim alatima oblikovanim u monarhijskim prijestolnicama, Beču i Budimpešti.

Ujedinjenje Kraljevine Srbije i Države SHS i odjeci ujedinjenja u hrvatskom tisku središnji su tematski slojevi istraživanja koje su proveli Adam Tuković i Sonja Erceg. Nakon kraće kontekstualizacije završetka Prvog svjetskog rata i osnutka nove države, autori se hvataju ukoštac s percepcijom ujedinjenja Kraljevine Srbije s Državom Slovenaca, Hrvata i Srba u tri dnevna lista koja su različito gledala na ujedinjenje te su svojim novinskim izvješćima to jasno naglašavala.

Uz pet navedenih i ukratko opisanih samostalnih istraživačkih radova, zbornik čitatelju nudi i dva eseja koji problematiziraju propagandne karikature i rat u stripu. Ilustracije koje otvoreno evociraju zbivanja tijekom Prvog svjetskog rata i percepciju istih u dnevnom tisku istražio je Luka Zorica svojim esejom nazvanim **Propagandne karikature u zagrebačkim novinama *Ilustrovani list* 1914. i 1915. godine**, dok su odjeke Velikog rata na vanjsko i unutrašnje stanje čovjeka, prikazane u stripovskom mediju, promislili i opisali Luka Vrbanić i Zvonimir Prtenjača esejem ***Naša majka rat*, ili: "arhivska fikcija" u problematizaciji Velikog rata**.

Naposljetku, valja još otkriti i tko je taj tajanstveni čitatelj kojemu je ovaj zbornik prvenstveno i namijenjen. Iako su autori svoja istraživanja provodili s inicijalnom namjerom da ovaj zbornik dođe u ruke studenata povijesti, to ih nužno ne ograničava da svoje riječi, misli, ideje i potkrjepe ponude i ostalim učenicima svih uzrasta, kao i raznoraznim ljubiteljima povijesti i svima onima koje zanimaju obrađene teme.

I iako se zaista još mnogo toga može istražiti, reći, zamisliti i napisati o jednom povijesnom fenomenu kao što je Prvi svjetski rat, autori, urednici i suradnici nadaju se da će ovim zbornikom pružiti uzor novim istraživačima i poticaj novim idejama koje zasigurno treba ganjati.

U Osijeku, 17. studenog 2018. godine.

Urednici

PREDGOVOR

U historiografskim krugovima, velike su obljetnice na glasu kao sasvim opravdana i vrlo učestala izlika za aktualizaciju pojedinih tema, njihovo novo razmatranje kroz niz stručnih publikacija, skupova i polemika čiji je krajnji rezultat ili tek beskrajna reprodukcija već artikuliranih promišljanja ili pak, u najboljem slučaju, prezentacija svježih i inovativnih pogleda na poznate probleme.

Stoljeće od završetka Prvog svjetskog rata, čiji je prijelomni značaj manifestiran i kroz arbitrarno povlačenje demarkacijske linije između tzv. dugog 19. i kratkog 20. stoljeća, izazvalo je solidnu pozornost istraživača u svijetu i Hrvatskoj, stavljajući na stol nekoliko studija vrijednih čitateljske pažnje. Mnogi su osjetili potrebu, ili možda stručnu dužnost, da se uključe u raspravu o, riječima Erica Hobsbawma, posljednjem olako shvaćenom masakru u Europi. Rat koji je trebao okončati sve ratove, kako su naivno vjerovali neki suvremenici, poput točke usijanja kojoj su prethodile brojne političke turbulencije i militarističko nadmetanje na prijelazu stoljeća, pod cijenu višemilijunskih žrtava zdrobio je anakrone monarhije, postavljajući temelje za novu traumu koja će se u globalnim razmjerima odigrati tijekom 1930-ih i 1940-ih godina.

Dok su se Hrvati, kao podanici Austro-Ugarske Monarhije, borili u Galiciji, na Soči i drugim bojištima, Banska Hrvatska suočavala se s nizom različitih izazova - od, primjerice, pitanja zbrinjavanja ranjenika, siročadi i gladne djece, urušavanja represivno-birokratskog aparata i gospodarskih problema, do nadzora ratnih zarobljenika, dezerterstva i širenja španjolske gripe. O svemu navedenom, dakako, te o brojnim drugim fenomenima redovito je izvještavao onovremeni tisak. Potonji je, unatoč svojim evidentnim ograničenjima, iznimno zahvalan izvor za rekonstrukciju *Zeitgeista* ili naizgled prevladavajućih mentalnih struktura jedne epohe.

Sudeći po zborniku koji se nalazi ispred nas, do istog su zaključka došli i neki osječki studenti povijesti koji su zahvaljujući samoinicijativnom angažmanu te neupitnom entuzijazmu priredili korpus tekstova čije analitičke pozicije, kada je Prvi svjetski rat u pitanju, nisu isključivo vojno-političkog usmjerenja već afirmiraju i druge pristupe i teme, bilo da govorimo o elaboraciji generalnih modaliteta novinskog izvještavanja početkom 20. stoljeća na ovim prostorima, propagandi, umjetnosti ili kriminalitetu i položaju marginalnih društvenih skupina između 1914. i 1918. godine. Ukratko, daleko od toga da su ovo tek dorađeni seminarski članci tj. ziheraško plivanje u sigurnim vodama. Iako njihove spoznaje gotovo zasigurno mogu biti dopunjene brojnim informacijama iz relevantne sekundarne i arhivske građe, ovaj je naslov prije svega trag jedne generacije čiji istraživački doprinosi, unatoč nominalno početničkom predznaku, imaju težinu i privlačnost ozbiljnih radova.

Postoji tek nada da će nadolazeći studenti povijesti demonstrirati istu volju za kolaborativnim projektima i znanstvenom produkcijom kao i skupina koja stoji iza ove knjige.

U Osijeku, 20. studenog 2018. godine.

Luka Pejić

Dominik Škarica i Luka Vrbanić

POGLED NA SARAJEVSKI ATENTAT KROZ PRIZMU HRVATSKIH NOVINA

Početak Prvoga svjetskog rata veže se uz 28. srpnja 1914. godine kada je, nakon Austro-ugarskog objavljivanja rata Srbiji, uslijedila lančana reakcija međusobnih objavljivanja rata među silama Antante i Trojnog saveza. Međutim, stavljajući geopolitičke sukobe i razmirice koje su vladale na europskoj i svjetskoj sceni već dulji niz godina, okidač za početak rata bio je sarajevski atentat mjesec dana ranije, 28. lipnja 1914. godine, u kojemu je ubijen Austro-ugarski prijestolonasljednik Franjo Ferdinand. Reakcija javnosti bila je burna, a sve regionalne (i velik broj svjetskih novina) izvještavale su o događaju u Sarajevu. Ovaj će se rad usredotočiti na izvještaje u onovremenim novinskim člancima, promatrajući brojeve *Banovca, Jutarnjeg lista, Karlovca, Naše sloge, Nezavisnosti, Novosti (Jugoslavenska štampa), Obzora (Jutarnje i popodnevno izdanje), Svjetla i Virovitičana* s glavnim ciljem prikazivanja sarajevskog atentata u svjetlu svakodnevice. Koristeći se navedenim novinskim izdanjima u prvom dijelu rada bit će prikazan povijesni kontekst događaja, razlozi zbog kojih je prijestolonasljednik boravio u Sarajevu te uzroci koji su doveli do atentata. Također, opisat će se djelovanje organizacija „Ujedinjenje ili smrt“ i „Crna ruka“ koje stoje iza organizacije i izvedbe atentata. U konačnici, bit će predstavljene reakcije na atentat u regiji i ostatku Europe, a sve to kroz prizmu suvremenih dnevnih novina.

Ključne riječi: Sarajevski atentat, Prvi svjetski rat, novinski članci.

1. UVOD

Sarajevski atentat na prestolonasljednika nadvojvodu Franju Ferdinanda 28. lipnja 1914. godine možemo okarakterizirati kao događaj koji je ne samo promijenio već i oblikovao svijet te u konačnici stvorio temelje za novi svijet „kratkog“ dvadesetog stoljeća. Jugoistočna Europa u devetnaesto je stoljeće ušla vrlo burno. „Bačva baruta“ nekoliko je puta paljena i događaji koji se ondje odvijaju naslućuju mogući krvavi rasplet. Aneksija Bosne i Hercegovine, odnosno njezino pripajanje Austro-Ugarskoj, povećala je brojčano stanje Slavena u naizgled stabilnoj dvojnoj monarhiji. Pitanje slavenskog ujedinjenja postaje sve glasnije i južnoslavenske ideje jače odjekuju jugoistočnom Europom. Iz daleke Rusije, uz to, odjekuje glas panslavizma, a austrijski vladari strahuju pred mogućim raspadom Monarhije. Srbija, smještena istočno od Monarhije, doživjela je prevrat u vla-

sti početkom stoljeća i nakon Balkanskih ratova nezadovoljna je rezultatima te u Bosni i Hercegovini vidi priliku za iskupljenjem. Monarhija, s druge strane, razmatra mogućnost vojne reakcije u Srbiji i predviđa joj sličnu sudbinu onoj koja je zadesila Bosnu i Hercegovinu nekoliko godina ranije. No u Srbiji jača pokret otpora Austro-Ugarskoj, nastaju organizacije militarističkog karaktera kojima je dalekosežni cilj provesti u djelo ideju Velike Srbije i ujediniti sve Slavene po uzoru Njemačke i Italije. Austro-ugarski car Franjo Josip I. bio je svjestan vojne moći Monarhije i smatrao je kako rat sa Srbijom i ne bi bio tako loš u trenutku kada je Srbija svježe izašla iz rata, no prijestolonasljednik Franjo Ferdinand bio je naklonjen Slavenima i predlagao je pomirbene mjere. Baš u jeku pomirbenih ideja, Franjo Ferdinand odlučio je otputovati u Sarajevo krajem lipnja 1914. godine te ondje sudjelovati u vojnim vježbama monarhističke vojske. Posjet Sarajevu za njega će biti koban i uzrokovat će početak jednog od najvećih vojnih sukoba u povijesti čovječanstva, a ovaj će rad događaje za vrijeme 1914. godine prikazati uz prateće komentare suvremenoga dnevnog tiska cijele Monarhije.

2. UZROCI PRVOGA SVJETSKOG RATA

Kako bismo uopće shvatili poimanje današnje europske i hrvatske političke situacije, potrebno je vratiti se stotinu godina unatrag i dobro proučiti sve događaje koji su potresali svijet početkom dvadesetog stoljeća, odnosno one događaje koji su doveli do sudbonosnog pucnja u Sarajevu 28. lipnja 1914. godine. Međutim, kako bismo shvatili događaje koji su prethodili početku Prvoga svjetskog rata moramo se vratiti još stotinu godina unatrag na održavanje Bečkog kongresa. Bečki je kongres bio prvi skup pojedinih državnih predstavnika europskih sila u modernoj svjetskoj povijesti, a na njemu je postignut dogovor kojim bi te velike europske sile nadzirale ratove, revolucije i ostale oružane intervencije, odnosno krize. Možemo reći da se takav model odlučivanja u svojoj biti održao do danas gdje država pobjednica više ne diktira uvjete mira, već su oni povjereni skupini najmoćnijih država, a odlučivanje počiva na raznim pravednim dogovorima i kompromisima, odnosno održavanju ravnoteže u Europi. Nakon proljeća naroda sredinom 19. stoljeća dolazi do ujedinjenja sitnih rascjepkanih njemačkih državica, koje su gurnule svoje međusobne nesuglasice i sukobe u drugi plan, a osim toga, pod vodstvom Pijemonta, ujedinila se i Italija. Trebalo bi spomenuti i stupanje Njemačke u rang svjetskih sila nakon podjele svih važnijih kolonija, borbu za prevlast na moru, ali i za prevlast nad morskim trgovačkim putovima te, na kraju, tvrdoglavost državnika i konstantno naoružavanje.[1] Nadalje, još je u 19. stoljeću došlo do sklapanja raznoraznih sporazuma. Njemačka je tako 1879. godine stupila u Dvojni savez s Austro-Ugarskom, koji je tri godine kasnije prerastao u Trojni savez kada im se pridružila i Italija. Njemačka je sklopila i tajni ugovor s Rusijom, koji je

1 Davorin Rudolf, „Lekcije Prvoga svjetskog rata“, *Adrias : zbornik radova Zavoda za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Splitu*, broj 2, Split, 2014., str. 106.

za razliku od onoga s Austro-Ugarskom bio samo defanzivni. Kada je na vlast došao Vilim II. njemačka je vanjska politika postala posve nepredvidiva te je počela remetiti ravnotežu u Europi. Takva je politika samo ojačala smjenom njemačkog kancelara Otta von Bismarcka. S druge se strane, slijedeći francusko-ruski savez iz 1894. godine, nalazio labavi sporazum Francuske i Velike Britanije poznatiji pod nazivom *Entente Cordiale* sklopljen 1904. godine.[2] Ubojstvom Franje Ferdinanda u Sarajevu fitilj je zapaljen i tako je započeo veliki svjetski sukob. Njemačka je bez velikih problema gurnula Beč u rat sa Srbijom kako bi očuvala Austro-Ugarsku Monarhiju. Nakon toga, Rusija je stala u obranu Srbije i veliko se klupko počelo razmotavati. Međutim, i dalje se nakon godina i godina proučavanja ne može konkretno odrediti samo jedan određeni *casus belli* koji je doveo do Prvoga svjetskog rata. Između ostalih to su i politički razlozi: pruski militarizam[3], rastući nacionalizam koji je iznutra izjedao Austro-Ugarsku, velika Angloamerička politika „totalnog carstva", ruska želja okupljanja svih Slavena u jednu državu, ali i geopolitički razlozi: kontrola nad najvažnijim tjesnacima i prolazima kao što su Bospor i Dardaneli koji spajaju Crno more sa Sredozemnim morem ili Veliki i Mali belt koji povezuju Kattegat i Skagerrak, odnosno Sjeverno more s Baltičkim morem. Zanimljivo je da najveću krivicu možemo staviti na pogrešne procjene političara koji su lokalnu krizu, Sarajevski atentat na prijestolonasljednika Franju Ferdinanda, iskoristili kao povod za veliki svjetski rat. Nitko od tih državnika nije želio dugotrajan rat, ali nisu ni smatrali da bi se rat mogao pretvoriti u četverogodišnju muku i tragediju koja će odnijeti više od 15 milijuna života. Također, pojedini povjesničari smatraju da je Franjo Ferdinand ubijen jer se zalagao za ideju trijalizma unutar Austro-Ugarske. Naime, prije nego što je odlučio posjetiti Sarajevo, Franjo Ferdinand sastao se s njemačkim carem i pruskim kraljem Vilimom II. u Konopištu u Češkoj. Isprva se mislilo kako je na tom sastanku dogovorena invazija na Srbiju, no taj je sastanak imao drugu svrhu. Upravo je na tom sastanku bilo rasprava o balkanskoj problematici i o opasnosti formiranja južnoslavenske države izvan Austro-Ugarske. U središtu Monarhije postojala je ideja o formiranju južnoslavenske zajednice koja bi tvorila treću ravnopravnu jedinicu unutar Austro-Ugarske te je toj ideji težio i Franjo Ferdinand. Time bi umirio tenzije na jugu Monarhije davši Slavenima veća prava i ravnopravnost, a istovremeno bi smanjio rastući utjecaj Ugarske, posebice u područjima s izrazito jakom mađarizacijom. Neki povjesničari smatraju da je ondašnja Srbija glavni krivac za rat. Tadašnji predsjednik srpske Vlade Nikola Pašić znao je da je njegova zemlja preslaba i da se ne može upustiti u rat s jednom od velikih europskih sila. Čak je došlo i do poboljšanja odnosa između Srbije i Austro-Ugarske zaključivanjem gospodarskih ugovora. Na austro-ugarskoj strani situacija je bila identična. Franjo Josip I. nije bio spreman za rat, a prijestolonasljednik Franjo Ferdinand se u Carevinskom vijeću protivio ratu. No kada je rat započeo svi su državnici odbacili stara mirnodopska razmišljanja i okrenuli se agresivnijem pristupu. To znači da

2 Annika Mombauer, *Uzroci Prvog svjetskog rata: Kontroverze i konsenzus*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2014., str. 22. – 23.

3 Ovdje se primarno misli na dvije Marokanske krize 1905. godine, odnosno 1911. godine, a ova potonja još je poznatija pod nazivom Agadirska kriza.

glavnu krivicu treba podijeliti između svih sudionika Prvoga svjetskog rata, a ne cijelu svaljivati na samo jednu državu.[4] Može se reći da su skoro svi bili spremni za rat te da je on cijelo prvo desetljeće 20. stoljeća visio u zraku. Velika Britanija nije bila spremna za rat kao ostali ratni sudionici. Velike im je probleme stvarala Irska u kojoj je konstantno jačao prvo pokret za jaču samoupravu, a onda i pokret za odcjepljenjem od Velike Britanije. Godine 1913. formirani su i irski dobrovoljci koji će kasnije prerasti u Irsku Republikansku Armiju, a Irci će im stvarati probleme za vrijeme trajanja cijelog rata. Nadalje, treba spomenuti da je dolaskom cara Vilima II. na njemačko prijestolje samo povećan strah Velike Britanije od nacionalistički vođene Njemačke. Treba spomenuti i Burski rat od 1899. godine do 1902. godine u kojem su odnijeli Pirovu pobjedu. U trenutku samog početka rata Velika se Britanija nalazila u problemima jer je većina vladajuće liberalne stranke bila protiv rata, tako da je trebala izliku. Ta je izlika došla u obliku njemačkog napada na neutralnu Belgiju. Prvog dana lipnja 1914. godine, načelnik njemačkog vojnog stožera Helmuth von Moltke izjavio je: „Kad bi samo prilike konačno proključale – mi smo spremni. Što prije, to bolje." Međutim, to je mišljenje držao za sebe. Kako se rat približavao i krize su postajale sve veće i počele su se ticati gotovo cijele Europe, vodeći slojevi država nisu mogli procijeniti kako će Europa izgledati nakon nadolazećeg sukoba. Ono što će dočekati Europu nakon toga jest veliko uništenje, ogromni gubitak života i industrijskih kapaciteta pojedinih država te gubljenje primata kojeg je europski kontinent do tada imao.[5]

3. POLITIČKI KONTEKST KRALJEVINE SRBIJE POČETKOM 20. STOLJEĆA

Političke je prilike s početka 20. stoljeća u Srbiji obilježio beogradski prevrat iz lipnja 1903. godine[6] u kojem je skupina časnika uklonila vladajuću dinastiju Obrenović i na vlast dovela obitelj koja će biti na vlasti sve do početka Drugoga svjetskog rata, dinastiju Karađorđević.[7] Prema nekim stranim povjesničarima, srpski su časnici bili poticani od strane Rusije, kako bi na prijestolje postavili anti-habsburškog kralja. Tome u prilog ide odmicanje Moskve od Sofije i polagano priklanjanje Beogradu.[8] Hrvatske novine *Banovac* opisuju da se „…u noći od srijede na četvrtak odigrala u kraljevskom dvoru biogradskom užasna tragedija. Vojska je na dani znak iz topa obkolila iznenadno cijeli kraljevski konak. Straže su ubijene, a više častnika provalilo u spavaću sobu kralja i kraljice, te ih ustrijelilo, kao i

4 Davorin Rudolf, „Lekcije Prvoga svjetskog rata", str. 105. – 107.

5 Tvrtko Jakovina, *Trenuci katarze*, Fraktura, Zaprešić, 2013., str. 13. – 14.

6 Gledano po julijanskom kalendaru nazvan „Majski prevrat".

7 Tihomir Rajčić, „Problem uloge Kraljevine Srbije u Sarajevskom atentatu i izbijanju Prvog svjetskog rata", *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, No. 59, Split, 2017., str. 414.

8 Holger H. Herwig, *The First World War*, Modern Wars, Bloomsbury, 2014., str. 9. – 10.

sve ostale, koji ime se opirahu. Istodobno su u svojim stanovima ustrijeljena oba brata kraljičina, nadporučnici Nikodem i Nikola Lunjevica, nadalje ministar-predsjednik general Dimitrija Cincar-Marković, njegov šurjak kapetan Milković, ministar unutrašnjih poslova Pero Todorović sa svojom kćerju, ratni ministar general Palović i još mnoge druge osobe su ustrijeljene ili uapšene".[9] Ovim je prevratom došlo do ozbiljnijih promjena u unutarnjoj i vanjskoj politici Srbije. Srbija je na unutrašnjem planu postala parlamentarna monarhija, a na vanjskom se planu okrenula od Austro-Ugarske i okrenula Rusiji i Francuskoj. Odnosno da će se „…naposeb naša monarhija spram ovih dogodjaja držati posve neutralno. Ovo bi se stanovište samo onda napustilo, kada bi bili ugroženi njezini interesi, ali to se za sada ne očekuje".[10] Časnici koji su doveli kralja na vlast i dalje su imali veliki politički utjecaj pa je tako kralj morao voditi računa o njihovim prohtjevima, koje su oni znali ostvarivati nasiljem. To je dovelo do povećanog militarizma i nastanka ratne želje koja se očitovala u gradnji što veće vojske i ona je trebala imati što veći utjecaj u političkom životu. Kralj koji je došao na vlast bio je „…Petar Karagjorgjević, zet kneza Nikole, već u poodmakloj dobi. Ima mu 59 godina. On je u zabiti svoga zatočenja razmišljao o dužnosti vladara i o pravu naroda".[11] Nakon što je Austro-Ugarska aneksirala Bosnu u Srbiji je to dočekano s negodovanjem što je rezultiralo osnivanjem „Narodne obrane", vladine organizacije s otvorenom vojno-obavještajnom zadaćom. Međutim, srpska je vlada 1909. godine bila primorana prihvatiti aneksiju Bosne, „Narodna obrana" je promijenila svoju namjenu i postala kulturno-prosvjetno udruženje. No oni su i dalje stvarali mrežu svojih agenata po Bosni, bavili se obavještajnom aktivnošću te novačili mlade ljude u svoje redove. Dvije godine nakon priznanja aneksije[12] bivši su časnici osnovali organizaciju „Crna ruka" kojoj je glavni cilj bio „ujedinjenje srpstva".[13] Velika je većina članova „Crne ruke" dolazila iz redova nižih časnika koji su sudjelovali u „Majskom prevratu" 1903. godine. Među mladim su časnicima najaktivniji bili Antonije Antić i Dragutin Dimitrijević-Apis.[14] Neki autori smatraju da je „Crna ruka" kao organizacija postala poznata zbog svoje uloge odigrane u ubojstvu Franje Ferdinanda u Sarajevu, što je pokrenulo lavinu diplomatskih kriza između dva politička bloka da bi na kraju izazvala Prvi svjetski rat. Službeno je utemeljena pod imenom „Ujedinjenje ili Smrt" s ciljem poticanja revolucije kako bi oslobodila sve Srbe koji žive pod stranom vlašću u već propadajućem Osmanskom Carstvu i u Bosni.[15] Ne zna

9 Banovac, broj 24., godina XVI, 13. lipnja 1903., str. 2.

10 Banovac, broj24., godina XVI, 13. lipnja 1903., str. 3.

11 Svjetlo, broj 24., godina XIX, 14. lipnja 1903., str. 1.

12 Tradicionalna historiografija navodi da je „Crna ruka" osnovana 22. svibnja 1911. godine, no prema julijanskom bi kalendaru to bilo nešto ranije, 9. svibnja 1911. godine.

13 Tihomir Rajčić, „Problem uloge Kraljevine Srbije u Sarajevskom atentatu i izbijanju Prvog svjetskog rata", str. 414. – 415.

14 Tetsuya Sahara, *The makinig of „Black Hand" reconsidered*, Istorija 20. veka, Beograd, 2016., str. 10.

15 Dragan Bakić, Apis'sMen: the Black Hand Conspirators after the Great War, Institute for Balkan Studies, Balcanica, No. XLVI, Beograd, 2015., str. 219. – 220.

se točno tko je bio vođe „Crne ruke“, no postoje neka nagađanja da je to najvjerojatnije bio Dragutin Dimitrijević-Apis. Od istaknutijih članova još treba istaknuti Vojina Tankosića[16], Ljubu Jovanovića-Čupu[17] i Milana Ciganovića[18]. Članom je mogla postati i osoba nesrpske nacionalnosti, a sam obred inicijacije bio je mističan i tajan.[19] Međutim, srpska se vlada na čelu s Nikolom Pašićem suprotstavljala rastućem utjecaju vojnih časnika, posebice na samom jugu Srbije. Iako su dijelili zajedničke nacionalne ciljeve, srpska je vlada očajno priželjkivala period mira kako bi reorganizirala svoje snage, a „Crna ruka“ bila je za poduzimanje subverzivnih aktivnosti na području Bosne. To znači da uplitanje „Crne ruke“ u ubojstvo Franje Ferdinanda možemo protumačiti i kao protivljenje Nikoli Pašiću i srpskoj vladi.[20] Zanimljivo je da je već ranije spomenuti Dragutin Dimitrijević-Apis bio šef beogradske vojno-obavještajne službe te je koristio obavještajnu mrežu „Narodne obrane“, koju je koristila i „Crna ruka“. „Crna ruka“ nije marila za svoju tajnost, dakle, nije bila tajna organizacija u punom smislu te riječi, o čemu svjedoči i njihovo glasilo *Pijemont* kroz koje su javno iznošena njezina stajališta. Također, za njezino postojanje znali su beogradska vlada, beogradski tisak i svi strani diplomati u Srbiji. Jedino su statut i poslovnik bili tajni, čak i za same članove „Crne ruke“ jer su namjeravali pratiti beogradsku javnost iz sjene. Iako je Balkanskim ratovima Srbija ugrabila veliki dio Balkanskog poluotoka, našla se u velikim problemima zbog bugarskih gerilaca u Makedoniji i albanskih gerilaca na Kosovu pa je tamo bio stacioniran veliki dio srpske vojske tako ostavljajući sjevernu granicu s Austro-Ugarskom slabo čuvanom. Ovakve su suprotnosti u mišljenjima između srpske vlade i „Crne ruke“ kulminirale sukobom između Nikole Pašića i Dragutina Dimitrijevića-Apisa u kojem je Apis planirao izvesti državni udar sličan onome iz 1903. godine, no Nikola Pašić je za to saznao preko vlastitih agenata u „Crnoj ruci“ i od toga nije bilo ništa. Nekadašnji su se saveznici u Balkanskim ratovima pretvorili u javne neprijatelje. U proljeće je 1914. godine Pašić bio sklon izbjeći ili barem odgoditi sukob s Austro-Ugarskom jer se u beogradskoj vladi vjerovalo kako će to dovesti do izbijanja svjetskog sukoba. Nadalje, vjerovalo se da je Srbiji potrebno 3-10 godina kako bi asimilirala novoosvojena područja u Balkanskim ratovima.[21] Jedna je stvar srpska ekspanzionistička politika u Balkanskim ratovima, a druga asimilacija osvojenih prostora, posebice za siromašnu zemlju izloženoj sankcijama i svrgavanju stare dinastije. Pojedini povjesničari smatraju da srpska vlada nije stajala iza organizacije „Crna ruka“ koja je pripremila srpske nacionaliste u Bosni i Her-

16 Poznat po tome što je bio četnički vojskovođa.

17 Ljubo Jovanović bio je urednik neslužbenog lista „Crne ruke“ – *Pijemont*.

18 U vrijeme Sarajevskog atentata bio je veza atentatora s organizacijom te je bio njihov učitelj rukovanja oružjem.

19 Stipica Grgić, Mlada Bosna i Sarajevski atentat 1914. godine, Hrvatski povijesni portal, 3. rujna 2007., http://povijest.net/2018/?p=1808 (pristupljeno 7. rujna 2018.)

20 Dragan Bakić, Apis's Men: the Black Hand Conspirators after the Great War, str. 219. – 220.

21 Tihomir Rajčić, „Problem uloge Kraljevine Srbije u Sarajevskom atentatu i izbijanju Prvog svjetskog rata“, str. 415. – 417.

cegovini za atentat. Nadalje, stoje iza toga da je sve to bio očajnički pokušaj pojedinaca nabijenih nacionalnom željom za boljim svijetom.[22] Drugi tvrde da su Nikola Pašić i njegova srpska vlada o svemu tome bili ranije upoznati jer je Franjo Ferdinand stajao na putu ostvarivanja Garašaninove ideje o Velikoj Srbiji. Naime, Franjo Ferdinand imao je ideju stvaranja posebne jedinice južnih Slavena unutar Austro-Ugarske sa središtem u Zagrebu kako bi smanjio jačajući mađarski utjecaj i tako obnovio bečki centralizam. Ta je zamisao iz perspektive srpske vlade izgledala kao stvaranje Velike Hrvatske čime bi ugrozio srpsku populaciju na tom području.[23]

4. ZAŠTO JE NADVOJVODA FRANJO FERDINAND BIO U SARAJEVU?

Sve je započelo kada je u jesen 1913. godine prijestolonasljednik Franjo Ferdinand postao generalni inspektor oružanih snaga Austro-Ugarske Monarhije. Tadašnji poglavar Bosne bio je general Oskar Potiorek koji je u svakom političkom pogledu, bilo unutrašnjem bilo vanjskom, bio zagovornik ideja Franje Ferdinanda. Također, kako je već neko vrijeme bio poglavar Bosne shvaćao je da su se tenzije nakon aneksijske krize samo prividno smirile te da se u zraku još može osjetiti jaki srpski iredentizam. Puno se godina planiralo provođenje manevara austro-ugarske vojske, no oni nikada nisu održani. Međutim, kada su ponovno zakazani za lipanj 1914. godine, Potiorek je tu priliku morao iskoristiti te budući da je bio „…bosanski zemaljski poglavica, njemu je predano vodstvo velikih manevara u Bosni od 24. do 27. lipnja".[24] Ti su manevri trebali biti generalna proba za početak operacija protiv Srbije, ali trebali su i pokazati Srbiji da je Austro-Ugarska velika sila koja je u svakom trenutku spremna reagirati na bilo kakve provokacije. Predlažući manevre, Potiorek se zalagao da njima prisustvuje i Franjo Ferdinand. U rujnu 1913. godine prilikom održavanja manevara u Češkoj, usvojen je prijedlog Oskara Potioreka te je obaviješten da će na njemu sudjelovati i Franjo Ferdinand koji će sa sobom povesti i svoju suprugu Sofiju. Unatoč određenom datumu konačno je isplanirano da, „…dne 26. o. mj. započimlju vojne vježbe, kojim će upravljati u prisuću generalnog inšpektora čitave vojne snage monarkije, nadvojvode Franje Ferdinanda i šefa generalnog stožera baruna Conrada, FZM. Potiorek. Čete će imati 25. odmor, ali će još istog popodneva razaslati izvidnice. Čete koje će sudjelovati kod manevra, biti će razdijeljene u 8 gorskih brigada, koje će se sastojati iz 40 pješačkih bataljuna. Osim toga će sudjelovati kod manevra i 20 baterija gorskih topova i haubica. U

22 Tvrtko Jakovina, *Trenuci katarze*, str. 13.

23 Tihomir Rajčić, „Problem uloge Kraljevine Srbije u Sarajevskom atentatu i izbijanju Prvog svjetskog rata", str. 418. – 422.

24 *Novosti* , broj 168., godina VIII, 23. lipnja 1914., str. 2.

svemu će sudjelovati kod manevra 23 000 do 26 000 ljudi".[25] „Kod tih je vježbi posvećena osobita pažnja opremi vojske i njenoj opskrbi, naročito sa pitkom vodom".[26] Car Franjo Josip nije bio pretjerano zadovoljan ovom idejom jer se više zalagao za prikrivenije i opreznije planove koji bi doveli do istog cilja. Također, nije htio pružiti zadovoljstvo ostalim velikim europskim silama da optuže Austro-Ugarsku za izazivanje rata. Međutim, nije pružio pravog otpora te su manevri zakazani za kraj lipnja 1914. godine. Osim toga, Potiorek je igrao jednu vrlo zanimljivu političku igru. Naime, dolaskom Franje Ferdinanda na manevre u Sarajevu, pružit će mu se prilika da pokaže samom nadvojvodi kako je uspješno vodio zemlju od aneksije 1908. godine te je zamišljao taj posjet kao posjet njemu u čast. Dakle, on je na taj posjet Franje Ferdinanda gledao kao na stvar osobnog prestiža kako bi dokazao onima koji su u njega sumnjali da je sposoban zapovjednik. Kako bi Potiorek pokazao Srbima u Bosni i izvan nje da se želi riješiti srpskog iredentizma, za dan posjeta Franje Ferdinanda izabrao je srpski nacionalni praznik, Vidovdan, odnosno 28. lipnja. Time je htio na neki način i izazvati Srbe jer je taj Vidovdan bio poseban za srpski narod. To je bio prvi Vidovdan nakon oba balkanska rata, a Potiorek im je htio zagorčati taj praznik i pokazati Srbiji da su propale sve njihove nade za Bosnom i Hercegovinom te stavljanje tih vojnih manevara baš na Vidovdan, bila je posebna Potiorekova želja. Na kraju im je i uspio zagorčati praznik jer je srpski narod u Bosni doživio taj čin kao simbol neprijateljstva Austro-Ugarske prema Srbiji. Nadvojvoda Franjo Ferdinand prihvatio je Potiorekov plan jer je odgovarao njegovim zamislima da nastupi samostalno i odlučno u provođenju svojih zamisli. Franjo Ferdinand krenuo je iz Beča 23. lipnja 1914. godine te je ubrzo preko Trsta brodom uplovio u Metković gdje mu je priređen svečani doček, a tamo ga je dočekao i Oskar Potiorek osobno. Konačno, Franjo Ferdinand preko Mostara, gdje je poslušao i održao pozdravni govor, stiže u Sarajevo 25. lipnja 1914. godine, a tamo ga je već čekala njegova žena Sofija. O ovome putu izvještava i tadašnja redakcija *Jutarnjeg lista* te pišu da im „…iz Metkovića javljaju, da je jučer ujutro u 5 sati nadvojvoda-priestolonasljednik Franjo Ferdinand stigao na palubi dreadnoughta „Viribusunitis" na ušće Neretve, odakle je na parobrodu „Dalmat" nastavio put u Metković. Nadvojvodu su u Metkoviću dočekali zemaljski poglavica Potiorek i namjestnik grof Attems. Iz Sarajeva javljaju: Vojvodkinja Sofija Hohenberg prispjela je jučer u 9 sati 20 časova prije podne u Ilidžu".[27] Nakon pisanja o dolasku u Sarajevo slijedi detaljan opis hotela u kojem su odsjeli: „Već izvana daje na prvi pogled restaurirani „Hotel Bosna" svečani dojam. Ulaz u hotel, koridori i stepenice pokrite su novim, težkim ćilimima. U prvom se katu nalaze prostorije: u sredini se prostire ukusno i u čisto orientalnom stilu uredjena soba za doček, iz koje se dolazi na balkon…".[28] U Sarajevu ih je dočekala parada njima u čast, a i pripreme za vojne manevre izvršene su s velikim uspjehom te ih je Franjo Ferdinand letimično pregledao. Osim ranije spomenutog *Jutarnjeg lista*, sam dolazak nadvojvode u

25 *Obzor*, broj 173., godina LVII, 25. lipnja 1914., str. 3.

26 *Nezavisnost*, broj 31., godina VII, 27. lipnja 1914., str. 2.

27 *Jutarnji list*, broj 697., godina II, 26. lipnja 1914., str. 4.

28 *Jutarnji list*, broj 697., godina II, 26. lipnja 1914., str. 4.

Ilidžu opisao je i *Obzor* pišući da je „…Nadvojvoda Franjo Ferdinand stigao danas u 3 sata poslije podne s dvorskim vlakom u Ilidže. Na kolodvoru, koji je bio iskićen nadordnom trobojnicom crno-žutim barjakom i zelenim Muhamedovim barjakom, dočekaše ga samo vojničke ličnosti. Na kolodvoru je bila postavljena počasna kumpanija".[29] Opisan je i sam grad „…iskićen radi dolaska prijestolonasljednika nadvojvode Franje Ferdinanda. Sve novine u ljepšoj opremi posebnim člancima pozdravljaju prijestolonasljednika. Organ Dimovićeve grupe urešen je srpskom trobojnicom unutar koje je slika nadvojvode".[30] Posljednjeg dana manevara, Franjo Ferdinand je sa svojom suprugom Sofijom odlučio posjetiti sam grad jer je čuo puno priča o specifičnosti Sarajeva gdje se miješaju istok i zapad. Budući da je taj posjet improviziran, tadašnja je lokalna policija bila iznenađena i uzrujana tim posjetom jer nisu stigli riješiti sve mjere sigurnosti. U tom svom posjetu Franjo Ferdinand je sa svojom suprugom Sofijom posjetio lokalne prodavaonice „…gdje je kupio raznih orientalnih stvari osobito ćilima za deset hiljada kruna".[31] Zanimljivo je da je dan prije u Sarajevu viđen Nedeljko Čabrinović, jedan od sudionika u atentatu, no nisu poduzete nikakve mjere opreza, iako „…su na Ilidžu već stigli burg-žandari, a policajne su mjere svakim danom strožije".[32] Kako je general Potiorek izabrao Vidovdan da demonstrira svoju snagu, tako su i atentatori mogli demonstrirati svoju misao i svoju snagu ubijanjem prijestolonasljednika habsburške krune. Idući dan bio je kobni 28. lipnja 1914. godine. Ovoga je puta plan razgledavanja Sarajeva bio pomno razrađen, a njegov raspored čak i obavljen. Svi su bili na oprezu pa tako „…dne 28., kad se svrše vojne vježbe, prijestolonasljednik će doći u Sarajevo i razgledati ga. Policija je radi toga već izdala stroge odredbe za taj dan. Tako kroz cijelo podne ne smiju kolodvorskom cestom kola prolaziti. Nadalje policajna odredba zabranjuje sjediti na krovovima, na prozorima ne smiju biti vaze niti saksije s cvijećem, ne smiju se po vani namještati klupe ni stolovi, ne smije se penjati po drveću".[33] Unatoč toliko velikim policijskim mjerama opreza, samo je jedan maleni dio tog rasporeda ostvaren. Prvo je bomba Nedjeljka Čabrinovića poremetila stvari, da bi na kraju sve dovršio mladi Gavrilo Princip.[34]

5. ATENTATORI I PRIPREME ZA ATENTAT

Prvi kojega treba spomenuti je zasigurno i najpoznatiji od svih atentatora, čovjek koji je zapucao u nadvojvodu Franju Ferdinanda i nadvojvotkinju Sofiju, Gavrilo Princip. Nadalje, treba spomenuti i Nedeljka Čabrinovića, Trifka Grabeža, Vasu Čubrilovića, Cvjetka

29 *Obzor*, broj 174., godina LVII, 26. lipnja 1914., str. 3.

30 *Obzor*, broj 174., godina LVII, 26. lipnja 1914., str. 3.

31 *Novosti*, broj 172., godina VIII, 27. lipnja 1914., str. 2.

32 *Novosti*, broj171., godina VIII, 26. lipnja 1914., str. 1.

33 *Novosti*, broj 171., godina VIII, 26. lipnja 1914., str. 1.

34 Slavko Mićanović, *Sarajevski atentat*, Stvarnost, Zagreb, 1965., str. 82. – 91.

Popovića, Muhameda Mehmedbašića i Danila Ilića. Većina je tih atentatora bila članovima tajne organizacije „Mlada Bosna". Začetnikom i glavnim ideologom „Mlade Bosne" smatra se Vladimir Gaćinović. Vladimir Gaćinović bio je mladi bosanski student koji je zastupao bosanske omladince na sastanku slovenskih i bosanskih omladinaca u Beču studijske godine 1910-1911. Kasnije je studirao u Beogradu te odlazi u emigraciju, gdje upoznaje Lava Trockog, bavi se literarnim radom i sudjeluje u Balkanskim ratovima. Zanimljivo je da je surađivao sa srpskom organizacijom „Ujedinjenje ili smrt", odnosno „Crna Ruka" i „Narodnom odbranom", ali i sa zagrebačkom omladinom. Surađivao je s već ranije navedenim atentatorima, posebice s Gavrilom Principom i Danilom Ilićem te na neuspješnom atentatu na Franju Ferdinanda. Ime organizacije „Mlada Bosna" dolazi od Gaćinovićevog članka pod istim nazivom tiskanom u kalendaru „Prosvjeta" za 1911. godinu. Bosanska se omladina u svojim najranijim danima bavila kulturnom borbom, no kasnije su bili spremni za učinkovitije načine borbe.[35] Ne možemo negirati činjenicu da je Gaćinović surađivao s „Crnom rukom", ali isto tako ne možemo reći ni da je „Mlada Bosna" bila potpomagana od „Crne ruke". Činjenica jest da je u Bosni i Hercegovini postojala beogradska obavještajna mreža koja je bila pod kontrolom srpske vlade, tako da niti „Crna ruka" niti sami atentatori nisu bili potpuno neovisni jer su neposredno bili uključeni u navedenu obavještajnu mrežu.[36] Na pripadnike „Crne ruke" širili su se utjecaji iz tri pravca. Prvi su bili sa zapada, odnosno omladinci su počeli sve više čitati djela stranih revolucionara i anarhista, primjerice Danielea Manzinija, osnivača „Mlade Europe". Drugi je veliki utjecaj dolazio s istoka, točnije iz Srbije i srpske narodne povijesti. Najveći je utisak ostavio mit o ubijanju sultana Murata prije Kosovske bitke 1389. godine. Treći i prema nekim povjesničarima najvažniji utjecaj bili su propali prijašnji atentati. Najpoznatiji je vjerojatno onaj Luke Jukića na bana Slavka Cuvaja 1912. godine, u kojemu je prema nekim izvorima sudjelovao i hrvatski književnik August Cesarec. Međutim, najveći uzor bosanskoj omladini bio je Bogdan Žeraić. Bogdan Žeraić poznat je po svom neuspješnom atentatu na poglavara Bosne i Hercegovine, generala Varešanina 1910. godine, nakon kojeg si je i sam oduzeo život. Bio je toliko obožavan da su se omladinci okupljali kod njegovog groba. Sam je Gavrilo Princip izjavio na suđenju da je noć prije atentata otišao odati počast svom heroju.[37] Zanimljiva je i zanemarivana činjenica da je „Mlada Bosna" bila organizacija podijeljena na prosrpsku i projugoslavensku struju, pri čemu je potonja bila slabija i imala je manje članova. Ta slabija struja nije uzimala srpstvo za glavni dio svog programa. Ona je svoju podršku našla u Kraljevini Srbiji, odnosno u „Crnoj ruci" i Dragutinu Dimitrijeviću-Apisu, ali je Kraljevina Srbija tada bila shvaćana kao Pijemont južnih Slavena, netko tko će ih osloboditi, odnosno netko tko će ih sve ujediniti i povesti u bolju bu-

35 Stipica Grgić, *Mlada Bosna i Sarajevski atentat 1914. godine*, Hrvatski povijesni portal, 3. rujna 2007., http://povijest.net/2018/?p=1808 (pristupljeno 11. rujna 2018.)

36 Tihomir Rajčić, „Problem uloge Kraljevine Srbije u Sarajevskom atentatu i izbijanju Prvog svjetskog rata", str. 418.

37 Stipica Grgić, *Mlada Bosna i Sarajevski atentat 1914. godine*, Hrvatski povijesni portal, 3. rujna 2007., http://povijest.net/2018/?p=1808 (pristupljeno 11. rujna 2018.)

dućnost. U toj je sredini odrastao i Gavrilo Princip koji je bio zaveden i odgajan veličanom srpskom mitologijom. Međutim, on se počeo odmicati od radikala, a presudnu ulogu u tome imalo je prijateljevanje s Hrvatom Ivom Kranjčevićem, prijateljem iz školskih dana. Gavrilo Princip pisao je svom prijatelju Marku Maglovu kako ih radikali ne smatraju Srbima te da je između njih nastao duboki jaz. Sve je više radio na hrvatsko-srpskom zbližavanju, čak je i pozivao na i sudjelovao u protumađarskim demonstracijama u Hrvatskoj, gdje je i lakše ozlijeđen. Obje su struje sudjelovale u atentatu jer su jednostavno u njemu vidjeli zajednički cilj i, iako su jedni bili za parlamentarizam, a drugi za monarhizam,[38] ujedinjavala ih je zajednička mržnja prema Austro-Ugarskoj.[39] Čak i prije 1914. godine postojali su planovi za atentat ne samo na Franju Ferdinanda već i na cara Franju Josipa prilikom njihovog mogućeg posjeta. Međutim, u tim su im se naumima ispriječili Balkanski ratovi i mnogi su se omladinci uključili u tu borbu na stranu srpske vojske. Sve se promijenilo kada je u proljeće 1914. godine Nedeljko Čabrinović dobio pismo u kojem je pisalo da će Franjo Ferdinand posjetiti Sarajevo. Brzo je obavijestio Gavrila Principa, a oni su već prije raspravljali o mogućem atentatu. Oduševljeno im se priključio i Trifko Grabež, no bili su zabrinuti jer nisu imali ni oružje, a ni novca da kupe novo oružje. Međutim, Principov prijatelj Đulag Bukovac kontaktirao je s Milanom Ciganovićem, borcem iz Balkanskih ratova koji je imao nekog oružja i on im je s oduševljenjem odlučio pomoći te je o tome obavijestio i svog nadređenog, Voju Tankosića koji je sada bio u organizaciji „Ujedinjenje ili smrt". Nakon što ih je nakratko upoznao, naredio je Milanu Ciganoviću da ih poduči koristiti vatreno oružje, premda im je pucanje iz revolvera još otprije bilo poznato. Dan prije polaska, Ciganović im je donio četiri pištolja, šest bombi i tri bočice cijankalija. Atentatori nisu bili upoznati s činjenicom da se Tankosić prije podjele oružja konzultirao s Dragutinom Dimitrijevićem-Apisom, koji se toj ideji nije protivio. Također, „Crna ruka" je i financijski pomogla atentatorima pruživši i pomoć od 130 do 1000 srpskih dinara. Iza tih su novaca najvjerojatnije stajale Kraljevina Srbija ili čak možda financijska potpora Rusije te ilegalno zarađeni novac „Crne ruke". Kako su prelazili Drinu, morali su odsjesti u lokalnom hotelu „Amerika", a Nedeljko Čabrinović bio je previše govorljiv o njihovim naumima pa su Princip i Grabež odlučili da neće zajedno prijeći granicu.[40] I ovdje je beogradska obavještajna služba imala umiješane prste. Novačene su i osobe koje su bile u vezi s pograničnim časnicima te su na taj način prikupljali podatke potrebne „Crnoj ruci". Ti su ljudi u velikom broju slučajeva bili članovi „Narodne obrane" ili su bili članovi srpskih sokolskih društava. Nadalje, morali su proći posebnu obuku koja se odvijala na jugu Srbije u mjestu

38 Ta je podjela postojala i među samim atentatorima.

39 Željko Karaula, Sarajevski atentat – reakcije Hrvata i Srba u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, *Radovi: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, broj 43 god. 1, Zagreb, 2011., str. 260. – 262.

40 Stipica Grgić, *Mlada Bosna i Sarajevski atentat 1914. godine*, Hrvatski povijesni portal, 3. rujna 2007., http://povijest.net/2018/?p=1808 (pristupljeno 11. rujna 2018.)

Ćuprija.[41] Kada su prešli granicu, tamo ih je čekao Rade Grbić te su uz pomoć jednog seljaka stigli do Prijeboja gdje su susreli Veljka Čubrilovića. Smjestio ih je kod jedne lokalne obitelji te naredio seljacima da prebace oružje do Miška Jovanovića da atentatori mogu bez briga putovati do Tuzle. U Tuzli je već bio Čabrinović koji je sreo neke svoje poznanike pa su brzo morali otputovati. Kupili su karte, ali su u vlaku sjedili odvojeno. Nedeljka Čabrinovića prepoznao je Ivan Vila, detektiv iz Sarajeva, koji je kasnije bio prozivan jer nije ništa učinio, a upoznao je atentatore. U Sarajevu su se razdvojili i svatko je otišao svojim putem. Danilo Ilić, jedan od organizatora atentata, već je pripremio nove atentatore prema uputama Gavrila Principa. Tu su trojku sačinjavali Muhamed Mehmedbašić, koji je već planirao atentat na Oskara Potioreka, Vasa Čubrilović, brat Veljka Čubrilovića, i Cvjetko Popović. U to doba, nekoliko dana prije atentata, organizacija „Ujedinjenje ili smrt" razmatrala je svoje mogućnosti i odlučila da se atentat ne provede. Dragutin Dimitrijević-Apis naredio je Đuri Šarcu da nagovori Danila Ilića kao najstarijeg da odgovori atentatore od njihovog nauma jer bi ta odluka mogla biti pogubna za Srbiju. Međutim, povijest nam govori da Danilo Ilić nije uspio u svom pothvatu, a i sam je Gavrilo Princip na svom suđenju spomenuo da ga je Danilo Ilić pokušao odgovoriti od atentata, ali bezuspješno.[42] Iz svega prethodno navedenog, iako je Dragutin Dimitrijević-Apis pokušao odgovoriti atentatore od svog nauma, Samuel R. Williamson smatra kako je to ubojstvo planirano te da se Apis okoristio nacionalističkim nabojem omladinaca i nemogućnošću srpske vlade u nadziranju „Crne ruke". Nadalje, socijalna marginalizacija i srpski iredentizam odradili su svoj dio posla među atentatorimakoji su u određenoj mjeri, možda i ne znajući, bili oružje srpske obavještajne službe i zbog toga su odbili, posebice Gavrilo Princip, odustajanje od samog čina kada je to od njih zatraženo.[43]

6. SARAJEVSKI VIDOVDAN 1914. GODINE

Prema službenom planu puta, Franjo Ferdinand i njegova supruga Sofija trebali su obaviti službeni posjet u prijepodnevnim satima, a već su poslijepodne trebali napustiti grad. Budući da je ruta prestolonasljednika bila poznata javnosti preko lista „Bosanska pošta", Gavrilo Princip znao je gdje će morati biti kako bi izvršio atentat. Smatrao je da se zasjeda treba postaviti na Apelovoj obali, dugom putu uz rijeku Miljacku. Atentatori su između sebe podijelili cijankalij te je svima pojašnjeno gdje se točno moraju nalaziti. Treba zamijetiti činjenicu da su morali podijeliti otrov iz tri bočice na šest ljudi, čime je smanjena brza

41 Tihomir Rajčić, „Problem uloge Kraljevine Srbije u Sarajevskom atentatu i izbijanju Prvog svjetskog rata", str. 419.

42 Stipica Grgić, *Mlada Bosna i Sarajevski atentat 1914. godine*, Hrvatski povijesni portal, 3. rujna 2007., http://povijest.net/2018/?p=1808 (pristupljeno 11. rujna 2018.)

43 Tihomir Rajčić, „Problem uloge Kraljevine Srbije u Sarajevskom atentatu i izbijanju Prvog svjetskog rata", str. 421. – 422.

djelotvornost otrova. Franjo Ferdinand i njegova supruga trebali su u deset sati krenuti do vijećnice preko Mustajbegove ulice, a atentatori su na svojim mjestima bili već od devet sati. Očekivana je kolona od šest vozila, a u jednom je trebao biti i Franjo Ferdinand. Cijela je ulica vrvjela policijom, ali i masom, tako da su se atentatori mogli nesmetano kretati među njima. Kada je napokon došlo 10 sati, čule su se salve topova prijestolonasljedniku u čast, što je uvelike moglo pripomoći atentatorima koji bi onda nesmetano mogli izvršiti svoj zadatak. *Obzor* izvještava kako se „prijestolonasljednik vozio u gradsku vijećnicu, da ondje primi poklonstvo načelnika i gradskog zastupstva".[44] Prvi atentator na redu bio je Muhamed Mehmedbašić, no on nije izvršio svoj zadatak jer se pravdao time da je pored njega u trenutku prolaska Franje Ferdinanda bio policajac. Ni Vaso Čubrilović nije mogao potegnuti okidač te se kasnije pravdao da mu je bilo žao nadvojvotkinje Sofije. Na redu je bio Cvjetko Popović koji je kasnije priznao da nije imao hrabrosti izvršiti svoju misiju. Kad su prolazili kraj učiteljskog instituta, „dao je prijestolonasljednik nalog da automobil vozi polaganije, da si može pogledati zgradu".[45] Napokon je došao red na Nedeljka Čabrinovića koji je bacio granatu na automobil, a ista je eksplodirala s odgodom od deset sekundi. Za to je vrijeme popio otrov i bacio se u rijeku, „…a brijač Marossy, Magjar i tajni redarstvenik Zejnolović skočili su za njim, te su ga uapsili i odveli na redarstvo".[46] Međutim, granata se odbila od automobila i pala u masu, a „…iz bombe su se razletjela taneta, sječeno olovo i čavli"[47] te su „…od eksplozije bombe ranjeni potpukovnik Merizzi, krilni pobočnici grof Boos, grof Waldeck i nekoliko (šest) civilnih osoba".[48] Otrov koji je Nedeljko Čabrinović popio nije djelovao, već mu je samo naštetio ustima te je pretrpio velike batine od policije.[49] To što je Nedeljko Čabrinović pokušao izvršiti atentat na prijestolonasljednika Franju Ferdinanda nije privuklo previše pozornosti od vlasti, što bi danas bilo uistinu nezamislivo. Kada su stigli do vijećnice u Belediji, prvo su slušali pozdravni govor o radosti stanovnika, a tada je i sam Franjo Ferdinand morao dati svoj govor. Međutim, bio je vrlo bijesan jer mu je govor bio natopljen krvlju onih koji su ga pratili te je tu i tamo dobacio koji cinični komentar, uglavnom usmjeren Potioreku.[50] Novine *Jutarnji list* taj su događaj opisale ovako: „Kad je nadvojvodin automobil došao do Kumovske ćuprije, stao je jedan čas, ali je odmah vozio dalje do beledije. Kad su nadvojvoda i vojvodkinja Hohenberg izašli iz automobila., a gradonačelnik je htio da ih pozdravi, rekao je nadvojvoda Franjo Ferdinand uzrujanim glasom: „Došli smo ovamo u pohode, pa nas sada dočekuju s bombama. To je nečuveno. Sada

44 *Obzor*, broj 177., godina X, 29. lipnja 1914., str. 2.

45 *Obzor*, broj 177., godina X, 29. lipnja 1914., str. 2.

46 *Jutarnji list*, broj 701., godina II, 29. lipnja 1914., str. 2.

47 *Jutarnji list*, broj 701., godina II, 29. lipnja 1914., str. 2.

48 *Novosti*, broj 172. b, godina VIII, 29. lipnja 1914., str. 1.

49 Stipica Grgić, *Mlada Bosna i Sarajevski atentat 1914. godine*, Hrvatski povijesni portal, 3. rujna 2007., http://povijest.net/2018/?p=1808 (pristupljeno 13. rujna 2018.)

50 Tvrtko Jakovina, *Trenuci katarze*, Fraktura, Zaprešić, 2013., str. 14.

možete govoriti gospodine načelniče!".[51] Nakon prvog propalog pokušaja atentata, šef sarajevske policije upozorio je prijestolonasljednika da i dalje postoji mogućnost za atentat te mu je savjetovao da se vrati natrag odakle je i krenuo. Ipak je otišao u vijećnicu te bio ponovno upozoren i krenuo je nazad istom onom ulicom kojom je prošao, „…ali je prijestolonasljednik rekao, da kani vidjeti sve one, koji su ranjeni prigodom atentata sa bombom".[52] Potiorek mu je tada javio da je ruta kojom su trebali nastaviti izmijenjena, ali o tome nije obavijestio vozača. Kolona je tako nastavila svoj put, i „…pozdravljalo ga je općinstvo sa vrlo burnim klicanjem: „Živio!"[53] Vozač je skrenuo u Franz-Jozefovu ulicu na što je Potiorek viknuo na njega da idu u krivom smjeru te je on zakočio i krenuo natrag. To je bila najveća greška koju je mogao napraviti jer je samo nekoliko metara od automobila stajao Gavrilo Princip koji je izjavio „..da je malo krzmao streljati kad je vidio, da uz nadvojvodu sjedi u automobilu takodjer i njegova godpodja, ali onda se ipak naglo odlučio".[54] *Jutarnji list* piše kako je „izpalio Gavro Princip iz jednog browning-revolvera tri hitca u automobil, u kojem su sjedili prejasni nadvojvoda-priestolonasljednik Franjo Ferdinand, njegova supruga vojvodkinja Hohenberg i zemaljski poglavica general topničtva Oskar Potiorek. Do chauffeura sjedio je grof Harach. Prvi hitac probušio je pojastučenustienu automobila, te je pogodio vojvodkinju Hohenberg u desnu stranu tiela. Neposredno iza toga pao je drugi hitac, koji je pogodio nadvojvodu Franju Ferdinanda u desnu stranu vrata, te je probio žilu kucavicu. Vojvodkinja Hohenberg odmah se onesviestila, te je pala svom suprugu u krilo. I nadvojvoda izgubio je iza nekoliko časaka sviest".[55] Brojevi hitaca iz pištolja razlikuju se u drugim novinama gdje se navodi: „Jedan djak iskočio je iz špalira pred kočiju i ispalio četiri hica prema prijestolonasljedniku. Dva hica pogodila su prijestolonasljednika i to jedan u vrat, a drugi u glavu, a ostala dva pogodila su vojvodkinju u prsa i trbuh. Dok je prijestolonasljednik ostao na mjestu mrtav, to je nadvojvodkinja još kratko vrijeme živjela, a onda je i ona preminula".[56] Kad je automobil dospio na trg Franje Josipa „skočio je iz publike djak Princip, te ispalio u samoga nadvojvodu tri hitca. Jedan ga je pogodio u lice, drugi u glavu, a treći u vrat, i razderao mu vratnu žilu. Krv je briznula kao iz vodoskoka. Dva hitca pogodiše vojvotkinju Hohenberg, jedan u prsa, a drugi u trbuh, probušivši ujedno i automobil".[57] Princip je hitro popio cijankalij, no ni kod njega nije djelovao, već mu je samo zadao želučane probleme. Prislonio si je pištolj na glavu i tako si htio oduzeti život, no iz džepa mu je ispala bomba, koja se nasreću nije aktivirala, „…a oni koji su bili blizu atentatora pograbiše ga i stadoše ga tući, medjutim ga je policija iztrgla općinstvu i odvela policiji na redarstvo".[58]

51 *Jutarnji list*, broj 701., godina II, 29. lipnja 1914., str. 2.

52 *Obzor*, broj 177., godina X, 29. lipnja 1914., str. 2.

53 *Novosti*, broj 172. b, godina VIII, 29. lipnja 1914., str. 2.

54 *Naša Sloga*, broj 24., godina XLV, 29. lipnja 1914., str. 1.

55 *Jutarnji list*, broj 701., godina II, 29. lipnja 1914., str. 2.

56 *Novosti*, broj 172. a, godina VIII, 28. lipnja 1914., str. 1.

57 *Obzor*, broj 177., godina X, 29. lipnja 1914., str. 2.

58 *Obzor*, broj 176., godina X, 28. lipnja 1914., str. 1.

Princip je tvrdio da „neima učestnika, nego da je sam izveo naum, jer je od više vremena namišljao, kako će ubiti kojega visokog dostojanstvenika“[59], te je tijekom ispitivanja „…cinički izjavio: Ne osjećam nikakvog kajanja. Naprotiv sretan sam, da mi je uspjelo oboje ubiti“.[60] Prvi je skočio u nadvojvodin automobil „šef njegove vojne kancelarije pukovnik dr. Bardolf i major Hittenbrenner, da pruže ranjenicima prvu pomoć“.[61] Potiorek je brzo naredio vozaču da vozi u rezidenciju, a za Franju Ferdinanda i Sofiju je mislio da su samo pali u nesvijest, dok su cijelo to vrijeme ljudi radosno klicali. Na pola puta do rezidencije postalo je jasno da je prijestolonasljednik ranjen te također „…putem se je vidilo tek da su rane pogibljne“[62] i kad su stigli do rezidencije, „…dr. Heim i dr. Melozzo jedino su mogli konstatirati, da je već nastupila smrt“.[63] *Jutarnji list* javlja: „Odmah, čim su nadvojvoda Franjo Ferdinand i nadvojvodkinja Hohenberg prenešeni u konak, prizvan je porvincijal franjevaca, o Miačević, koji im je podielio sveto otajstva umirućih“.[64] Ni *Novosti* ne zaostaju: „Na to je došao i vojnički kurat Crnek, koji je nad mrtvim tjelesima izmolio prve molitve“.[65] *Jutarnji list* prenosi vijesti iz Sarajeva: „Prema autentičnim viestima iz Sarajeva se javlja, da je priestolonasljednik nekoliko časaka pred što je izdahnuo, rekao svojoj supruzi: „Sofijo, brini se za našu djecu!“ A vojvodkinja je u zadnjim trzajima izgovarala rieči: „Moja djeca, moja djeca!“.[66] Da su ozljede koje su nadvojvoda Franjo Ferdinand i Sofija pretrpjeli prilikom atentata bile smrtonosne, ustanovljeno je prilikom balzamiranja kada je dokazano „…da je u nadvojvodi bila razkidana desna žila kucavica na vratu i dušnik, a u vojvodkinje posvema iztrgana trbušna vena, pa da je smrt morala da uzsliedi u najkraćem vremenu. Kod vojvodkinje su našli u trbušnici čitav projektil, koji su predali državnom odvjetničtvu“.[67]

7. ATENTATORI I SARAJEVO NAKON ATENTATA

Nakon što su atentatori uhvaćeni, odvedeni su na ispitivanje i preslušavanje. Na preslušavanju je Gavrilo Princip davao vrlo cinične odgovore, bio je jako bezobrazan te je imao vrlo flegmatičan stav prema svojim ispitivačima. Za vrijeme ispitivanja upitali su ga zašto je ubio prijestolonasljednika, a on im je samo odgovorio: „Jerbo u njemu vidim pred-

59 *Naša Sloga*, broj 24., godina XLV, 29. lipnja 1914., str. 1.

60 *Obzor*, broj 177., godina X, 29. lipnja 1914., str. 2.

61 *Novosti*, broj 172. b, godina VIII, 29. lipnja 1914., str. 1.

62 *Novosti*, broj 172. b, godina VIII, 29. lipnja 1914., str. 1.

63 *Obzor*, broj 177., godina X, 29. lipnja 1914., str. 2.

64 *Jutarnji list*, broj 701., godina II, 29. lipnja 1914., str. 2.

65 *Novosti*, broj 172. b, godina VIII, 29. lipnja 1914., str. 1.

66 *Jutarnji list*, broj 703., godina II, 2. srpnja 1914., str. 2.

67 Jutarnji list, broj 704., godina II, 3. srpnja 1914., str. 1.

stavnika imperijalizma i utjelovljenje sile i moći!".[68] Dok je Gavrilo Princip barem malo surađivao, Nedeljko Čabrinović „…se je pri svojem preslušanju vladao veoma cinički, te je poricao da ima ortaka".[69] Kada je policija izvršila pretres atentatora „…kod uhvaćenog atentatora Principa nadjen je beogradski list *Narod*, u kojem se u spomen na bitku kod Kosova oštro kritizira politika Austro-ugarske i naglašuje, da će se Srbija osvetiti".[70] Zanimljivo je da je Nedeljko Čabrinović bio različito prikazivan u hrvatskim novinama, odnosno s različitim prezimenima. Na sam dan atentata *Obzor* navodi „…da se zove Nedeljko Gabrinović. (Prvi put se je javio Fabrinović, drugi put Kandirović)".[71] Nadalje, novinski list *Novosti* navodi da su „…oba atentatora djaci po zanimanju. Jedan se zove Princip, a drugi Čubulović".[72] Dan nakon atentata novine *Naša Sloga* javljaju da je „…bombu bacio, kako brzojavi javljaju, neki slagar (tipograf) Nedeljko Čubrinović iz Trebinja".[73] *Jutarnji list* navodi jedno potpuno drugo prezime za Nedeljka Čabrinovića, „…u tom času bacio je tipograf Nedeljko Gavrilović jednu bombu".[74] Konačno je *Obzor* dan nakon atentata donio pravo prezime te navode: „Poslije prvog atentata na prijestolonasljednika Franju Ferdinanda sa bombom, kojeg je počinio Čabrinović…".[75] Da bi nekoliko dana kasnije istraga pokazala da se „…prvi atentator ne zove „Čabrinović", već Čabrinjo-Vučko".[76] Iako su obojica tvrdili da su sami naumili izvesti atentat, kasnije je ipak dokazano „da je Nedeljko Čabrinović još prije 20 dana boravio u Beogradu"[77], te da su „Čabrinović i Princip vrlo dobri prijatelji".[78] Kako je provođena istraga protiv njih dvojice, tako su se polako otkrivale nove stvari. Nedugo nakon uhićenja Gavrila Principa i Nedeljka Čabrinovića uhićene su još četiri osobe za koje se smatralo, a kasnije je i dokazano, da su bile u dogovoru s atentatorima. Također, istraga je pokazala „…da su bombe napravljene u Srbiji i da su ih u Beogradu primili. Na mjerodavnom mjestu drže, da atentatori stoje u službi srpske iredente, a ova jedina da se može učiniti odgovornom za atentat".[79] Nakon nekoliko sati istrage „…službeno se potvrdjuje vijest da su oba mladića, Čabrinović i Princip Srbi. Prvi je zavičajnik mjesta Grahova u Bosni, a drugi iz Trebinja".[80] Ubrzo je i potvrđeno da

68 *Novosti*, broj 172. b, godina VIII, 29. lipnja 1914., str. 2.

69 *Novosti*, broj 172. b, godina VIII, 29. lipnja 1914., str. 2.

70 *Obzor*, broj 177., godina X, 29. lipnja 1914., str. 2.

71 *Obzor*,broj 176., godina X, 28. lipnja 1914., str. 1.

72 *Novosti*, broj 172. a, godina VIII, 28. lipnja 1914., str. 1.

73 *Naša Sloga*, broj 24., godina XLV, 29. lipnja 1914., str. 1.

74 *Jutarnji list*, broj 701., godina II, 29. lipnja 1914., str. 1.

75 *Obzor*, broj 177., godina X, 29. lipnja 1914., str. 2.

76 *Jutarnji list*, broj 703., godina II, 2. srpnja 1914., str. 7.

77 *Novosti*, broj 175., godina VIII, 1. srpnja 1914., str. 2.

78 *Novosti*, broj 175., godina VIII, 1. srpnja 1914., str. 2.

79 *Novosti*, broj 174., godina VIII, 30. lipnja 1914., str. 2.

80 *Obzor*, broj 177., godina X, 29. lipnja 1914., str. 2.

su atentatori poslani iz Srbije jer je Gavrilo Princip, prilikom saslušavanja, izjavio da je upravo iz Srbije dobio zadatak da ubije nadvojvodu Franju Ferdinanda. Tom njegovom izjavom samo su potvrđene izjave beogradskih listova poput *Balkana*, Štampe i *Malog Žurala* koji su isticali da je Franjo Ferdinand najveći protivnik velikosrpske ideje te da se njegovim ubojstvom „najlakše može pospješiti napredak velikosrbske propagande u susjednoj monrakiji".[81] Pučanstvo Sarajeva zahtijevalo je smaknuće Gavrila Principa, no on je naveo da je maloljetan te da ne može biti pogubljen. Kako bi im se odredila kazna primijenjeno je bosansko kazneno pravo koje se u tom slučaju podudaralo s odredbama austrijskog kaznenog prava. Tako je Nedeljko Čabrinović osuđen „…na kazan od pet do deset godina teške tamnice"[82], a Gavrilo Princip, s obzirom na svoju maloljetnost, „…na deset godina teške tamnice".[83] Ono što je dodatno otežavalo osudu dvojici atentatora jest činjenica da su zločin izveli sporazumno i na članove vladajuće carske obitelji. Također, istraga je pokazala tko je poslao Gavrila Principa i Nedeljka Čabrinovića te su, iako se to strogo držalo u tajnosti, te informacije procurile u javnost. Dokazano je da je Gavrila Principa i Nedeljka Čabrinovića na atentat nagovorio Miho Ciganović koji im je i dodijelio oružje za atentat. Istraga je jako dobro napredovala jer se ubrzo saznao cijeli put Gavrila Principa i Nedeljka Čabrinovića od Beograda do Sarajeva te se saznalo za sve ostale ljude koji su sudjelovali u organizaciji atentata. Između ostalih, jedan od njih je bio i brat Svetozara Pribičevića, Milan Pribičević „…major u srpskom generalnom stožeru".[84] Čabrinović je priznao tko je sve pomagao u organizaciji, ali da „…isprva nije htio odati druge, ali kad je saznao da su ostali urotnici osim Principa bili kukavice, neće ih štediti".[85]

U Sarajevu je većina građana bila ogorčena smrću prijestolonasljednika Franje Ferdinanda, posebno je vladala „…velika ogorčenost protiv redarstva, koje se nije osvrtalo na prijave, što su napose u posljednje vrieme učestale radi veliko-srbske propagande u Bosni i Hercegovini, a napose u Sarajevu".[86] Osim ogorčene vojske, atentat je jako loše utjecao na ostale građane Sarajeva pa novine izvješćuju da „…žene i djeca plaču, ljudi pakomedjusobno razgovaraju te pokazuju duboku zamišljenost".[87] Proširile su se i lažne vijesti da je „…u Sarajevu navalila vojska na općinstvo, te je tom prigodom nastradalo više žena i djece".[88] Nadalje, i bosanske novine pisane su u tom tonu pa je tako i broj *Sarajevskog lista* izašao „…u crnom ruhu sa slikom blagopokojnog nadvojvode priestolonasljednika, koju je još tri dana prije donio uokvirenu u bosanske boje, klikčući priestolonasljedničkom

81 *Jutarnji list*, broj 703., godina II, 2. srpnja 1914., str. 3.

82 *Novosti*, broj 176., godina VIII, 2. srpnja 1914., str. 3.

83 *Novosti*, broj 176., godina VIII, 2. srpnja 1914., str. 3.

84 *Obzor*, broj 181., godina LVII, 3. srpnja 1914., str. 1.

85 *Obzor*, broj 181., godina LVII, 3. srpnja 1914., str. 1.

86 *Jutarnji list*, broj 701., godina II, 29. lipnja 1914., str. 2.

87 *Obzor*, broj 177., godina X, 29. lipnja 1914., str. 2.

88 *Obzor*, broj 177., godina X, 29. lipnja 1914., str. 2.

paru oduševljenu dobrodošlicu“.[89] Ono što će kasnije uslijediti u Zagrebu i svim ostalim hrvatskim gradovima, odmah je nastupilo u Sarajevu. Čitav se grad zavio u crninu, odmah su skinute sve zastave i svi ukrasi posvećeni Franji Ferdinandu i Sofiji, a na njihovo mjesto bile su „…izvješene crne zastave i prozori zastrti velima“.[90] Također, ubrzo nakon samog atentata, sazvana je i izvanredna saborska sjednica koju je sazvao potpredsjednik dr. Bašagić izjavivši kako je vrlo ogorčen i tužan zbog atentata na prestolonasljednika te je poslao pismo u Beč u kojem je iznio vjernost i odanost sabora„…kao i pučanstva Bosne i Hercegovine spram uzvišene osobe Njegova Veličanstva“.[91] Svoj je govor dr. Bašagić završio posebnim „…apelom na narod, da onemogući agitatore u zemlji, koji truju omladinu“.[92] Kasnije je i sam kralj Franjo Josip izrazio „…zahvalu za saučešće saborskoga predsjedničtva“.[93] Nadalje, treba spomenuti da se nakon izvršenog atentata Sarajevo našlo u blagom opsadnom stanju i visokom stanju pripravnosti te da su „…svi telefonski i brzojavni uredi zaposjednuti su po vojništvu. Na sve vijesti koje odlaze iz Sarajeva silno se pazi, te jedino one odlaze, koje su potvrdjene od vojničke cenzure“.[94] Sarajevo je jednostavno postalo odsječeno od svijeta, „…sav promet je zaustavljen“[95], a „…sve su pruge službeno posjednute“.[96] Ipak, čak je i ovo kasnije opovrgnuto pa se tako navodi da „…raznešeni glasovi, da je nad Sarajevom proglašeno iznimno stanje, nisu istiniti, jer tomu nije bilo povoda“.[97] U Sarajevu su započele i protusrpske demonstracije, uništavani su razni izlozi i dućani, ali i redakcije novina kao što su *Narod*, *Otadžbina* i *Srpska riječ* te *Sarajevo* izgleda „…kao da ga je zadesila kakova velika nesreća“.[98] Protusrpske demonstracije u Sarajevu započele su raznim glasnim uzvicima sarajevskih žitelja protiv Srbije i srpskog kralja Petra. Kako su demonstranti prolazili kroz grad uništavali su sve srpske kuće i izloge. „Masa od više tisuća naroda kao da je poludila; što porušeno, porazbijano i razbacano na ulicu imade robe preko 200 srbskih kuća i dućana.[99] Okršaji demonstranata i Srba bili su vrlo žestoki te se navodi da se „…iz nekih grupa pucalo, te je jedan demonstrantkinja ubijena. Govori se da imade i više mrtvih i ranjenih.[100] Zbog tih je protusrpskih demonstracija u Sarajevu uveden prijeki sud za određene zločine kao što su veleizdaja, remećenje javnog

89 *Jutarnji list*, broj 703., godina II, 2. srpnja 1914., str. 2.

90 *Jutarnji list*, broj 701., godina II, 29. lipnja 1914., str. 2.

91 *Jutarnji list*, broj 701., godina II, 29. lipnja 1914., str. 3.

92 *Jutarnji list*, broj 701., godina II, 29. lipnja 1914., str. 3.

93 *Jutarnji list*, broj 703., godina II, 2. srpnja 1914., str. 5.

94 *Obzor*, broj 177., godina X, 29. lipnja 1914., str. 2.

95 *Obzor*, broj 177., godina X, 29. lipnja 1914., str. 2.

96 *Jutarnji list*, broj 701., godina II, 29. lipnja 1914., str. 3.

97 *Novosti*, broj 174., godina VIII, 30. lipnja 1914., str. 2.

98 *Obzor*, broj 178., godina X, 30. lipnja 1914., str. 2.

99 *Naša Sloga*, broj 25., godina XLV, 2. srpnja 1914., str. 1.

100 *Obzor*, broj177., godina X, 29. lipnja 1914., str. 2.

reda i mira, javno nasilje, nanošenje teških tjelesnih ozljeda, zločin protiv policije i drugi, a „…za sve ove zločine ustanovljena je smrtna kazna“.[101] Demonstracije su se proširile na čitavu Bosnu gdje „…radi atentata vlada velika uzbudjenost, koja je prevršila svaku mjeru radi i onako prenapetih nacionalnih pitanja. Iz mnogih krajeva stižu vijesti o formalnim bitkama i pokoljima izmedju Srba i Muslimana“.[102] Najgore je bilo u Mostaru, gdje „…po jednoj verziji Mostar na više mjesta gori, a po drugoj proglašeno je ondje opsadno stanje ili prijeki sud“.[103] Također, isto je stanje bilo i u Tuzli i Maglaju, gdje je isto uveden prijeki sud. U cijelu se priču uključila i ruska diplomacija koja je zahtijevala prestanak protusrpskih demonstracija u monarhiji te da ako do toga ne dođe da će „…prijateljski intervenirati kod bečkog izvanjskog ureda“.[104] Smrću jednog prijestolonasljednika, drugi je morao biti izabran. Za novog je prijestolonasljednika izabran nadvojvoda Karlo Franjo Josip, „sin blagopokojnog nadvojvode Otta i nadvojvodkinje Marije Josipe“.[105]

8. REAKCIJE NA SARAJEVSKI ATENTAT U HRVATSKOJ I U SVIJETU

Vijestima nije dugo trebalo da stignu do Hrvatske pa je tako u novinama navedeno „…danas oko podne dobili smo iz Sarajeva od svog dopisnika prešnu vijest, koja je takova da se u nju nije moglo isprva vjerovati. Prijestolonasljednik nadvojvoda Franjo Ferdinand i njegova žena vojvodkinja Sofija Hohenberg su pali žrtvom atentata. Oboje su mrtvi. Ne dugo za tim dobili smo iz Beča obavijest, da se vijest o atentatu potvrdjuje“.[106] Kada je vijest stigla u Zagreb, kao da je sve stalo, „…čitavim gradom pronijele su se poput strijele vijesti“[107], sve je moralo biti zatvoreno i obustavljeno, „…sve zastave koje su bile izviještene u počast riječkih gostiju, povučene su u razmjerno kratkom vremenu a zamijenile su ih crne zastave, zastave žalosti. Sve današnje i slijedeće zabave, koncerti itd. odkazane“.[108] Hrvatski je narod atentatom bio ogorčen te „…nemalo potištenih srdaca stisnulo čuvstvo ogorčenja i mnogi je dao oduška tom svom ogorčenju kliknuv: „Zašto se to čini? Zašto se baca žig na dobri ovaj hrvatski narod, kada on s gorčinom osudjuje ovakova grozna djela tim više, što se zbivaju na njegovom zemljištu u prastarim djelovima njegove domovine! Gradjanstvo glavnoga grada je u svojim izkazima jasno istaknulo svoju lojalnost i ogorče-

101 *Naša Sloga*, broj 25., godina XLV, 2. srpnja 1914., str. 2.

102 *Obzor*, broj 178., godina X, 30. lipnja 1914., str. 2.

103 *Obzor*, broj 178., godina X, 30. lipnja 1914., str. 2.

104 *Jutarnji list*, broj 703., godina II, 2. srpnja 1914., str. 7.

105 *Novosti*, broj 175., godina VIII, 1. srpnja 1914., str. 1.

106 *Novosti*, broj 172. a, godina VIII, 28. lipnja 1914., str. 1.

107 *Novosti*, broj 172. a, godina VIII, 28. lipnja 1914., str. 1.

108 *Novosti*, broj 172. a, godina VIII, 28. lipnja 1914., str. 1.

nje protiv atentatora, koji su svojim zločinačkim činom protiv volje sveg naroda monarhije izveli bogu mrzko djelo".[109] Tadašnji zagrebački gradonačelnik Janko Holjac uputio je proglas svojim sugrađanima u kojem je rekao da „…povodom ove užasne nesreće očekujem od p. n. obćinstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba, da će dati vidljiv izraz svoje neuskolebivoj podaničkoj vjernosti i odanosti te dubokoj žalosti izvješenjem žalobnih zastava".[110] Tražio je i od bana Hrvatske, Slavonije i Dalmacije „…da u ime cielokupnog pučanstva grada podastre pred Previšnje priestolje najdublju sućut".[111] Novinski list iz Pule *Naša Sloga* opisuje sličnu atmosferu: „Obustavljene su sve javne zabave u svim mjestima kada je vijest dospjela već jučer popodne".[112] Takva je atmosfera bila i u Slavoniji, odnosno Virovitici, gdje „…dao je g. predstojnik promenadni koncert obustaviti i svako sviranje, te izdao nalog da se sve gostione u 9 sati zatvore. Na javnih se sgradah viju crni barjaci. Pozivamo svegradjanstvo da i ono izvjesi crne barjake".[113] Nadalje, u Osijeku je dva dana nakon atentata gradsko zastupstvo održalo sjednicu gdje su, kako bi odali počast nedavno preminulom nadvojvodi Franji Ferdinandu, „…svi zastupnici došli u crnini".[114] Tada je gradonačelnik i zastupnik dr. Ante Pinterović progovorio, no „…iza prvih par riječi zajecao je, a orosiše se oči i drugim gradskim zastupnicima".[115] Na dan atentata počela su izlaziti posebna izdanja novinskih listova koja su rasprodana u jako kratkom vremenskom roku. Ta su dva lista bila *Obzor*, koji je to obznanio u svojem popodnevnom izdanju, i *Novosti*. Zanimljivo je da su u prvi mah bile raširene krive vijesti „…da je nadvojvoda Franjo Ferdinand žrtva nesreće, jer da su se konji pod njegovim kolima poplašili. Odmah zatim opaženo je kako vojnici, redari bježe po gradu, a ulicama odzvanja uzbuna".[116] Također *Obzor* javlja da „…o samom atentatu kolaju najprotuslovije viesti".[117] Naime, u prvi se mah izvještavalo da je atentat počinjen iz revolvera, dok je prema drugoj verziji atentat počinjen tako što je bomba bačena pod vlak u kojem se vozio prestolonasljednik. No ubrzo se uistinu saznalo „…da je na nadvojvodu Franju Ferdinanda izveden atentat, koji je poorao više žrtava, a medju njima da se nalaze priestolonasljednik i njegova supruga".[118] Kasnije su već nastale kolone učenika, a kasnije i ostalih ljudi „…noseći veliku trobojnicu zavitu u crno velo. Mnoštvo je demonstriralo vičući: Dolje podle ubojice! Slava uspomeni priestolona-

109 *Jutarnji list*, broj 701., godina II, 29. lipnja 1914., str. 1.

110 *Jutarnji list*, broj 701., godina II, 29. lipnja 1914., str. 3.

111 *Jutarnji list*, broj 701., godina II, 29. lipnja 1914., str. 3.

112 *Naša Sloga*, broj 24., godina XLV, 29. lipnja 1914., str. 1.

113 *Virovitičan*, broj 24., godina XVI 29. lipnja 1914., str. 2.

114 *Novosti*, broj 175., godina VIII, 1. srpnja 1914., str. 2.

115 *Novosti*, broj 175., godina VIII, 1. srpnja 1914., str. 2.

116 *Novosti*, broj 172. a, godina VIII, 28. lipnja 1914., str. 1.

117 *Obzor*, broj 176., godina X, 28. lipnja 1914., str. 1.

118 *Novosti*, broj 172. a, godina VIII, 28. lipnja 1914., str. 1.

sljednika!".[119] Smrću Franje Ferdinanda Mađari nisu previše bili pogođeni jer im je upravo on htio ograničiti i smanjiti utjecaj u Monarhiji.[120] Tako se navodi da je „…ministru predsjedniku grofu Tiszi javljen atentat na njegovo dobro".[121] Za razliku od Zagreba gdje kao da se cijeli svijet urušio, u Budimpešti „…do sada nije još izdana nikakova službena odredba za obustavu kazališnih predstava i koncerata, a isto tako još nisu na službenim zgradama a niti na privatnim zgradama izvješene zastave"[122], iako je u cijelom gradu vladala uzrujanost. Dan nakon atentata organizirana je prva demonstracija protiv Srba od strane Hrvatske stranke prava. Prolazeći kroz grad uzvikivali su razne povike kojima su osuđivali Srbe za ubojstvo Franje Ferdinanda i njegove supruge. Kad su stigli na Starčevićev trg, govore su održali narodni zastupnik Čiste stranke prava Ivan Zatluka i akademičar Maštrović.[123] Oba govornika „osudiše, umorstvo, izvedeno u Sarajevu, a naročito se oboriše na Srbina-atentatora. Povorka krenula jeza tim gradom, a oko 9 sati vratila se je u Gundulićevu ulicu, gdje je zastava pohranjena. Nakon obih manifestacija došlo je do velikih demonstracija, koje su trajale do blizu polnoći".[124] Osim Hrvatske stranke prava „…gradjani svih političkih stranaka bili su spremni, da manifestiraju uspomeni velikih pokojnika".[125] Međutim, neki su pojedinci demonstracije htjeli iskoristiti u političke svrhe kako bi propagirali vlastitu politiku, primjerice, dr. Ivo Frank koji je „…vrlo lahkomisleno harangirao mase i upravo ih pozivao da devastiraju da „odmažduju".[126] Policija im nije mogla ništa jer su demonstrirali pod izlikom da je sve to za Franju Ferdinanda, „…a da je redarstvo postupalo, denuncirali bi odmah vladu i bana da spriječava izjave lojaliteta u nadi valja, da će ga srušiti i da će dobiti svoj režim".[127] Osim u Zagrebu, započele su protusrpske demonstracije po cijeloj Hrvatskoj, od kojih valja izdvojiti one u Slavonskom Brodu: „Jučer telefonski javiše iz Broda da su sinoć tamo bile demonstracije protiv Srba i Hrvata koalicionaša. Gradski vijećnici frankovci predvodili su rulju koja je počela lupati i razbijati prozore na kućama… Nije poštedjena ni srpska crkva ni parohijski dom nego su i to demolirali".[128] Treba izdvojiti i one u Osijeku gdje su demonstracije započele nakon mise zadušnice pa je povorka „…prolazeći kroz sva tri grada klicala: Slava Ferdinandu i Sofiji! Dolje ubojice! Dolje koalicija. Dolje veleizdajnici! U demonstracijama sudjelovao je samo manji dio osječke omladine, predvodjen po kapelanu Kulundžiću. Gradjanstvo se držalo postran-

119 *Obzor*, broj 176., godina X, 28. lipnja 1914., str. 1.

120 Tvrtko Jakovina, *Trenuci katarze*, str. 15.

121 *Obzor*, broj 176., godina X, 28. lipnja 1914., str. 1.

122 *Obzor*, broj 176., godina X, 28. lipnja 1914., str. 1.

123 Željko Karaula, Sarajevski atentat – reakcije Hrvata i Srba u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, str. 268.

124 *Obzor*, broj 178., godina X, 30. lipnja 1914., str. 3.

125 *Novosti*, broj 174., godina VIII, 30. lipnja 1914., str. 1.

126 *Novosti*, broj 174., godina VIII, 30. lipnja 1914., str. 1.

127 *Novosti*, broj 174., godina VIII, 30. lipnja 1914., str. 1.

128 *Novosti*, broj 176., godina VIII, 2. srpnja 1914.,str. 3.

ce… Policija se drži rezervirano, ali je načelnik izdao nalog da se svaki pokušaj za narušenjem mira spriječi".[129] Nedaleko od Osijeka, demonstracije su zahvatile i Đakovo „…pa je oštećeno množtvo srbskih kuća i dućana. Demonstracije imale su takodjer tendencu protiv koalicije i zastupnika dra. Ribara. Podžupan Labašod putovao je u Djakovo radi uspostave mira. Kotarski je predstojnik odredio malo iznimno stanje".[130] Slično je bilo i na drugom kraju Hrvatske; „…iz Metkovića se javlja: Sinoć su ovdješnji Hrvati priredili bučne protusrpske demonstracije. U Opuzenu je pučanstvo devastiralo grčko-istočnu crkvu".[131] Također, treba spomenuti demonstracije u Splitu gdje su seljaci prolazili gradom „…te klicali u počast umorenom prijestolonasljedniku i kralju. Poslije su se manifestacije pretvorile u demonstracijete su seljaci vikali: Dolje Srbi! Dolje srpski ubojice!".[132] U Karlovcu je bilo vijesti o mogućim protusrpskim demonstracijama, no novinski list *Karlovac* javlja: „Mi tu glupu vijest držimo prostom izmišljotinom, jer je naš grad Karlovac preveć zrio, a da bi nekoliko fakina moglo u njemu upriličiti kakove demonstracije. Karlovačko građanstvo, u najvećem je dijelu, dapače možemo reći isključivo, koalirsko, pa za to je isključena i pomisao, da bi se to građanstvo moglo dati terorizirati od šačice frankovačkih dešperatera".[133] Osim u Karlovcu, blagih je izgreda bilo i u Petrinji gdje je gradsko poglavarstvo izdalo proglas protiv svih demonstracija i izgreda. *Banovac* donosi obavijesti o redarstvenim mjerama: „Da se ne poremeti javna sigurnost, poduzete su sve sigurnosne mjere, te će se proti svakom izgredniku i štetočincu najenergičnije postupati. Da se sigurnostne mjere mogu potpuno provesti, odredjuje ovo gradsko poglavarstvo, kao redarstvena oblast, do daljnje odredbe slijedeće: 1. Sve krčme i gostione imadu biti zatvorene u 10 s., a svratišta i kavane u 11 s., 2. Sva kućna vrata imadu se zatvoriti točno u 9 sati., 3. Svaki obrtnik jest osobno odgovoran za svoje naučnike, ako se poslje 9 sati uhvati na ulici, kao i roditelji za svu svoju djecu, a gospodari za služinčad., 4. Svako sakupljanje na ulicama poslije 8 sati na večer u grupama više od 5 ljudi zabranjuje se, kao i svaki obhod po gradu. Prekršitelji ove odredbe biti će smjesta uhićeni, te će se kazniti zatvorom do 14 dana, a osim toga biti će, u koliko predleži kažnjiv čin, po kaznenom zakonu predani smjesta državnom odvjetništvu".[134] Od hrvatskih gradova još vrijedi spomenuti i grad Varaždin, čiji je načelnik održao vrlo zanimljiv govor koji je završio riječima: „Bože štiti i okrijepi našeg sijedog vladara i gospodara Njegovo Veličanstvo cara i kralja Franju Josipa I.!".[135] Franjo Ferdinand mnogo je značio Hrvatima jer su u njemu vidjeli novu nadu za hrvatski narod. Njegovim je ubojstvom ta nada jednostavno iskorijenjena. Smrću Franje Ferdinanda hrvatski je narod izgubio svojevrsni štit od ostalih moćnih susjeda, ali najvažnije od svega,

129 *Novosti*, broj 177., godina VIII, 3. srpnja 1914., str. 3.

130 *Jutarnji list*, broj 704., godina II, 3. srpnja 1914., str. 6.

131 *Novosti*, broj 177., godina VIII, 3. srpnja 1914., str. 3.

132 *Obzor*, broj 182., godina LVII, 4. srpnja 1914., str. 3.

133 *Karlovac*, broj 119., godina III, 4. srpnja 1914., str. 3.

134 *Banovac*, broj 14., godina XXV, 4. srpnja 1914., str. 2.

135 *Novosti*, broj 175., godina VIII, 1. srpnja 1914., str. 3.

propale su sve nade o trijalističkom preuređenju Monarhije u kojem bi Hrvati trebali zauzeti vodeću ulogu svih Slavena u Monarhiji. Novine su njegovu smrt prikazivale najvećom nesrećom za hrvatski narod, a vidljiva je i određena doza patetike: „Srce nam plače od goleme žalosti! Naš dobri priestolonasljednik i njegova draga supruga mrtvi su! Mrtav je on! – uzdanica svih vjernih Hrvata. Buduća hrvatska kraljica i hrvatski kralj podlegli su teškim ozledama koje su zadobili od zločinačkog srbskog ubojitog oružja. Srbske su ruke oduzele život slavnom našempriestolonasljedniku i njegovoj visokoj supruzi. Oh zločina li velikog!".[136] Neki su gradovi, poput Virovitice, za nadvojvodu Franju Ferdinanda i nadvojvotkinju Sofiju održavali mise zadušnice. „Na dne 7. o. mj. u 9 sati prije podne obdržavati će se u ovdašnjoj župnoj crkvi svečane zadušnice za Njegovu ces i kr. Visost blagopokojnog nadvojvodu i suprugu mu vojvodkinjuHohenberg".[137]

Odjeci Sarajevskog atentata mogli su se čuti daleko u svijetu. Najprije treba spomenuti kako je vijest o atentatu dočekana u Beču. Grad Beč „zaodjeo se je u ponedjeljak posve u crninu. Nema gotovo kuće, koja nije izvjesila crnu zastavu, a na zagradama stranih poslaništva izvješeni su barjaci na po stiega. U trgovinama su izloženi kipovi i slike blagopokojnog priestolonasljednika i supruge mu sa crnim velom, a po ulicama se prodaju njihove slike u crnim obrubima".[138] Osim toga, novinama je najavljeno da će „…ovdašnja burza u petak ostati u znak žalosti zatvorena".[139] Nadalje, kako bi izrazili svoju žalost za ubijenim nadvojvodom „…održalo je bečko gradsko zastupstvo izvanrednu sjednicu".[140] U Beču su također provođene protusrpske demonstracije pa se navodi da je „…grupa od 300 sveučilištaraca, kojima se je pridružilo nekoliko stotina drugih mladića, pokušala je, da prodre pred zgradu srbskog poslaničtva".[141] Međutim, ti prosvjedi baš i nisu bili uspješni jer je intervenirala dvorska straža koja je na kraju ipak uspjela rastjerati sveučilištarce puškama s bajunteima. Treba veliku pažnju posvetiti i samoj reakciji na atentat u Srbiji. Prema Vladimiru Dedijeru, srpska je vlada o atentatu imala informacije iz prve ruke te on navodi da je Stojan Protić, najbliži suradnik Nikole Pašića, obavijesti o samim atentatorima dobio preko mreže „Narodne obrane". Treba napomenuti i da u novije vrijeme Vladimir Ilić govori kako je Nikola Pašić, kada je bio srpski ministar vanjskih poslova, bio dobro upućen u akcije „Crne ruke". Andrej Mitrović, povjesničar koji odbacuje bilo kakve veze Kraljevine Srbije sa Sarajevskim atentatom, navodi da je srpska vlada za sam atentat doznala krajem svibnja i početkom lipnja 1914. godine. No to je otvaralo mnoge političke probleme za srpsku vladu i Nikolu Pašića. Naime, da je o tome izvijestio bečke vlasti, mogao je razotkriti čitavu beogradsku obavještajnu mrežu u Bosni, a i sam bi uspjeh atentata mogao

136 *Virovitičan*, broj 26., godina XVI, 4. srpnja 1914., str. 2.

137 *Virovitičan*, broj 26., godina XVI, 4. srpnja 1914., str. 3.

138 *Jutarnji list*, broj 702., godina II, 1. srpnja 1914., str. 4.

139 *Obzor*, broj 179., godina LVII, 1. srpnja 1914., str. 3.

140 *Novosti*, broj 175., godina VIII, 1. srpnja 1914., str. 3.

141 *Jutarnji list*, broj 704., godina II, 3. srpnja 1914., str. 2.

značiti početak agresije na već siromašnu, slabu i nekonsolidiranu Srbiju. To znači da je upozorenje koje je srpski veleposlanik Jovan Jovanović u Beču uputio austrougarskom ministru financija Leonu Bilińskom moglo spriječiti iznenadni napad na Franju Ferdinanda. Upozoravao je da postoji velika mogućnost da će se na prijestolonasljednika izvršiti atentat u okolici Sarajeva i da bi to mogao učiniti neki austrougarski vojnik te zapucati pravim metkom i tako ubiti prijestolonasljednika.[142] Srbija se pokušavala izvući iz siromaštva zajmom pa su tako „…u Parizu bili započeli pregovori glede novog srpskog državnog zajma u iznosu od 100 do 120 milijuna franaka. Uslijed vijesti o potajnom umorstvu u Sarajevu, ti su pregovori za sada prekinuti, jer se ovdje drži, da će Srbija morati tako dugo čekati na novi zajam, dok će se razbistriti pitanje ukoliko stoje beogradski krugovi u savezu sa sarajevskim atentatom".[143] Ti su pregovori započeti na nagovor Rusije „…uz obećanje, da će za veći dio tog zajma nabaviti topove kod Schneidera u Creuzotu. Kako je Srbija mislila u jeseni sklopiti oveći zajam, imali bi se ti bonovi sredstvima tog većeg zajma otkupiti".[144] Što se tiče samog upletanja u atentat, hrvatski je tisak o tome ovako izjavio: „.Iz Beograda javljeno je u Budimpeštu: Strašni atentat u Sarajevu osudjuje se u svim političkim krugovima bez razlike najodlučnije. Priznaje se, da se dogadjaj i sa stanovišta čiste srpske politike mora najdublje požaliti, jer bi mogao štetno uplivati ne samo na medjusobne odnošaje jedne i druge susjedne države, nego bi mogao imati i teških posljedica za srpsko pučanstvo u monarkiji".[145] Također, hrvatski tisak preko srpskog javlja da cijela zemlja žaluje te da „…unatoč narodnom blagdanu, koji se slavi u gradu i u zemlji, i na koji su došli takodjer mnogobrojni gosti iz inozemstva, zatvoreni su po nalogu vlade u 10 sati na večer svi javni lokali, dapače i kavane. Kralj Petar, priestolonasljednik Aleksandar i srbska vlada izrazili su svoje saučešće".[146] Posebice treba spomenuti ministra financija dr. Paču koji je poslao „…kao zamjenik odsutnoga ministra-predsjednika Pašića ministru izvanjskih poslova posala grofu Berchtoldu brzojavku, u kojoj daje oduška saučešću srbske vlade povodom težkoga gubitka, što je smrću nadvojvode-priestolonasljednika zadesio vladalački dom i narode monarhije".[147] Neke su novine žestoko osuđivale progone srpske populacije u Monarhiji te tu možemo izdvojiti novine *Balkan* koji „…zahtijeva od vlade, da protestira kod austro-ugarske vlade radi progona Srba u Bosni i Hercegovini".[148] Osim ovih dviju država, vrijedi spomenuti i pisanja, a samim time i gledišta novina iz ostalih europskih sila. Ruske novine povodom atentata pisale su: „Narodi Austro-Ugarske će prijestolonasljedniku sačuvati dostojnu uspomenu. Teško iskušavanom caru ali želim, da u

142 Tihomir Rajčić, „Problem uloge Kraljevine Srbije u Sarajevskom atentatu i izbijanju Prvog svjetskog rata", str. 426. – 428.

143 *Obzor*, broj 179., godina LVII, 1. srpnja 1914., str. 3.

144 *Obzor*, broj 179., godina LVII, 1. srpnja 1914., str. 3.

145 *Novosti*, broj 175., godina VIII, 1. srpnja 1914., str. 3.

146 *Jutarnji list*, broj 703., godina II, 2. srpnja 1914., str. 4.

147 *Jutarnji list*, broj 703., godina II, 2. srpnja 1914., str. 4.

148 *Obzor*, broj 181., godina LVII, 3. srpnja 1914., str. 3.

sebi nadje snage, kako bi i ovaj udarac kobne sudbine mogao podnijeti".[149] Osim toga, važno je spomenuti i to da je *Petrogradski list* pisao o nadvojvotkinji Sofiji „…koja je daleko stajala od svake politike, te je bila kao neka sigurnost, pošto je slavenskog plemena, da Slaven ne će podići na nju i njenog supruga ubojitu ruku".[150] Nešto drugačije tome pristupile su petrogradske novine *Rječ* koje pišu: „Za srbske patriote bio je nadvojvoda simbolom osvajačke austrijske politike, u kojoj je u neku ruku utjelovljena bila sva životna sposobnost monarkije. Nadvojvoda je u sebi utjelovio velevlastne težnje Austro-Ugarske, te je kao zapreka bio na putu mladim velevlastnim težnjama Srbije".[151] Rusija je zanimljiva jer je u jednom članku novina *Novoje Vremja* čak i osuđivala Austo-Ugarsku da „…ne vodi dobro politiku medju Slavenima monarkije, te je to jedan od glavnih uzroka nezadovoljstva, naročito srpskog naroda, koji je naviše potiskivan…".[152] Njemačke novine izjavile su da „… po cijelom kulturnom svijetu ozvanja samo glas gnušanja o zločinu, kao i o millieu, iz kojega je atentat potekao kao posljedica neobuzdanih strasti, koje već graniče s ludilom. Uz taj posvuda se javlja glas iskrenog saučešća za slavnu austrijsku dinastiju, koju je opet zadesila katastrofa…".[153] Talijanske novine puno su pisale o Sarajevskom atentatu. Novine *Corriere d' Italia* pišu: „Priključujemo se sa svima našim čuvstvima žalosti za žrtve i dubokoj sućuti za poštovanog vladaoca, koga je snašla tako strašna bol. Izrazujemo naše najdublje saučešće caru, koga je kao vladara već po drugi put snašla tako golema nesreća".[154] Na isti su način reagirale i novine *Messaggero*, dok su novine *Popolo Romano* osudile atentat te pišu „…da si Bosna neće ovakovim sredstvima osigurati bolju budućnost tim više, što imade Austriji zahvaliti svoje ekonomsko uskrsnuće".[155] Engleski su listovi mnogo pisali o samom atentatu, no ovdje ćemo izdvojiti samo *Daily Telegraph* koji piše: „Naše ogorčenje radi zločina je tim veće, što je Engleska pred kratko vrijeme imala čast pozdraviti kao goste nesretnog nadvojvodu i njegovu suprugu (…). Njegova smrt je ozbiljan gubitak ne samo za monarkiju, nego i za čitavu Evropu (…). Možemo samo kazati, da mi u ovoj zemlji bez razlike dijelimo brigu i žalost onih, koji su direktno od te nesreće pogodjeni i da ćutimo užas radi tog kukavnog zlodjela, koji je potresao savjest čitavog svijeta".[156] Na kraju vrijedi još spomenuti francuske novine *Soleil* koje pišu: „Smrt nadvojvode Franje Ferdinanda veliki je gubitak za Monarhiju. Želimo da ne bude smrt ovog princa, koji je mogao svojom mudrošću i lojalnošću biti jamstvom socijalnog poretka i evropskog mira, od kobnih posljedica za Evropu." Također, tu su i novine *Temps* s drugačijim stajalištem kojim čak i brane Srbiju te pišu „…da se Srbiju ne može učiniti odgovornom za atentat u Sarajevu.

149 *Obzor*, broj 179., godina LVII, 1. srpnja 1914., str. 2.

150 *Obzor*, broj 179., godina LVII, 1. srpnja 1914., str. 2.

151 *Jutarnji list*, broj 704., godina II, 3. srpnja 1914., str. 3.

152 *Obzor*, broj 181., godina LVII, 3. srpnja 1914., str. 3.

153 *Obzor*, broj 179., godina LVII, 1. srpnja 1914., str. 2.

154 *Obzor*, broj 179., godina LVII, 1. srpnja 1914., str. 2.

155 *Obzor*, broj 179.,godina LVII, 1. srpnja 1914., str. 2.

156 *Obzor*, broj 179.,godina LVII, 1. srpnja 1914., str. 2.

Ako i jest atentat zločin, koji mora čitav civilizirani svijet osuditi, to još nije dovoljan razlog, da se radi njega okrivljuje srpski narod i srpska vlada".[157] Možemo zaključno reći da su europske novine znale koja je važnost nadvojvode Franje Ferdinanda ne samo u politici Austro-Ugarskeveć su prepoznale njegovu važnost i u širem smislu, odnosno njegovu važnost u budućnosti krojenja Europe. Veliku su ulogu ovdje igrali i međusobni odnosi ranije spomenutih država s Austro-Ugarskom i Srbijom, čija je reakcija uvelike ovisila o tim odnosima.

9. ZAKLJUČAK

Ubojstvo prijestolonasljednika Franje Ferdinanda označava svojevrsni društveno-politički početak 20. stoljeća. Situacija na prostoru tek pripojene Bosne i Hercegovine te Srbije, koja je svježe izašla iz Balkanskih ratova i doživjela promjenu vladajuće obitelji, nagoviještala je događaje koji će se direktno odnositi na vanjsku politiku, primarno srednje i jugoistočne Europe, a kasnije i svijeta. Proučavani novinski članci i povijesne činjenice koje iza njih stoje jasno upućuju na to da je vlada Srbije poznavala rad organizacija „Ujedinjenje ili smrt" i „Crna ruka" te ih je čak i financijski potpomagala u radu, imajući u vidu prijetnju u stvaranju južnoslavenske državice unutar Austro-Ugarske. Organizacije, vođene Garašaninovim idejama, bile su tako nada za spas od potencijalnog gubitka mogućnosti za ostvarivanjem ideja Velike Srbije. Dnevni je tisak toga vremena vrlo detaljno popratio događanja oko atentata budno izvještavajući o svakom trenutku nakon atentata, ističući tako slabosti u organizaciji prijestolonasljednikova posjeta te donoseći sliku Sarajeva i regije u prvim danima nakon ubojstva. Novinari toga vremena vrlo su slikovito opisivali scene na gradskim ulicama. Prikazane su reakcije puka koji je gradovima šetao u crnini te brojni nemiri koji su, ponajviše od straha, nastupili po gotovo svim gradovima Bosne i Hercegovine. Također, dnevne novine donose vrlo detaljne izvještaje s ispitivanja i suđenja dvojici glavnih optuženika – Nedeljku Čabrinoviću i Gavrilu Principu navodeći njihove detaljne opise, prenoseći riječi koje su na ispitivanju izgovorili, pa čak i stav kojim su nastupili prema ispitivačima. Donose i njihove presude osvrćući se na problematiku kaznenog sustava tadašnje Austro-Ugarske. U konačnici, regionalni i europski tisak također donose izvještaje sa samog mjesta događaja prenoseći vijest o atentatu dosljedno i ne preuveličavajući njegove stvarne razmjere. Držeći do stvarnih i utvrđenih povijesnih činjenica dokazuju vrlo dobru karakteristiku novinarstva s početka dvadesetog stoljeća, koja omogućava legitimno korištenje dnevnih novina kao valjanog i vjerodostojnog izvora za kreiranje šire slike o atentatu.

157 *Obzor*, broj 181., godina LVII, 3. srpnja 1914., str. 3.

10. PRILOZI

Prilog 1. Logo terorističke organizacije „Crna Ruka“
(Dostupno na: https://en.wikipedia.org/wiki/Black_Hand_(Serbia)#/media/File:Black_Hand,_logo.png)

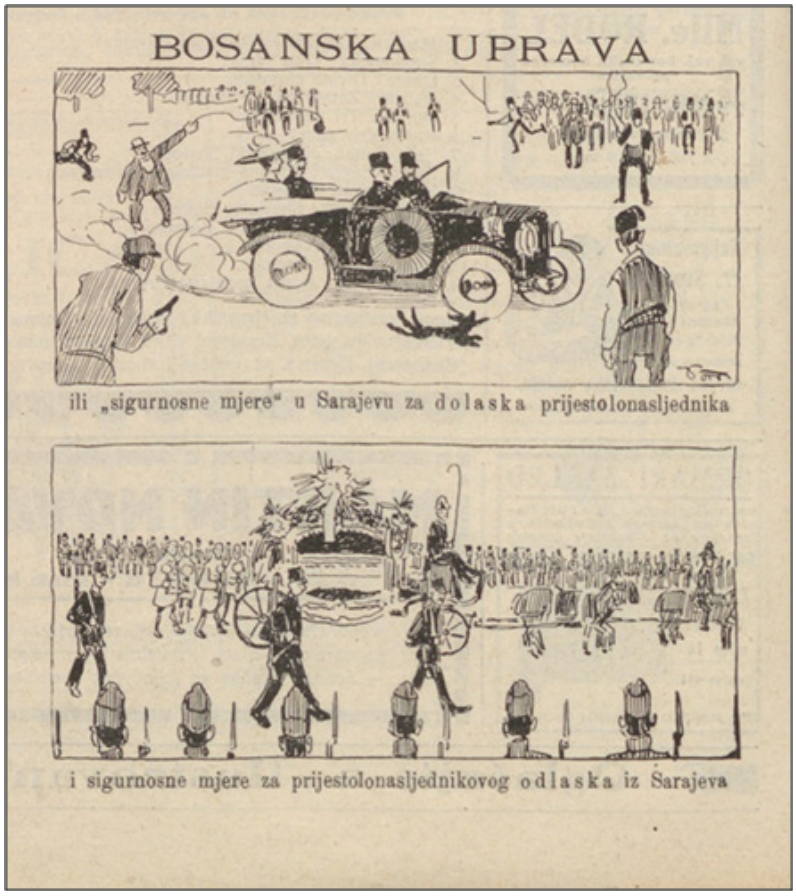
Prilog 2. Jedan od ključnih ljudi u Majskom prevratu i „Crnoj Ruci“ – Dragutin Dimitrijević-Apis
(Dostupno na: https://hr.wikipedia.org/wiki/Dragutin_Dimitrijević_Apis#/media/File:Dragutin_Dimitrijević-Apis,_ca._1900.jpg

Prilog 3. Slikovni prikaz sarajevskog atentata
(Dostupno na: http://www.historija.ba/d/15-sarajevski-atentat/)

Prilog 4. Čovjek čiji su hitci započeli sve – Gavrilo Princip
(Dostupno na: https://bs.wikipedia.org/wiki/Gavrilo_Princip#/media/File:Gavrilloprincip.jpg)

Prilog 5. Karikatura u Ilustrovanom listu ismijava sigurnosne mjere u Sarajevu prije i poslije smrti nadvojvode Franje Ferdinanda

(*Ilustrovani list*, 18. srpnja 1914., broj 29., I. godina , str. 694., Zagreb.)

11. POPIS LITERATURE I IZVORA

Izvori:

a) Novine

1. *Banovac*, godište 1903., Petrinja
2. *Banovac*, godište 1914., Petrinja.
3. *Jutarnji list*, godište 1914., Zagreb.
4. *Karlovac*, godište 1914., Karlovac.
5. *Naša Sloga*, godište 1914., Pula.
6. *Nezavisnost*, godište 1914., Bjelovar.
7. *Novosti (Jugoslavenska štampa)*, godište 1914., Zagreb.
8. *Obzor (Jutarnje izdanje)*, godište 1914., Zagreb.
9. *Obzor (Popodnevno izdanje)*, godište 1914., Zagreb.
10. *Svjetlo*, godište 1903., Karlovac-Zagreb.
11. *Virovitičan*, godište 1914., Virovitica.

b) Internetski izvori

1. Stipica Grgić, *Mlada Bosna i Sarajevski atentat 1914. godine*, Hrvatski povijesni portal, 3. rujna 2007., http://povijest.net/2018/?p=1808

Literatura

1. Bakić, Dragan, *Apis'sMen: the Black Hand Conspirators after the Great War*, Institute for Balkan Studies, Balcanica, No. XLVI, Beograd, 2015.
2. Herwig,Holger H., *The First World War*, ModernWars, Bloomsbury, 2014.
3. Jakovina, Tvrtko, *Trenuci katarze*, Fraktura, Zaprešić, 2013.
4. Karaula, Željko, Sarajevski atentat – reakcije Hrvata i Srba u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, *Radovi: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, broj 43 god. 1, Zagreb, 2011.
5. Mićanović, Slavko, *Sarajevski atentat*, Stvarnost, Zagreb, 1965.
6. Mombauer,Annika, *Uzroci Prvog svjetskog rata: Kontroverze i konsenzus*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2014.
7. Rudolf, Davorin, „Lekcije Prvoga svjetskog rata", *Adrias : zbornik radova Zavoda za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Splitu*, broj 2, Split, 2014.
8. Rajčić, Tihomir, „Problem uloge Kraljevine Srbije u Sarajevskom atentatu i izbijanju Prvog svjetskog rata", *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, No. 59, Split, 2017.
9. Sahara, Tetsuya, *The making of „Black Hand" reconsidered*, Istorija 20. veka, Beograd, 2016.

Summary

A LOOK AT THE SARAJEVO ASSASSINATION OF ARCHDUKE FRANZ FERDINAND THROUGH THE PRISM OF CROATIAN NEWSPAPERS

The outbreak of World War One is generally considered to be July 28th, 1914, when Austria-Hungary's proclamation of war on Serbia resulted in a chain reaction of mutual war declarations between the nations of the Triple Entente and the Triple Alliance. However, when considering the geopolitical conflicts and disputes that had plagued the European and global political scene in the years leading up to the event, the true trigger for the war was the Sarajevo Assassination of Archduke Franz Ferdinand that occurred a month prior, on June 28th, 1914. The public reacted with outrage, and all local (as well as a large number of global) newspapers reported on this event that took place in Sarajevo. This work will be focusing on the reports published in contemporary newspaper articles, going over issues of *Banovac*, *Jutarnji List*, *Karlovac*, *Naša Sloga*, *Nezavisnost*, *Novosti (Jugoslavenska štampa)*, *Obzor* (both the morning and afternoon editions), *Svjetlo* and *Virovitičan*, with the primary goal of portraying the Sarajevo Assassination in the light of the early 20th century's everyday life. Through the use of aforementioned press releases, the first part of this work will display the historical context of the event, the reasons why the heir apparent was in Sarajevo, and the causes that led to the assassination. Furthermore, activities of the organizations "Ujedinjenje ili smrt" ("Unity or Death") and "Crna ruka" ("Black Hand") will be analyzed, as these two organizations are directly responsible for the organization of the assassination. Finally, reactions on the assassination itself will be shown, through the prism of contemporary daily newspapers.

Keywords: Sarajevo Assassination, World War One, newspaper articles.

Valentina Kezić

URBANI KRIMINAL U ZAGREBAČKOM DNEVNOM TISKU

Rad se bavi prikazom i analizom novinskih izvješća o kriminalnim radnjama u zagrebačkom tisku tijekom 1914. i 1915. godine. Preciznije, proučava zastupljenost i poziciju vijesti o urbanom kriminalu u *Jutarnjem listu*, *Novostima* i *Ilustrovanom listu*, načine prenošenja informacija, percepciju kriminala, vrste opisanih kriminalnih radnji, pojavu učinkovitosti represivnog aparata, kredibilitet novina kao izvora te spolnu strukturu i zanimanja izvršitelja kaznenih djela. Istraživanje je usmjereno na neposredno razdoblje prije i tijekom rata. Rezultati istraživanja pokazali su neujednačenu zastupljenost izvještaja o urbanom kriminalu u navedenim novinama te izbor u odabiru kriminalnih radnji o kojima će se pisati. Također, istraživanje donosi i socijalnu sliku predratnog i ratnog Zagreba te položaj tiska u ratnim godinama.

Ključne riječi: zagrebački tisak, urbani kriminal, represivni aparat.

1. UVOD

Razvoj Zagreba u upravno-političko, gospodarsko, crkveno i kulturno središte Trojedne Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije odvijalo se nejednakim intezitetom tijekom druge polovine 19. i prvih godina 20. stoljeća. Potkraj 19. i početkom 20. stoljeća uočava se ubrzani demografski, gospodarski i kulturni rast Zagreba. Od sedamdestih godina 19. stoljeća u Zagreb stiže stanovništvo s hrvatskog sela, ali i drugih dijelova Monarhije. Tako primjerice Božena Vranješ-Šoljan navodi da je 1890. godine u Zagrebu bilo 38 742 stanovnika, a već 1910. 74 703 stanovnika.[1] Smanjuje se i broj nepismenih Zagrepčana, pri čemu se to najviše očituje kod žena koje sve više pohađaju škole. Nakon potresa 1880. godine započinje obnova grada, a težište urbane izgradnje proširilo se iz skučenih i natrpanih srednjovjekovnih jezgri i dijela Donjega grada uz Jelačićev trg, Ilicu i Vlašku ulicu na prostor središta grada. Glavnu urbanističku okosnicu činila je znamenita Zelena potkova, odnosno sustav trgova koji se u obliku potkove proteže od današnje Praške ulice na sjeveru do Glavnog kolodvora na jugu, zatim duž željezničke pruge u smjeru zapa-

1 Vranješ-Šoljan, Božena, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća. Socijalno-ekonomski sastav i vodeći slojevi 1890-1914*, Školska knjiga, Zagreb, 1991., str. 67.

da i naposlijetku od Botaničkog vrta na jugu do današnje zgrade Sveučilišta na sjeveru. U kontekstu urbanog redefiniranja Zagreba treba spomenuti svakako Hermanna Bolléa. Projektirao je urbanu opremu, ograde, fontane, meteorološki stup na Zrinjevcu, stambene palače i najamne zgrade Donjega grada, vilu na obroncima Medvednice te javne zgrade tada ključnih obrazovnih institucija. Značajan doprinos dao je i u gradnji te obnovi tornjeva zagrebačke katedrale, franjevačke, grkokatoličke, pravoslavne i evangeličke crkve.[2] Banska Hrvatska dočekala je Veliki rat kao agrarna zemlja u kojoj je 1910. godine gotovo četiri petine privredno aktivnog stanovništva (78,4 %) djelovalo u različitim oblastima poljoprivrede.[3] Tijekom rata situacija se nepovratno mijenja, a svakodnevicu obilježava propisivanje komunalnih propisa, katastrofalni socijalni uvjeti, opća nesigurnost, pojava gladi i na kraju epidemija španjolske gripe. Osim toga, ratne su prilike rezultirale blokadom gospodarskog i prometnog života, povećanjem koncentracije stanovništva te velikim porastom prosjaka i uvođenjem redarstvenih mjera.

U kontekstu ovih događaja istražit ću novinska izvješća o urbanom kriminalu u *Ilustrovanom listu*, *Novostima* i *Jutarnjem listu*. Istraživački korpus obuhvaća razdoblje od siječnja 1914. do prosinca 1915. godine. Moram napomenuti kako jedino nisu istraživane *Novosti* tijekom 1915. godine zbog nedostatka izvora. Također, zbog nedostatka izvora rad ne raspolaže ni kvantitativnim podacima o porastu ili padu kriminala, već se prvenstveno bavi sadržajem novinskih izvješća. Zbog toga se u središtu ovoga rada nalaze sljedeća pitanja: *Koliko su vijesti o urbanom kriminalu zastupljene u dnevnom tisku i gdje su ih čitatelji pronalazili?*, *Kako je urbani kriminal percipiran i koje su kriminalne radnje najzastupljenije?* te *Pojavljuju li se reakcije represivnog aparata u novinama i koje su najčešće kazne za izvršitelje?*.

Prije same interpretacije rezultata istraživanja potrebno je reći nešto i o istraživanjima urbanog kriminala. Sintagmu „urbani kriminal" upotrijebio je 90-ih godina 20. stoljeća povjesničar Eric A. Johnson u djelu *Urbanization and Crime: Germany 1871-1914*. Na primjeru Njemačke 19. i ranog 20. stoljeća objašnjava urbane i ruralne razlike kriminalnih obrazaca. Kvantitativnim pristupom ističe kako su njemački gradovi u modernom razdoblju bili lažno stigmatizirani zbog uzrokovanja zločina i drugih antisocijalnih ponašanja. Tvrdeći da gradovi ne uzrokuju zločin, Johnson predstavlja obilje dokaza prema kojima su urbane sredine bile manje nasilne od ruralnih i kako su njemački primjeri kriminala bili najviše pod utjecajem regionalnih i geokulturalnih obrazaca ponašanja te etničkih teškoća i diskriminacije. Što se tiče hrvatske historiografije, problematikom urbanog kriminala nije se bavilo sve do novijeg vremena. Kriminalitetom u Banskoj Hrvatskoj na prijelazu stoljeća bavili su se Zoran Grijak i Milan Vrbanus u djelu *Crime Rate / Criminal Acts in the City of Zagreb from 1887 until 1912 based on the Report of the City Council*.

2 Damjanović, Dragan, *Hermann Bollé: graditelj hrvatske metropole*, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 2015., str. 20.

3 Karaman, Igor, *Hrvatska na pragu modernizacije (1750. – 1918.),* Naklada Ljevak, Zagreb, 2000., str. 193.

Autori su u radu koristili kvantitativnu metodu kako bi analizirali prikupljene podatke o kaznenim i prekršajnim djelima u razdoblju od 1887. do 1912. godine. Zaključuju kako ne postoji značajan utjecaj povećanja broja stanovnika na trendove kretanja kaznenih i prekršajnih djela, osim u pogledu kretanja broja kaznenih djela protiv privatne imovine. Što se tiče izvršitelja kaznenih djela, muškarci prevladavaju u odnosu na žene. Ipak, žene su dominantnije u određenim kaznenim i prekršajnim djelima povezanima s njihovom biološkom i socijalnom ulogom kao majke. Ističu i kako učinkovitost represivnog aparata opada na početku 20. stoljeća što se može objasniti zaostatkom metoda u otkrivanju kriminalnih radnji. Od istraživača kriminaliteta u Zagrebu tijekom Prvog svjetskog rata svakako valja spomenuti i Marka Vukičevića koji je o tome pisao na portalu *Prvi svjetski rat 1914-1918*. Što se tiče proučavanja kriminaliteta u novinama tijekom Prvog svjetskog rata, ne postoje relevantne spoznaje kao ni istraživanja stranih povjesničara na tu temu. Uglavnom se istraživanja stranih povjesničara bave ratnim zločinima i okrutnostima vojnika, a novine uglavnom koriste povjesničari koji se bave kriminalom 18. stoljeća. Tako je ovaj rad prvi pokušaj istraživanja urbanog kriminala iz perspektive novinskog diskursa neposredno prije i tijekom Prvog svjetskog rata.

2. PRVI MJESECI RATA

Znaci se rata u početku nisu ni uočavali. Zagreb je živio uobičajenom rutinom, slavljeni su prigodni događaji koji su privlačili velik broj građana poput kraljeva rođendana ili imendana. Građani su i dalje posjećivali kazališta, kinematografe i koncerte, a ni kavane ni gostionice nisu bile prazne. Mirjana Jurić navodi kako „način odijevanja gospođa i gospođica ni po čemu nije odavao ratno stanje praćeno skupoćom i nestašicom“.[4] Život u ratnom Zagrebu činio se boljim nego u predratno vrijeme. Prema svjedočenju Josipa Horvata živjelo se bolje zbog neočekivanog priljeva novca koji se isplaćivao kao ratni dodatak na plaće ili u obliku pripomoći ženama ratnika, a ljudi „počinju uživati život – rat je, ne znamo što će biti sutra“.[5] *Ilustrovani list* nakon samo dva mjeseca ratovanja izvještava: „Ratno vrijeme opaža se kod nas u Zagrebu ponajviše u kavanama. Izjutra vlada tu upravo crkvena tišina i praznina, dok poslije podne dolaze gostovi amo – zijevat, jer strane novine ili uopće ne dolaze, a ono što dolaze, donose obično iste vijesti, a poznate preradjuju ili nadopunjuju. (...) U Zagrebu se ne opaža više ona žurba, kao za vrijeme prvih dana mobilizacije, no vojnika, vojnih automobila, kola sa proviantom i stotinu raznih ratnih sličica možeš se dnevno do mile volje nagledati“.[6]

4 Jurić, Mirjana, „Zagreb u Prvom svjetskom ratu: povijesne novine kao izvor za istraživanje socijalne povijesti“, *Libellarium: časopis za povijest pisane riječi, knjige i baštinskih ustanova*, Vol. 2, No. 2, Zadar, 2011., str. 124. – 125.

5 Horvat, Josip, Živjeti u Hrvatskoj: 1900. – *1941.*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1984., str. 48. – 49.

6 „U kavani“, *Ilustrovani list*, broj 33., godina I., 15. kolovoza 1914., str. 777.

Mobilizacija je prema pisanju tadašnjeg tiska imala veliki odaziv u početku. Prvim pozivom na mobilizaciju u Zagrebu pozvano je preko 50 gradskih činovnika i radnika.[7] Na proslavi 85. godišnjice rođenja hrvatsko-ugarskog kralja i austrijskog cara Franje Josipa I. satnije 25. domobranske hodne pukovnije paradnim su korakom napustile Rudolfovu vojarnu.[8] Neizbježnost intervencije u mobilizaciji bila je sve češća pa je mobilizacija u znatno većem postotku zahvatila seljačke mladiće, dok su mnogi gradski mladići proglašeni djelomično nesposobnima za prve crte. Prema istraživanju Mire Kolar-Dimitrijević u Zagrebu je od 27. srpnja do kraja 1914. uručeno oko 3600 vojnih poziva obveznicima za 1370 zavičajnika grada Zagreba i 2230 obveznika strane zavičajnosti.[9] Broj stranih zavičajnika vojnih obveznika potvrđuje velik broj ljudi koji su živjeli u Zagrebu, a nisu u njemu rođeni. Ubrzana mobilizacija velikog broja Zagrepčana nije utjecala samo na životni standard njihovih obitelji, već i na gradsku upravu koja je zbog odlaska velikog broja službenika u rat ostala bez dovoljno djelatnika.[10] Vlatka Dugački i Krešimir Regan navode kako se manjak zaposlenika u redovima redarstvenika zaduženima za održavanje javnog reda i mira odrazio i na porast kriminala.[11] Sredinom kolovoza pristižu i prvi ranjenici te svakodnevne vijesti o stanjima na bojištu što je uzrokovalo pad entuzijazma među građanima. [12]

3. PROMJENE U ZAGREBAČKOM TISKU

Na dan objave rata banskom je naredbom obustavljen tiskovni zakon i uvedena je vojna preventivna cenzura. Novine u Hrvatskoj smjele su prenositi o ratu i prilikama izvan Hrvatske jedino one vijesti koje su već bile objavljene u bečkim ili budimpeštanskim novinama.[13] Prema izvještajima gradskog poglavarstva u Zagrebu su od početka do kraja rata izlazile 21 dnevne novine.[14] Neke su se tiskale dva ili tri puta dnevno s visokom nakladom.

7 Kolar-Dimitrijević, Mira, *Gospodarsko-socijalne prilike u hrvatskim zemljama uoči i početkom Prvog svjetskog rata*, u: *1914. Prva godina rata u Trojednoj Kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji* (ur. Violeta Herman Kaurić), Matica hrvatska, Zagreb, 2018., str. 428.

8 Dugački, Vlatka, Regan, Krešimir, *Zagreb u Prvom svjetskom ratu (Ozračje osnivanja Medicinskog fakulteta)*, Acta medico-historica Adriatica: AMHA, Vol.13, No. Supplement 1, 2015., str. 104.

9 Mira, Kolar-Dimitrijević, *Gospodarsko-socijalne prilike u hrvatskim zemljama uoči i početkom Prvog svjetskog rata*, str. 428.

10 Prema zakonskom članku XII. iz 1882. obitelji mobiliziranih imale su biti podupirane sve dok je glava obitelji obavljala vojnu službu. Ta je odredba bila samo načelna, a provedba krnja ili je nije ni bilo (Kolar-Dimitrijević, 2018: 429).

11 Vlatka Dugački, Krešimir Regan, *Zagreb u Prvom svjetskom ratu (Ozračje osnivanja Medicinskog fakulteta)*, str. 113.

12 „Prvi ranjenici u Zagrebu", *Jutarnji list*, broj 753., godina III., 19. kolovoza 1914., str. 4.

13 Boban, Branka, *Stjepan Radić u vrijeme Prvog svjetskog rata*, Alinea, Zagreb, 2006., str. 57.

14 http://daz.hr/zagreb-godine-1913-1925-izvjestaji-gradskog-poglavarstva-u-zagrebu/, (pristupljeno 12. rujna 2018.

Bile su ili u državnom ili u privatnom vlasništvu. *Jutarnji list* izlazio je od 1912. do 1941. u Zagrebu. Odgovorni urednik bio mu je Josip Horvat, a izlazio je dnevno donoseći pregled lokalne kronike i ratnih vijesti. Nakon 1919. godine izvještava o domaćim i međunarodnim političkim zbivanjima, uvodi sportsku rubriku, vijesti namijenjene čitateljicama, pravni savjetnik i gospodarski prilog. Više pažnje posljednjih godina privukao je *Ilustrovani list*. Njegovim se sadržajem ozbiljnije pozabavila Ljiljana Dobrovšak u radu *Pozadina izlaženja Ilustrovanog lista – izvora za povijest Prvog svjetskog rata.*

Banskom naredbom 27. srpnja 1914. započinje vojna cenzura kojom je podvrgnuto čitavo novinstvo. Ljiljana Dobrovšak naglašava kako je već na početku rata u Zagrebu osnovan „Ratni nadzorni ured za štampu" koji je novinama davao upute i izvještaje o svemu o čemu se smjelo javljati i pisati. Naredbom bana Ivana Skerlecza[15] obustavilo se izlaženje prvenstveno socijalističkih i sindikalnih novina, zabranjeno je raspačavanje časopisa koji su izlazili u iseljeništvu, a političke su stranke morale zaleditи svoje aktivnosti. Tijekom rata ostao je samo informativni i književni tisak, ali i on je podvrgnut uvjetima ratne cenzure. Osim toga, urednici novina bili su u opasnosti od moguće mobilizacije bez obzira na to jesu li bili spremni za vojsku ili ne.[16]

Sudbina *Ilustrovanog lista,* obiteljskog zabavnika i informativnog tjednika, bila je drukčija od ostalih. On nije zabranjivan tijekom rata, a kako Dobrovšak naglašava – nije imao problema ni s izlaženjem.[17] Dobroj reklami i većem porastu čitatelja pridonijele su pozitivne kritike *Obzora.* Uredništvo *Obzora* reklamiralo je *Ilustrovani list* u svojemu nedjeljnom izdanju donoseći njegov sadržaj. List se tiskao na 23 do 25 stranica, čak i u ratnom razdoblju kada je povremeno vladala nestašica papira. Bio je podijeljen na nekoliko rubrika ili podlistaka, a svaki broj nije slijedio uvijek isti princip, već je redoslijed rubrika ovisio o trenutačnim događajima. Na stranicama lista donosile su se vijesti o svakodnevnim događajima iz različitih dijelova Hrvatske. Kako Dobrovšak ističe, vijesti su nerijetko pratile i fotografije s mjesta događaja.[18] Nakon vijesti slijedile su „Svaštice" (zanimljivosti iz svijeta), liječnički savjeti u podlisku „Zdravstvo", zatim rubrike „Industrija", „Šport",

15 Ban Ivan Skerlecz (1913. – 1917.) poznat je po posredovanju u sporazumu Hrvatsko-srpske koalicije i grofa Tisze, predsjednika ugarske vlade. Ministarski savjetnik postaje 1911. godine, a razrješenjem S. Cuvaja s položaja hrvatskog komesara (1913.) bio je postavljen na dužnost komesara u Hrvatskoj i Slavoniji sa zadaćom smirivanja političkih prilika. Na mjesto bana postavljen je 1913. godine te je utjecao na povlačenje tzv. željezničarske pragmatike i provođenja izbora nakon kojih je Hrvatsko-srpska koalicija došla na vlast. Nakon Tiszina pada dao je ostavku na položaju bana (1917.), a od završetka I. svjetskog rata živio je u Mađarskoj (http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=59707, pristupljeno 12. rujna 2018.)

16 Dobrovšak, Ljiljana, *Pozadina izlaženja Ilustrovanog lista – izvora za povijest Prvog svjetskog rata*, u: *1914. Prva godina rata u Trojednoj Kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji* (ur. Violeta Herman Kaurić), Matica hrvatska, Zagreb, 2018., str. 101.

17 Ljiljana Dobrovšak, *Pozadina izlaženja Ilustrovanog lista – izvora za povijest Prvog svjetskog rata,* str. 101.

18 Isto, str. 106.

„Slike iz naših krajeva“ i „Redarstvene novosti“ koje su preteča crne kronike. U rubrici „Redarstvene novosti“ objavljivane su kratke vijesti o nesrećama i krađama u Zagrebu ponekad praćene i fotografijama s mjesta događaja. Od ostalih rubrika nije loše spomenuti „Ženski svijet“ namijenjen ženskoj publici, rubriku „Filateliju“ koja je nastala na poticaj čitatelja, a pred kraj lista nalazila se rubrika „Razbibriga“ u kojoj su se nalazile križaljke, rebusi, homonimi, pitalice i sl. Na kraju se nalazila rubrika „Satira i humor“ puna šala i pošalica, a na zadnoj stranici bila je otisnuta karikatura visoke kvalitete. One su uglavnom bile potpisane punim imenom autora. *Novosti*, informativne novine, izlazile su dnevno u Zagrebu od 24. srpnja 1907. godine do 1941. godine. Osnovali su ih Mile Maravić i Mirko Dečak, koji je bio i glavni urednik. Kao i *Jutarnji list*, do 1914. godine nazivane su „krajcaraškim“, „bulevarnim“, „kolportaškim“ listom.[19] Iako su oba lista bila informativna, ipak su postojale razlike među njima. *Novosti* od 1918. jače naglašavaju političku liniju hrvatsko-srpske koalicije koja se počela oblikovati kao demokratska stranka pod vodstvom Svetozara Pribićevića. Nisu bile daleko od Radićeva republikanstva, ali su pretežno zbog malograđana zagovarale centralizam. Mali oglasnik uveden je još prije 1914. godine i činio je poslovnu i distribucijsku bazu lista. Zbog njega su list kupovali i građani koji se nisu slagali s političkom bojom lista, a na neki je način bio i kronika činjenica života Zagreba tih godina.[20]

4. REPRESIVNE MJERE I ŽIVOT U ZAGREBU POČETKOM PRVOG SVJETSKOG RATA

Redarstvene mjere koje su se odnosile na zahtjev da kućna vrata budu redovito zatvarana, kao i ulazi u gostionice, krčme, kavane i trgovine, uz zabranu javnih okupljanja i tzv. „besposličarenja“ svakako su za cilj imale utjecati na svijest i svakodnevne postupke Zagrepčana.[21] Žarište okupljanja postaje Jelačićev trg poznat i kao mjesto nabavke živežnih namirnica. O tome svjedoči i *Ilustrovani list*: „Jelačićev trg, to glavno vrelo, odakle si zagrebačko gradjanstvo nabavlja životne namirnice, živahan je i za ovog ratnog vremena. Moglo bi se pače reći, da je još živahniji postao jer je potražba velika, a nekih je namirnica malo i sve ih više ponestaje“.[22]

19 Horvat, Josip, *Povijest novinstva Hrvatske: 1771–1939*., Golden-marketing, Zagreb, 2003., str. 344.

20 Isto, str. 344.

21 „Nova odredba glede zatvaranja kućnih vrata“, *Jutarnji list*, broj 1100., godina IV., 23. travnja 1915., str. 3.

22 „Na trgu u ratno doba“, *Ilustrovani list*, broj 19., godina II., 8. svibnja 1915., str. 434.

Mobilizacija je uzrokovala gubitak velikog broja zaposlenika u redarstvenim snagama zaduženima za održavanje javnog reda i mira.[23] Zagrebački gradonačelnik Janko Holjac[24] probleme administrativne naravi pokušao je riješiti pozivanjem gradskih učitelja, koji nisu mobilizirani, da zauzmu ispražnjena mjesta u Gradskom poglavarstvu i na taj način omoguće njegovo funkcioniranje.[25] Osim toga, porast dokonih vojnika koji su čekali dolazak na bojište, ranjenika, besposlene mladeži i novog stanovništva nagnalo je Gradsko poglavarstvo da uvede policijski sat. Dugački i Regan navode dva razloga za uvođenje ove nepopularne mjere: „Prvi i najvažniji ležao je u tome da se zbog mobilizacije broj redarstvenika na zagrebačkim ulicama smanjio za 60 posto. Drugi važan razlog ležao je u činjenici da se broj gradskog stanovništva od 1910. do 1917. godine povećao za čak 4447 kućanstava".[26]

Kao dio represivnog aparata Banske Hrvatske, redarstvena je služba bila bitan čimbenik u funkciji suzbijanja kriminala, odnosno kontroliranja pojedinca. Kako su ratne okolnosti specifične i neusporedive s mirnodopskim okolnostima, tako je i uloga redarstvene službe od presudne važnosti. Već je 24. srpnja 1914. godine Zemaljska vlada izdala nalog Kraljevskom redarstvenom povjereništvu za grad Zagreb o sastavljanju popisa politički sumnjivih osoba. Samo dva dana kasnije ban Skerlecz imenovao je vladine povjerenike za sve županije Banske Hrvatske čija je glavna odgovornost bila održavanje javnog reda i mira. Zakon koji je stupio na snagu 27. srpnja, „Iznimne mjere za slučaj rata", sadržavao je 15 paragrafa. Osim što je određeno vrijeme zakona, uvedena je cenzura, zabranjeno je posjedovanje vatrenog oružja, javno okupljanje i ubojstvo. Proglašeno izvanredno stanje bilo je opće prirode, a sustav je dorađen tijekom rata donošenjem posebnih banovih naredbi.[27] Slično tome, osnovni zakonski tekst proširen je 1915. godine. Pojedinačne je naredbe autonomno donosio ban, dok su druge bile uobičajne, odnosno identične mađarskima. Uz prve represivne naredbe vezane uz izvanredno stanje, kasnije su banske naredbe počele regulirati gotovo sve odnose u društvu – gospodarstvo, poslovne prakse tvrtki itd.[28]

Primarne dužnosti vladinih povjerenika bile su održavanje reda i zakona te djelovanje na području koje im je dodijeljeno u skladu s uputama vlade. Te su im dužnosti dale široke ovlasti – njihove su se odredbe morale provesti bez pitanja, pa se može zaključiti

23 Vlatka, Dugački, Krešimir, Regan, *Zagreb u Prvom svjetskom ratu (Ozračje osnivanja Medicinskog fakulteta)*, str. 113.

24 Holjac, Janko (17. 12. 1865. – 28. 7. 1939.), arhitekt i političar, završio je arhitekturu na Akademiji likovnih umjetnosti u Beču 1887. godine. U Zagrebu je od 1888. do 1895. radio u Zemaljskoj vladi te u vlastitom arhitektonskom studiju. Od 1910. do 1917. obnašao je dužnost zagrebačkog gradonačelnika, a nakon toga radio je na graditeljskoj i na Tehničkoj visokoj školi. Godine 1935. postao je članom JAZU (http:// www. enciklopedija. hr/natuknica.aspx?id=25993, pristupljeno 12. rujna 2018.)

25 Vlatka, Dugački, Krešimir, Regan, *Zagreb u Prvom svjetskom ratu (Ozračje osnivanja Medicinskog fakulteta)*, str. 113.

26 Isto, str. 113. – 114.

27 Vukičević, Marko, *Aspects of personal freedom durig the First world war in Zagreb*, Review of Croatian history, Vol. X, No. 1, 2015., str. 99. – 100.

28 Marko, Vukičević, *Aspects of personal freedom durig the First world war in Zagreb,* str. 100.

da je ta dužnost u okolnostima rata predstavljala izravnu intervenciju državne vlasti u lokalnu samoupravu.[29] Povjerenici su izdavali i dozvole za javna okupljanja, donosili odredbe o sprječavanju širenja zaraznih bolesti te određivali maksimalne cijene najvažnijim prehrambenim proizvodima. Ukidanjem komunalnih i redarstvenih mjera o radu ugostiteljskih objekata i okupljanja građana te propisivanja novih kojima se ograničavalo radno vrijeme gostionica, krčmi, kavana i trgovina sav je javni i zabavni život bio ograničen. Provodila se i stroga zabrana besposličarenja na ulici što je imalo za posljedicu potpunu promjenu u svakodnevnom društvenom životu grada.[30]

Ograničavanje i oskudica privatnog života građana bila je uočljiva u rubrikama dnevnih listova. Novine su imale važnu ulogu u obavještavanju građana o promjeni u svakodnevici, stanju na bojišnici, kraljevim i banskim odlukama te novostima u Europi i svijetu. Analiza pokazuje kako su izvjestitelji dnevnih novina podatke o redarstvenim mjerama i prekršajima dobivali izravno od redarstva (Tablica 1). Informacije o redarstvenim prekršajima, koje se iznose u rubrikama, poručuju čitateljima (prvenstveno građanima Banske Hrvatske) kako vlast ne tolerira nepoštivanje pravila. Cilj je vlasti da u ratnom razdoblju omogući građanima mir i stabilnost, a svako kršenje istoga je nedopustivo. Tako su, primjerice, urednici novina donosili djelomične informacije o urbanom kriminalu, odnosno o kriminalnim radnjama u Zagrebu, pokazujući različite stavove vezane ili uz kriminalnu radnju ili izvršitelja.

5. *NOVOSTI* 1914. GODINE

Čitatelji su vijesti o urbanom kriminalu mogli pronaći u rubrikama „Sitne redarstvene vijesti“, „Zagrebačke novosti“, „Kronika“ ili kao posebno istaknute što je značilo da je prema mišljenju uredništva određeni slučaj zaslužio veću pažnju u odnosu na druge. Vijesti o krađama, pronevjeri i nasilju zauzimale su marginalno mjesto u odnosu na ostale vijesti, a jedino u slučaju izvještavanja o kaznama za izvršitelje bile su posebno naznačene. Sama su izvješća bila kratka i s nedovoljno informacija. Ubojstva, pogotovo ona sumnjivih okolnosti, imala su veću pažnju. Tako je, primjerice, slučaj Marije Kovač izazvao poprilično reakciju javnosti, posebice ženskog čitateljstva. *Novosti* su dvojbi o samoubojstvu ili ubojstvu Marije Kovač posvetili gotovo čitavu stranicu opisavši detaljno način na koji je žrtva preminula, sumnju na supruga te detalje istrage i obdukcije.[31] O slučaju je uredništvo obavještavalo čitatelje i danima poslije donoseći nove informacije o žrtvi, njezinu

29 Isto, str. 101.

30 Vlatka Dugački, Krešimir Regan, *Zagreb u Prvom svjetskom ratu (Ozračje osnivanja Medicinskog fakulteta)*, str. 114.

31 „Samoubojstvo ili ubojstvo“, *Novosti*, broj 57., godina VIII., 26. veljače 1914., str. 3

suprugu koji je bio osumnjičen za ubojstvo, ali i o drugim osumnjičenima.[32] Na kraju se ustanovilo kako je žrtva ipak počinila samoubojstvo, a osumnjičeni su pušteni na slobodu. Informacije o slučaju trebale su zainteresirati čitateljstvo, a uredništvu je to uspjelo zahvaljujući pažljivom odabiru informacija. Percepciju urbanog kriminala u listu najbolje je objasniti ulogom naslova u rubrikama. Naslovi koji su manje istaknuti, i iz kojih je nemoguće iščitati stav uredništva, uglavnom se tiču krađa, a tekst je usmjeren ili na žrtvu ili na izvršitelja. Uredništvo donosi ime, prezime i mjesto stanovanja žrtve kao što je slučaj „Ignaca Levaka, krčmara u Ilici br. 80" koji prijavljuje redarstvu da mu je nepoznati počinitelj ukrao „limenu škrabicu u kojoj se nalazilo 110 kruna za Crveni križ".[33] Jasno je kako su ove informacije preuzete izravno od redarstva što se primjećuje po stilu izvještavanja. Donesene informacije uredništvo je odabiralo selektivno. U naslovu „Uhapšeni opasni džepari" može se primijetiti pozitivan stav prema suzbijanju kriminala jer uredništvo kasnije u tekstu javlja kako je „policija radi džepara upriličila raciju i dvoje je već pod bravom, a povodom te racije još je jedna ptičica takodjer vrlo opasna po tudji imetak pala u ruke policiji".[34] Naslovom „Zvijer od čovjeka" uredništvo je donijelo informaciju o presudi soboslikarskog ličioca koji je „počinio gnjusan čin, namamivši 8-godišnju Šteficu D. u zahod jedne krčme gdje ju je kušao oskvrnuti" dodavši kako je „zvjere od čovjeka osudjeno na 8 mjeseci teške tamnice". Sintagmom „gnjusan čin" i imenicom „zvjere" jasno je vidljiv stav uredništva prema izvršitelju, odnosno prema zločinu.[35] Uredništvo nije poštedjelo ni izvršiteljice kao u primjeru Jage Šimković, „žene od kojih 50 godina, okorjele zločinke koja krade do česa samo dodje". Opisujući njezine prijašnje zločine navode kako je „u stolnoj crkvi pregledavala oltare, medjutim, kada nije našla novca vidjela je na jednom oltaru purificatorium pa je čak njega ukrala!".[36] U rubrikama lista *Novosti* uglavnom prevladavaju vijesti o krađama. Krađe kao najčešći zločin protiv privatnog vlasništva spominje i Mirjana Jurić te naglašava kako su noću posebno bile problematične Vlaška, Petrinjska, Palmotićeva i Ilirska ulica.[37] Najčešće su spominjane zatvorske kazne od nekoliko mjeseci do nekoliko godina; ovisno o vrsti zločina. Učinkovitost represivnog aparata uočava se u rubrikama „Sitne redarstvene vijesti", „Zagrebačke novosti" ili se ona u nekoliko slučajeva zasebno odvajala. Primjer takvog slučaja uspješno je uhićenje kradljivca Ljudevita Palčeca, „osobe koja je po tudje dobro vrlo pogibeljna, radi kradje opetovano sudjen", a uhićen je po službujućem redarstvenom agentu te „preslušan priznaje kradju i predaje se sudu".[38] Ni u jednoj rubrici ne postoji neriješeni zločin jer je upravo cilj izvješća prikazati kontrolu

32 „Samoubojstvo ili ubojstvo: Je li Kovač kriv ili nije?", *Novosti*, broj 58, godina VIII., 27. veljače 1914., str. 2.

33 *Novosti,* broj 355., godina VIII., 29. prosinca 1914., str. 4.

34 „Uhapšeni opasni džepari", *Novosti*, broj 37., godina VIII., 7. veljače 1914., str. 3.

35 „Zvijer od čovjeka", *Novosti,* broj 66., godina VIII., 7. ožujka 1914., str. 2.

36 „Kradje i s oltara", *Novosti,* broj 236., godina VIII., 31. kolovoza 1914., str. 2.

37 Mirjana Jurić, *Zagreb u Prvom svjetskom ratu: povijesne novine kao izvor za istraživanje socijalne povijesti*, str. 128.

38 „Okraden u kavani", *Novosti*, broj 197., godina VIII., 23. srpnja 1914., str. 3.

nad situacijom. Tijekom cijele godine redovno se izvještavalo o kriminalnim radnjama, a samo intrigantni slučajevi zaslužili su mjesto na naslovnoj strani.

Analizom novinskih izvješća može se zaključiti kako su intrigantne slučajeve predstavljale afere poznatih ličnosti o kojima se pisalo detaljno i iscrpno. Najbolji je primjer afera graditelja Grossa o kojoj su pisali od svibnja 1914. godine. Gross je bio optužen za silovanje nekoliko mladih djevojaka, a zajedno s njim optužene su i svodnice koje su ga „opskbljivale" djevojkama. Popularnosti slučaja pridonijeli su naslovi kao što je „Senzacionalno uhapšenje – Graditelj Gross u zatvoru. – Svodstvo na veliko. – Galantni doktor. – Silovao dvije djevojke". Prethodni naslov prvi je u nizu naslova koji se bave ovim slučajem. U podužim izvješćima opisivali su se detalji slučaja pri čemu nije izostajao ni stav uredništva: „Burni njegov život sa svim njegovim žrtvama i aferama morao bi se opširno osvijetliti i sve okupiti (...), no dok ćemo to učiniti prvom zgodom – za danas ćemo se ograničiti samo na najnoviji škandal, koji je ujedno grozna zlika nemorala i kala, koji se u Zagrebu pomalo udomaćuje, da bi i njime Zagreb bio velegradom".[39] Uredništvo ističe kako su informacije, koje daju čitateljima, izvori „iz prve ruke", odnosno da su oni – za razliku od zagrebačke publike – „istinito informirani".[40] Potrebno je napomenuti kako su i podatci vezani uz slučaj pažljivo birani jer je uredništvo očito bilo protiv optuženog, pa je u tom interesu moglo nadodati ili preuveličati podatke koji nisu bili provjereni i istiniti. Ako bi se pak pojavili slični slučajevi, kritika nije zaostajala: „(...) U par zadnjih dana desila su se dva slučaja, da gadne živinske strasti obladaše ljudima, da zaboraviše na svoje ljudsko dostojanstvo i počiniše živinske čine".[41] Slučaj graditelja Grossa zasigurno je podignuo nakladu *Novostima* i zainteresirao čitateljsku publiku, no provjerenost informacija, koje su predstavljene kao brojni dokazi protiv graditelja, nije moguće posve utvrditi. Izvješćima lista uglavnom nedostaju cjelovite informacije, iskazi izvršitelja, kao i žrtve, a ponekad i kazna za izvršitelje kriminalnih radnji. U nekim slučajevima postojao je i kontekst u kojem je izvršitelj počinio kriminalnu radnju, ali u većini primjera takve informacije nisu bile poznate.

6. *ILUSTROVANI LIST* 1914. GODINE

U odnosu na list *Novosti* koji je vijesti o urbanom kriminalu donosio na nekoliko mjesta, *Ilustrovani list* posvetio je takvim vijestima jedino rubriku „Redarstvene novosti". Također, uredništvo je donosilo vijesti uz popratne fotografije što je u ono vrijeme bilo dosta inovativno. Rubriku nisu ispunjavale vijesti o trivijalnim zločinima poput krađa, već o onim kriminalnim radnjama koje su mogle biti zanimljive čitateljstvu, a da su s druge

39 „Senzacionalno uhapšenje – Graditelj Gross u zatvoru. – Svodstvo na veliko. – Galantni doktor. – Silovao dvije djevojke", *Novosti*, broj 130., godina VIII., 13. svibnja 1914., str. 2.

40 „Afera Gross", *Novosti*, broj 132., godina VIII., 15. svibnja 1914., str. 4.

41 „A la Gross", *Novosti*, broj 137., godina VIII., 20. svibnja 1914., str. 2.

strane prikazivale učinkovitost represivnog aparata. Naslov koji je zasigurno pobudio interes čitateljstva uz popratnu fotografiju jest „Tajanstvena smrt u Maksimirskom jezeru". Uredništvo je objavilo „glavu nesretne pletačice Marice Vidlak" čije je truplo pronađeno sjeverno od pilane u Maksimiru (Prilog 1).[42] Nakon prvog objavljivanja vijest o razrješenju „misterija" nije se spominjala, iz čega se može naslutiti neuspješnost odgovarajućih organa vlasti u otkrivanju izvršitelja. U ovom listu naslovi su također određivali stav prema određenoj kriminalnoj radnji, ali naročito prema izvršitelju. U slučaju Ane Marić, „neobične jubilarke, grčko istočne vjere i neudate" koja se već u mladosti „podala piću", redarstvena je evidencija zabilježila stotu kaznu za „nepopravljivu skitnicu". Uredništvo smatra kako „ona ne bi taj „jubilej" u zagrebačkim uzama „slavila" da ju je bilo moći presuditi na izgon iz glavnoga grada (...)". [43]

Poznata afera „Gross" ostavila je jak dojam i na uredništvo *Ilustrovanog lista* koje se osjećalo obveznim izraziti svoj stav vezan uz taj slučaj: „Ovdje ne možemo, a da ne osudimo držanje zagrebačke javnosti i novinstva prema aferi Gross. (...) Mi po zdravom shvaćanju morala držimo, da se ban u djelovanje i odluke suda ima toliko prava miješati, koliko i dinstman Matek sa Jelačićeva trga. (...) uza svu navalu i molbe pogodjenih ban ne će da izravno djeluje u toj prljavoj aferi za ili proti, a pred tom činjenicom moramo se stidjeti".[44] Uredništvo u tom slučaju nije kritiziralo samo javnost i osuđenoga nego i roditelje mladih „zavedenih" djevojaka: „Možda će roditelji barem sada, nakon žalosnih tih dogadjaja i otkrića bolje pripaziti na nedoraslu djecu. Mnogi roditelji možda će se dosjetiti, kako je pogubno za njegovo nedoraslo dijete strast za modom, kazalištem, kinematografom, čitanjem stanovitih novina i knjiga, što su sve neposredni uzroci mnogima danas neobjašnjenim i nerazumljivim pojavama".[45] Određen stav uredništvo je zauzelo i u slučaju baruna Rostohara. Uz detaljne informacije o „hohštapleru, tatu, prevajanu i varalici" uredništvo gotovo sa zadovoljstvom najavljuje kako je „Zagreb sa Rostoharom izgubio jednoga od onih fićfirića i hohštaplera, koji već svojim napadnim odijevanjem odaju svoje pravo zvanje".[46] Već je prethodnim primjerima pokazano kako je uredništvo biralo „senzacionalne vijesti" posebice onih izvršitelja čije su kriminalne radnje mogle zaintrigirati čitateljstvo, a gotovo uvijek davalo je komentar ili barem pokazivalo subjektivnost u prenošenju informacija. Što se tiče učinkovitosti represivnog aparata, izvještaji su uz opis kriminalne radnje, izvršitelja i žrtve prenosili i kazne za izvršitelje. Takvi su slučajevi „uhapšenih tvorničara novca" i „ubojica djeteta" koji uz popratne fotografije donose i presudu (Prilog 2. i Prilog 3).[47] Može se reći kako *Ilustrovani list* nije obraćao pažnju na sve kriminalne

42 „Tajanstvena smrt u Maksimirskom jezeru", *Ilustrovani list*, broj 17., godina I., 25. travnja 1914., str. 402.

43 „Neobična jubilarka", *Ilustrovani list*, broj 17., godina I., 25. travnja 1914., str. 402.

44 „Afera Gross", *Ilustrovani list*, broj 21., godina I., 23. svibnja 1914., str. 497-498.

45 „Afera Gross", *Ilustrovani list*, broj 22., godina I., 30. svibnja 1914., str. 518-519.

46 „Herr Barron" – dolijao!", *Ilustrovani list*, broj 24, godina I., 13. lipnja 1914., str. 568. – 569.

47 „Uhapšeni tvorničari novca", *Ilustrovani list*, broj 30, godina I., 25. srpnja 1914., str. 714., „Ubojice djeteta", *Ilustrovani list*, broj 18., godina I., 2. svibnja 1914., str. 426.

radnje, donosio je prvenstveno opis izvršitelja i kontekst u kojem se odvila kriminalna radnja, vijesti su rijetko bile usmjerene na žrtvu, a kazne za izvršitelje spominjale su, kao i u *Novostima,* nekoliko mjeseci do nekoliko godina teške tamnice, ovisno o vrsti zločina. Vijesti o urbanom kriminalu nisu se donosile svakodnevno, a postojanjem posebne rubrike i povećim tekstom o izvršitelju ili kriminalnoj radnji pozicija vijesti nije bila u tolikoj mjeri marginalizirana.

7. *JUTARNJI LIST* 1914. GODINE

Čitatelji *Jutarnjeg lista* mogli su pronaći vijesti o urbanom kriminalu u rubrikama „Domaće viesti" i „Sudnici". Uredništvo je donosilo opise različitih kriminalnih radnji bilo da su usmjereni na žrtvu ili izvršitelja. Kratki i efektni naslovi najčešće su govorili odnosi li se vijest na izvršitelja, žrtvu ili samu kriminalnu radnju. Analizom je ustanovljeno kako su naslovi koji su se odnosili na „kradje" zastupljeni u velikoj mjeri pa je ta kriminalna radnja najčešće opisivana. Vijesti o krađama najčešće su vrlo kratke, donose opis žrtve ili opis izvršitelja, kontekst same kriminalne radnje i uglavnom reakcije represivnog aparata. Vijesti o krađama, pronevjeri, nasilju i ubojstvu, kao i u *Novostima,* zauzimale su marginalno mjesto u odnosu na druge vijesti. Jedino su afere poznatih Zagrepčana dolazile na naslovnoj stranici i punile rubrike mnoštvom informacija. Naslovi su i u ovom listu prenosili određen stav uredništva prema izvršitelju ili prema kriminalnoj radnji. Tako su naslovi o nasilju u braku imali pomalo ironičan prizvuk.[48] U većini takvih slučajeva vijest je bila usmjerena na izvršitelja. Uredništvo je imalo određen stav i prema kriminalnim radnjama, konkretno prema silovanju, što je pokazalo naslovom „Nečovjek" opisujući u nastavku teksta presudu 44-godišnjem Marku Matocu koji je osuđen na 3 mjeseca teške tamnice zbog „zločinstva oskrvnuća 9-godišnje Slave Zebec".[49] Vijesti o presudama mogle su se pronaći većim dijelom i u rubrici „Sudnica". Možda je najbolji primjer empatičnosti uredništva prema žrtvi vidljiv u slučaju Josipe Smodej, 4-godišnje djevojčice, koju su izgladnjivali i zlostavljali, a uredništvo je detaljno opisalo tu „užasnu tragediju nedužnog stvora" dodavši kako ju je samo smrt spasila od njezinih mučitelja.[50] Ni kriminalne radnje maloljetnika nisu ostavile uredništvo ravnodušnim, koje je uvijek maštovito naslovljavalo vijesti ili o izvršitelju ili izvršiteljici. Takve vijesti obično su započinjale opisom kriminalne radnje, zatim izvršitelja ili u slučaju Antuna Herbera, „pokvarenog dječaka", prvo je dolazio opis kriminalne radnje i žrtve, zatim uspješno otkrivanje izvršitelja te na kraju

48 „Nježan suprug", „Nasilan ljubavnik", „Zlostavljao ženu", „Goropadan suprug", „Kratkotrajna bračna sreća" i sl.

49 „Nečovjek", *Jutarnji list*, broj 594., godina III., 20. veljače 1914., str. 6.

50 „Grozan slučaj okrutnosti i nečovječtva", *Jutarnji list*, broj 609, godina III., 10. ožujka 1914., str. 6. O tom slučaju izvještava i *Ilustrovani list.*

opis izvršitelja i njegovih ranijih prekršaja.[51] U većini takvih vijesti izvršitelji su otkriveni i „stavljeni pred sud". List je donosio i vijesti o umorstvima čiji je izvršitelj uglavnom bio uhvaćen, no bilo je slučajeva u kojima izvršitelj nije bio poznat.[52] Unatoč brojnim redarstvenim izvidima nekim se izvršiteljima nije moglo „ući u trag".[53]

Uredništvo *Jutarnjeg lista* također je posvetilo aferi „Gross" nekoliko rubrika donoseći informacije o osumnjičenom, o sudionicima „afere" i o tijeku sudske rasprave. Kao i prethodna uredništva, uredništvo ovog lista zauzimalo je određen stav prema tome pitanju, a ponajviše o pouzdanosti informacija u vezi slučaja. Kritika *Malim novinama* i *Novostima* objavljena je u srpnju 1914. godine na naslovnoj stranici. Ističući ulogu tiska u ovakvim situacijama, uredništvo naglašava: „(...) Neukusnim rastezanjem već po sebi ogavnih pojedinosti, iznošenjem pojedinosti, koje na širu publiku mogu samo ubitačno djelovati, moralizovanjem u nevrieme i na mjestu, kamo ne spada, smutili su se pojmovi publike, a posljedica te novinske kampanje bila je ta da je občinstvo izgubilo svaku orijentaciju (...)". Uredništvo je javno prozvalo ta dva lista optuživši ih za donošenje „nedokazanih i ogavnih potankosti".[54] Već je u prethodnim poglavljima istaknuto kako su ovakvi slučajevi pravi primjeri manipulacije informacijama u korist što bolje prodaje novina. Objavljujući informacije čija je istinitost upitna, odnosno čiji je izvor neprovjeren, dolazi se do sumnje u kredibilitet novina kao izvora provjerenih informacija. Upravo je i uredništvo *Jutarnjeg lista* upozorilo na posljedice takve „novinske kampanje".

U vijestima o urbanom kriminalu, list je donio i iskaz žrtve što je prethodnim listovima nedostajalo. Konkretan primjer slučaj je Marije Graifenstain koju je nepoznati vojnik ozlijedio bajunetom pri čemu je zadobila tešku ozljedu na čelu te se onesvijestila netom poslije. Ovako ona opisuje što joj se dogodilo: „Kad sam došla na ugao dviju ulica, bilo je to već blizu vojarne nenadano me zaskočio neki čovjek, u onoj magli i mraku nisam pravo razpoznala, je li to civil ili vojnik, udario me nekakovim tvrdim oružjem po glavi i pobjegao". Svjedoci događaja potvrdili su da je ipak riječ o nepoznatom vojniku, a uredništvo je izvijestilo kako „redarstvo svom energijom nastavlja izvide".[55]

Novinska izvješća o urbanom kriminalu u *Jutarnjem listu* nisu davala uvijek potpune informacije za sve kriminalne radnje, vijesti su uvijek bile usmjerene samo na jednu stranu, odnosno ili na izvršitelja ili na žrtvu. Ponegdje je nedostajao i kontekst u kojem se odvila opisana kriminalna radnja. Naslovljavajući određene kriminalne radnje uredništvo je davalo određen stav koji se mogao lako iščitati. Promjenu u izvještavanju svakako je do-

51 „Dolijao", *Jutarnji list*, broj 622., godina III., 25. ožujka 1914., str. 5.; slični naslovi za maloljetničke kriminalne radnje: „Rano počele", „Mlada kradljivka".

52 „Umorstvo na Medvešćaku", *Jutarnji list*, broj 734., godina III., 1. kolovoza 1914., str. 6.

53 „Smioni tat", *Jutarnji list*, broj 624., godina III., 28. ožujka 1914., str. 5.

54 „Afera Gross", *Jutarnji list*, broj 709., godina III., 9. srpnja 1914., str. 1.

55 „Razbojstvo na prilazu", *Jutarnji list*, broj 970., godina III., 29. prosinca 1914., str. 4.

nio žrtvin iskaz. Reakcije represivnog aparata i njegova učinkovitost bile su gotovo uvijek naglašene, a kazne za izvršitelje ovisile su o vrsti zločina i bile su prisutne u više rubrika.

Tijekom rata *Jutarnji list* i *Novosti* nastavljaju donositi vijesti o urbanom kriminalu, dok *Ilustrovani list* više ne spominje rubriku „Redarstvene novosti" što se može objasniti samom pojavom rata i temama koje su u tom trenutku bile važnije uredništvu.

Nekoliko mjeseci nakon početka rata *Jutarnji list* donosi vijest o uvredi Veličanstva i članova kraljevske kuće. Naime, optuženog zvonara Nikolu Trbojevića prijavio je susjed zbog „nedoličnog odgovora kojim je duboko povriedio poštovanje carske i kraljevske kuće".[56] U istom se broju pojavila obavijest o veličanju sarajevskog atentata, što je bilo kažnjeno s dva mjeseca zatvora,[57] dok su se kazne za uvrede Veličanstva kretale od četiri do osam mjeseci tamnice.[58]

8. TISAK I ZAGREBAČKA SVAKODNEVICA 1915. GODINE

Dok je na kontinentu bjesnio rat, Zagrepčani su bili suočeni s većim ograničenjima u svakodnevici. Posljedice ratnog stanja uočavale su se u teškim socijalnim prilikama koje su pogodile najsiromašnije obitelji i obitelji čiji su očevi bili na ratištu.[59] Kolar navodi kako je već 1914. godine 4000 obitelji ostalo bez hranitelja koji su bili mobilizirani. [60]

Već se početkom rata započelo sa štednjom namirnica, posebno prehrambenih proizvoda. Tako je u studenom 1914. godine došlo do ograničenja u opskrbi kruhom da bi već 1915. godine bilo zabranjeno služiti govede, teleće i svinjsko meso utorkom i petkom po gostionicama i restoranima radi štednje.[61] Cijene namirnica i životnih uvjeta rasle su u ratnim uvjetima, a glavnim krivcima za skupoću smatrani su prekupci ili *kettenhandleri* koji su bili meta redarstva, kao i prodavači koji su podizali cijene. Protiv skupoće borilo se mjerama kao što su bile naredbe o maksimalnim cijenama za određene živežne namirnice.[62] Mjere su imale suprotan učinak jer su cijene preko noći skočile proizvodima za koje su bile određene maksimalne cijene. Zavladala je nestašica živežnih namirnica

56 *Jutarnji list,* broj 856., godina III., 21. listopada 1914., str. 8.

57 Isto.

58 Isto.

59 Isto, str. 129.

60 Kolar, Mira, *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata*, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski brod, 2008., str. 35.

61 Vlatka Dugački, Krešimir Regan, *Zagreb u Prvom svjetskom ratu (Ozračje osnivanja Medicinskog fakulteta)*, str. 115.

62 Mirjana Jurić, *Zagreb u Prvom svjetskom ratu: povijesne novine kao izvor za istraživanje socijalne povijesti,* str. 129.

i ostalih proizvoda jer su maksimalno dopuštene cijene bile niže od nabavnih. Tako, na primjer, obrtnici nisu htjeli prodavati robu po maksimalno dopuštenoj cijeni, a ako bi ju prodavali skuplje, bili bi kažnjeni.[63] Kao posljedica nestašice živežnih namirnica i skupoće smatra se slabo zdravstveno stanje siromašnijih slojeva što je na kraju rezultiralo visokom stopom mortaliteta među njihovom djecom.[64]

Kako *Ilustrovani list* od početka rata nije izvještavao o urbanom kriminalu, a *Novosti* tijekom 1915. godine nisu bile dostupne za istraživanje, jedino je *Jutarnji list* ispunio sve uvjete za analizu. Kao i tijekom 1914. godine, list je donosio izvješća o različitim kriminalnim radnjama. Opisivala su – kao i ranije – krađe, pronevjere, nasilje nad ženama i djecom, tučnjave, samo izvršitelja ili žrtvu. Ipak, u velikom broju prevladavale su vijesti o krađama. Informacije su bile skraćene, ali količina izvješća nije se smanjivala. Vijesti o urbanom kriminalu tijekom 1915. godine bile su prisutne i u „Redarstvenim viestima" ili „Redarstvenom dnevniku". U tim rubrikama pojavljivale su se i informacije o uhićenima i broju prijava koje je redarstvo zabilježavalo svaki dan. Naslovi su i dalje bili kratki, efektni i iz njih se mogao iščitati stav uredništva.[65] Često su se znali naći izvještaji o devijantnom ponašanju vojnika. Primjerice, u prosincu 1915. godine pojavljuje se vijest o „Karlu Kolaru, vojniku 53. pješ. pukovnije" koji je pobjegao iz posadne bolnice ne javivši se nikome.[66] Riječ je, dakle, o dezerterstvu koje se tada kažnjavalo smaknućem. Osim toga, istog su datuma tri vojnika ukrala mjedeni sat civilu, a prijavljen je i vojnik koji je ukrao psa.[67] Razlozi ovakva ponašanja mogu biti višestruki, a očevidno je da vlasti nisu imale potpunu kontrolu nad važnim čimbenikom represivnog aparata. Te će devijacije narednih godina rata postati sve češće pa će se u slučaju dezerterstva pojaviti zeleni kadar.[68] Nisu bili rijetki ni naslovi smješnog karaktera. Izdvojila bih dva posebno zanimljiva. Prvi nosi naslov „Ljubavna pustolovina jedne sisačke pucice" koji u nastavku opisuje potragu za 14-godišnjom Amalijom koja je u Zagreb pobjegla s „jednim dalmatinskim feš dečkom koji nosi i dugu sablju".[69] Drugi je naslovljen „Upotreba zubi kod - kupovanja kukuruza!", a riječ je o humorističnom prikazu nasilja tijekom prodaje kukuruza.[70] Nisu nedostajale ni obavijesti o

63 „Krčmarica se ne drži maksimalnih ciena", *Jutarnji list*, br. 1259, god. IV, 25. rujna 1915., str. 5, „Trgovac prikračivao mušterije na vagi", „Prijava protiv trgovca", „Prijava protiv pekara", *Jutarnji list*, br. 1260., god. IV, 26. rujna 1915., str. 5, „Lihva sa živežnim namirnicama", *Jutarnji list*, br. 1272, god. IV, 8. listopada 1915., str. 5.

64 Vlatka Dugački, Krešimir Regan, *Zagreb u Prvom svjetskom ratu (Ozračje osnivanja Medicinskog fakulteta),* str. 115.

65 „Mladi nevaljalac", „Nepošten 10-godišnji dječak", „Nepopravljivi grešnik" i dr.

66 „Pobjegao vojnik iz bolnice", *Jutarnji list*, broj 1332., godina IV., 5. prosinca 1915., str. 4.

67 „Vojnik otimač tudjega dobra", „Vojnik oteo malo bielo pseto", *Jutarnji list*, broj 1332., godina IV., 5. prosinca 1915., str. 4.

68 Vidi: Bogdanović, Tomislav, *Kategorije zelenog kadra 1918. godine i osvrt na njihovo djelovanje u Podravini i Prigorju,* Podravina : časopis za multidisciplinarna istraživanja, Vol. 12, No. 23, 2013., str. 96. – 108.

69 „Ljubavna pustolovina jedne sisačke pucice", *Jutarnji list*, broj 1205., godina IV., 4. kolovoza 1915., str. 6.

70 „Upotreba zubi kod – kupovanja kukuruza", *Jutarnji list*, broj 1259., godina IV., 25. rujna 1915., str. 5.

učinkovitosti redarstvenog aparata. Tako je Jaga Šimunković, „opasna tatica i izgonašica", uhvaćena za krađu 167 kruna.[71]

9. SPOLNA STRUKTURA I SOCIJALNI STATUS IZVRŠITELJA KRIMINALNIH DJELA

Analizom novinskih izvješća *Ilustrovanog lista*, *Jutarnjeg lista* i *Novosti* može se primijetiti kako je često naveden spol i zanimanje izvršitelja kriminalnog djela. Glavno mjesto zauzimaju muškarci u velikom broju obavijesti o kriminalnim radnjama. Neka od zanimanja su pekarski pomoćnik, radnik, trgovački pomoćnik, fijakerski vozar, stolarski pomoćnik, soboslikarski pomoćnik, težak, sluga, tokar, piličar, drvocijepac, graditelj, bankar i dr. Bilo je obavijesti i o besposlenim muškarcima bez mjesta boravišta. Sluge u privatnim domaćinstvima često su optuživane za krađu i pronevjeru. Kao što je već rečeno, krađe prevladavaju u opisima kriminalnih djela pa se radi primjera navodi kako je „Ivan Banjšek, bez zanimanja" ukrao na štetu Antuna Rogine jednu kapu u vrijednosti 3 krune, a od Tome Vindera šešir u vrijednosti od 5 kruna. Službujući redar predveo je Banjšeka na redarstvo, gdje je stavljen u pritvor, pa se „predaje sudu".[72] Što se tiče žena, dominirale su sluškinje koje su uglavnom optužene za krađu, poput Drage Pongrac o čijem su slučaju pisale mjesne novine u veljači 1915. godine. Navedena je sluškinja, zaposlena kod stanovite Zore Kontić u Vlaškoj ulici, svojoj poslodavki ukrala 5 kruna nakon čega je pobjegla. Ipak, ubrzo je uhvaćena na kolodvoru u namjeri da napusti Zagreb. Nakon privođenja priznala je svoj čin te je privedena u pritvor.[73] U navedenom se primjeru može primijetiti kako poslodavka odmah prijavljuje svoju sumnju u zaposlenicu te kako je kriminalni prijestup odmah otkriven i kažnjen. Takvih slučajeva ima nekoliko. Također, u prethodnim poglavljima navedena su i izvješća o maloljetničkim kaznenim djelima. Dječake i djevojčice, koji su najčešće bili služinčad, poslodavci su optuživali za krađu novca ili drugih dobara.

10. ZAKLJUČAK

Na temelju istraživanja zagrebačkog dnevnog tiska tijekom 1914. i 1915. godine može se zaključiti kako su novinska izvješća o urbanom kriminalu u više slučajeva zauzimala marginalno mjesto u odnosu na druge vijesti. U svim trima novinama najčešće se izvještavalo o krađama. Opisi ostalih kriminalnih radnji uglavnom su bili usmjereni ili na izvršitelja ili na žrtvu. Stav uredništva prema kriminalnoj radnji ili izvršitelju uočavao se

71 „Uhapšena opasna tatica i izgonašica", *Jutarnji list*, brroj 1357., godina IV., 31. prosinca 1915., str. 5.

72 *Jutarnji list*, broj 1136., godina IV., 28. svibnja 1915., str. 3.

73 *Jutarnji list*, broj 1039., godina IV., 20. veljače 1915., str. 4.

prema naslovu vijesti. Izvješća su često bila kratka, a tisak je pomoću prihvatljivog diskursa reproducirao za sustav poželjne vrijednosti i obrasce ponašanja, osuđujući svako odstupanje ili subverziju. U izvješćima nema informacija o neriješenim slučajevima, a upravo informacije o učinkovitosti represivnog aparata pokazivale su kako sustav stvari drži pod kontrolom. U rubrikama su se uglavnom spominjale zatvorske kazne za izvršitelje koje su ovisile o vrsti zločina. Novinama nedostaju cjelovite informacije, a u slučaju *Ilustrovanog lista* može se govoriti o izboru kriminalnih radnji o kojima se pisalo. Također, neki slučajevi privukli su pažnju svih triju novina. Pisalo se o neprovjerenim informacijama samo kako bi se novine što više prodavale, a kredibilitet izvora postao je upitan. Tijekom rata *Jutarnji list* i *Novosti* nastavljaju i dalje izvještavati o kriminalnim radnjama, dok je *Ilustrovani list* vijesti o urbanom kriminalu stavio u stranu i posvetio se temama vezanima uz zagrebačku ratnu svakodnevicu. Izvješća su često navodila spol i zanimanje izvršitelja pa se može zaključiti kako su muškarci bili dominantniji u odnosu na žene. Što se tiče žena, uglavnom se navode sluškinje optužene za krađu ili su u rijetkim slučajevima bile optužene za ubojstvo, čedomorstvo i sl. Među „kriminalcima" navodili su se i maloljetnici, često služinčad u privatnim domaćinstvima, koje su poslodavci prijavljivali za krađu.

11. PRILOZI

PRIJAVE	UHIĆENJA	IZVOR
7 prijava zbog kršenja banske naredbe 1 prijava zbog prekršaja psetarinskog statuta 1 prijava zbog izgreda 1 prijava zbog prekršaja službinskog reda		Jutarnji list, br. 735, god. III., 2. kolovoza 1914., Zagreb
6 prijava zbog prekršaja naredbe vladinog povjerenika 1 prijava zbog izgreda 1 prijava zbog prekršaja psetarinskog statuta	2 osoba zbog skitanja 1 zbog prekršaja službinskog reda 2 zbog nepovlaštenog povratka u Zagreb 2 zbog sitne krađe	Jutarnji list, br. 748, god. III., 14. kolovoza 1914., Zagreb
9 prijava zbog prekoračenja redarstvenog sata 8 prijava zbog vozarskog prekršaja 17 prijava zbog hranjenja svinja na nedozvoljenom mjestu 6 prijava zbog prekršaja odredbe zatvaranja veže 4 prijave zbog prekršaja prijavnih propisa 9 prijava zbog prekršaja cesto-redarstvenog reda		Jutarnji list, br. 786, god. III., 11. rujna 1914., Zagreb
7 prijava zbog prekršaja odredbe zatvaranja veže 3 prijave zbog izgreda 5 prijava zbog prekoračenja redarstvenog sata 3 prijave zbog prekršaja psetarinskog statuta 7 prijava zbog prekršaja cesto redarstvenog reda 2 prijave zbog prekršaja službinskog reda 6 prijava zbog vozarskog prekršaja	4 osobe zbog besposlenosti i nemoralnog života 3 zbog izgreda 2 zbog prosjačenja 1 zbog prekršaja službinskog reda 1 zbog prekršaja sajamskog reda 2 zbog nepovlaštenog povratka u grad Zagreb	Jutarnji list, br. 811, god. III., 25.rujna 1914., Zagreb
6 prijava zbog izgreda 8 prijava zbog prekršaja odredbe zatvaranja veže i sitničarija 3 prijava zbog prekršaja sajamskog reda 7 prijava zbog vozarskog prekršaja 5 prijava zbog prekoračenja redarstvenog sata 9 prijava zbog prekršaja cestoredar.reda	5 osoba zbog besposlenosti i nemoralnog života 4 zbog izgreda 3 zbog prosjačenja 1 zbog prekršaja službinskog reda 1 zbog prekršaja reverzije	Jutarnji list, br. 852, god. III., 18. listopada 1914., Zagreb

5 prijava zbog prekoračenja redarstvenog sata 4 prijave zbog izgreda 5 prijava zbog prekršaja odredbe zatvaranja veže 12 prijava zbog prekršaja cestoredarstvenog reda 8 prijava zbog vozarskog prekršaja	14 osoba zbog besposlenosti i nemoralnog života 13 osoba zbog izgreda 2 osobe zbog pijanstva 4 osobe zbog pokušaja reverzije 1 osoba zbog prekršaja željezničkih propisa	Jutarnji list, br. 889, god. III., 9. studenog 1914., Zagreb
2 prijave krađe 4 prijave zbog prekršaja cestoredarstvenog reda 5 prijava zbog vozarskog prekršaja 3 prijave zbog prekoračenja redarstvenog sata 2 prijave zbog mučenja životinja 2 prijave zbog nagle vožnje 3 prijave zbog prekršaja odredbe zatvaranja veže i sitničarija 3 prijave zbog isprašivanja krpa na ulicu 2 prijave zbog prekršaja prijavnih propisa	-	Jutarnji list, br. 936, god. III., 16. prosinca 1914.,Zagreb
4 prijave zbog izgreda 10 prijava zbog prekoračenja redarstvenog sata 8 prijava zbog prekršaja cestoredarstvenog reda 4 prijave zbog prekršaja odredbe zatvaranja veže 5 prijava zbog vozarskog prekršaja	3 osobe zbog besposlenosti i nemoralnog života 2 osobe zbog izgreda 1 osoba zbog prosjačenja 1 osoba zbog prekršaja službinskog reda 2 osobe zbog nepovlaštenog povratka u Zagreb	Jutarnji list, br. 960, god. III., 22. prosinca 1914., Zagreb

Tablica 1. Primjer dnevnih prijava i uhićenja tijekom kolovoza, rujna, listopada, studenog i prosinca 1914. godine

Prilog 1. „Tajanstvena smrt u Maksimirskom jezeru“, *Ilustrovani list*, broj 17, godina I., 25. travnja 1914., str. 402.

Prilog 2. „Uhapšeni tvorničari novca“, *Ilustrovani list*, broj 30., godina I., 25. srpnja 1914., str. 714.

Prilog 3. „Ubojice djeteta“, *Ilustrovani list*, broj 18., godina I., 2. svibnja 1914., str. 426.

11. POPIS LITERATURE I IZVORA

Izvori:

a) Novine:

1. *Ilustrovani list*, godište 1914., Zagreb.
2. *Jutarnji list*, godišta 1914. – 1915., Zagreb.
3. *Novosti*, godište 1914., Zagreb.

b) Internetski izvori:

1. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=59707
2. http:// www. enciklopedija. hr/natuknica.aspx?id=25993
3. http://daz.hr/zagreb-godine-1913-1925-izvjestaji-gradskog-poglavarstva-u-zagrebu/

Literatura:

1. Boban, Branka, *Stjepan Radić u vrijeme Prvog svjetskog rata*, Alinea, Zagreb, 2006.
2. Damjanović, Dragan, *Hermann Bollé: graditelj hrvatske metropole*, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 2015.
3. Dobrovšak, Ljiljana, *Pozadina izlaženja Ilustrovanoga lista – izvora za povijest Prvog svjetskog rata*, u: *1914. Prva godina rata u Trojednoj Kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji* (ur. Violeta

Herman Kaurić), Matica hrvatska, Zagreb, 2018., str. 95–122.

4. Dugački, Vlatka, Regan, Krešimir, *Zagreb u Prvom svjetskom ratu (Ozračje osnivanja Medicinskog fakulteta)*, Acta medico-historica Adriatica : AMHA, Vol. 13, No. Supplement 1, 2015.
5. Horvat, Josip, Življeti u Hrvatskoj: 1900. – *1941.*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1984.
6. Horvat, Josip, *Povijest novinstva Hrvatske: 1771 – 1939.*, Golden-marketing, Zagreb, 2003.
7. Jurić, Mirjana, „Zagreb u Prvom svjetskom ratu : povijesne novine kao izvor za istraživanje socijalne povijesti", *Libellarium: časopis za povijest pisane riječi, knjige i baštinskih ustanova*, Vol. 2, No. 2, Zadar, 2011., str. 121–144.
8. Karaman, Igor, *Hrvatska na pragu modernizacije (1750. – 1918.),* Naklada Ljevak, Zagreb, 2000.
9. Kolar, Mira, *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata*, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski brod, 2008.
10. Kolar-Dimitrijević, Mira, *Gospodarsko-socijalne prilike u hrvatskim zemljama uoči i početkom Prvog svjetskog rata*, u: *1914. Prva godina rata u Trojednoj Kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji* (ur. Violeta Herman Kaurić), Matica hrvatska, Zagreb, 2018., str. 411–440.
11. Vranješ-Šoljan, Božena, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća. Socijalno-ekonomski sastav i vodeći slojevi 1890-1914*, Školska knjiga, Zagreb, 1991.
12. Vukičević, Marko, *Aspects of personal freedom durig the First world war in Zagreb*, Review of Croatian history, Vol. X, No. 1, 2015., str. 97–112.

Summary

URBAN CRIME IN THE ZAGREB DAILY PRESS

The paper presents and analyzes newspaper reports on criminal activities in the Zagreb press during 1914 and 1915. More precisely, it examines the representation and position of the news on urban crime in newspapers such as *Jutarnji list*, *Novosti* and *Ilustrovani list*, the methods by which the information is relayed, the perception of crime, the types of criminal activities described, the effectiveness of the repressive apparatus, the credibility of the newspaper as a source, and the gender structure and vocation of the perpetrators. The research is focused on the period immediately leading up to, and during the war. The results of the research display anu neven distribution of the reports on urban crime in the mentioned newspapers, as well as the selection of criminal acts reported. Moreover, the research also portrays the social image of Zagreb during thepre-warandwar period, as well as the position of the press during wartime.

Keywords: the Zagreb press, urban crime, repressive apparatus.

Marijana Bošnjak

DRUŠTVENO-POLITIČKI ODNOSI SRBA I HRVATA U TROJEDNICI KROZ PRIZMU RATNOG TISKA

U radu se na temelju novinskih izvještaja kronološki opisuje razvoj odnosa srpskog i hrvatskog stanovništva na području Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije neposredno prije i tijekom Prvoga svjetskoga rata, na što je bitno utjecao i odnos vlasti prema Srbima u Trojednici. Uzevši u obzir ta dva čimbenika, srpsko-hrvatski društveno-politički odnosi mogu se kategorizirati u tri faze koje su povezane s tadašnjim vanjskopolitičkim zbivanjima. Prva faza počinje Sarajevskim atentatom, a karakteriziraju je lokalni izgredi organizirani u nacionalno heterogenim uporištima Hrvatske stranke prava. Druga se faza, koja počinje proklamacijom rata, može podijeliti na tri oscilirajuće podfaze. Prva je obilježena represijama zbog počinjenih kolaboracija srpskog stanovništva tijekom srijemske ofenzive; druga počinje ulaskom Italije u rat i obilježena je znatno tolerantnijim odnosom vlasti prema prijestupima srpskog stanovništva, što traje do pada Beograda, događaja koji predstavlja početak treće podfaze. Naime, kolapsom Kraljevine Srbije u ratu uveden je niz novih zabrana i ograničenja koja će trajati do inauguracije novog cara, čija će vladavina otvoriti novu, treću fazu srpsko-hrvatskih odnosa. Iako je Karlo svim silama pokušavao spriječiti raspad Dvojne Monarhije, projugoslavenska su strujanja u Trojednici postala ključni faktor za nove represije ne samo nad srpskim nego i hrvatskim stanovništvom, koje će zajedno sa Srbima, „igrama" intrigantnog srpskog političara Svetozara Pribićevića, konstruirati multinacionalnu, multikonfesionalnu i represivnu državu, od koje se tijekom rata bježalo.

Ključne riječi: Srbi u Hrvatskoj, Prvi svjetski rat, srpsko-hrvatski odnosi.

1. UVOD

Sto godina od završetka prvog sukoba globalnih razmjera neki autori Prvi svjetski rat nazivaju i *Zaboravljenim ratom*[1], a drugi ga tako shvaćaju, objašnjavajući da je uslijed politič-

1 Ćosić Bukvin, Ivan, „Hrabri izviđač ulaner Petar Subotić Subotin – Slavonci i Srijemci u postrojbama", *Vinkovački kraj u Velikom ratu (1914.- 1918.)*, Povijesno i športsko društvo Hrvatski sokol Vinkovci i Državni arhiv u Vukovaru, Vinkovci, 2016., str. 27.

kih promjena došlo do brisanja ratnih tragedija „iz kolektivne memorije hrvatskog naroda".[2] Cilj povjesničara trebao bi biti negiranje toga naziva u perspektivi znanstvene misli koja neposredno može utjecati i na recepciju te teme kod širih slojeva stanovništva, pa je i svrha ovoga rada promišljanje o jednoj zaboravljenoj temi *Velikoga rata*. Cilj je rada rekonstruirati, opisati i kategorizirati povijest odnosa hrvatskoga i srpskoga stanovništva u Trojednoj Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji (dalje: Trojednici) kroz njihove povijesne mijene. Iako se Drago Roksandić u svojim studijama bavio poviješću Srba u Hrvatskoj, a Bogdan Krizman hrvatsko-srpskim odnosima kroz prizmu saborskih zasjedanja, većina se povjesničara ovom temom bavila indirektno i nesustavno kroz fenomene ratnih dobrovoljaca, reakcija na atentat i slično, pa će rad primarno biti temeljen na novinskim izvještajima kako bi se mogla dobiti sustavna slika odnosa od Sarajevskog atentata 28. lipnja 1914. do ujedinjenja s Kraljevinom Srbijom 1. prosinca 1918.

Što se tiče novinskih izvještaja, važno je naglasiti postojanje ratne vojne cenzure kao kontrolnog mehanizma ograničavanja širenja vijesti vojnog značaja u Austro-Ugarskoj Monarhiji,[3] zbog čega stanovništva više nije vjerovalo „vijestima u kojima je se govorilo o našim pobjedama".[4] Ipak, za razliku od vojno-povijesne događajnice, koja je cenzurirana zbog straha od otkrivanja vijesti neprijateljima, za srpsko-hrvatske odnose u Trojednici od većeg su značaja promjene unutrašnjih zbivanja, koje su itekako bile sadržane u novinama, čija je primarna funkcija bila informativna pa su one prenosile i saborske sjednice, banske i vladine odluke, pokrajinska i gradska zbivanja i dr. Ipak, iako su i najmanji utjecaji na javno mnijenje mogli rezultirati zapljenom primjeraka i zabranom novina,[5] podjela novina na informativne i stranačke nastavila je funkcionirati i tijekom rata. Naime, novine korištene u radu, vrlo su rijetko eksplicitno izražavale svoju stranačku opredijeljenost, kao npr. varaždinsko *Hrvatsko pravo*, koje je u podnaslovu imenovano kao „tjednik stranke prava".[6] Iako se većina novina stranački ne opredjeljuje pa se mogu smatrati informativnima, kao što su bili *Jutarnji list*, *Svjetlost*, *Vinkovci und Umgebung*, *Smotra Dalmatinska*, *Hrvatski list*, *Volja naroda* i *Banovac*, neke su ipak iskazivale svoje političke stavove. *Svjetlost* je podržavala politiku koalicije,[7] kao i *Srbobran,* koji je podržavao rad Srpske narodne samostalne stranke[8] kao dijela Hrvatsko-srpske koalicije. *Ilustrovani list* bio je blizak

2 Ivančić, Dubravka; Matejčić, Slavko; Pravdica, Ankica; Šegota Ivica, Crikveničani u Prvom svjetskom ratu, Centar za kulturu dr. Ivan Kostrenčić, Crikvenica, 2009., str. 64.

3 Bulić, Ivan, „Vojna cenzura u Hrvatskoj za vrijeme Prvoga svjetskog rata", *1918. u hrvatskoj povijesti*, Matica Hrvatska, Zagreb, 2012., str. 325.

4 Ćosić Bukvin, Ivan, *Vrbanjci u Velikom ratu 1914. – 1918.*, Vlastita naklada, Vrbanja, 2014., str. 27.

5 Bulić, „Vojna cenzura u Hrvatskoj za vrijeme Prvoga svjetskog rata", str. 338.

6 *Hrvatsko pravo*, broj 1., I. godina, 27. lipnja 1914., str. 1., Varaždin.

7 Virc, Zlatko, „Vinkovački kraj u Velikom ratu", *Srijem u Prvom svjetskom ratu*, Državni arhiv u Vukovaru, Vukovar, 2016., str. 230.

8 Matijević, Margareta, „Dnevnik Antuna Bauera kao izvor za povijest 1914. godine", *1914. Prva godina rata u Trojednoj kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji*, Matica hrvatska, Zagreb, 2018., str. 75.

političkim stavovima *Obzora,*[9] koji je također nastojao biti stranački neovisan, ali je stajao na suprotnoj političkoj liniji od *Srbobrana* „koji je svojom taktikom i diplomacijom doveo Koaliciju u čardak“,[10] odnosno u neprimamljivu političku situaciju. *Volja naroda* je u svom prvom broju navela da je njen tisak „posvećen radu za ujedinjenje Slovenaca, Hrvata i Srba“.[11] Iako su isprva neke novine zaista uspijevale djelovati promonarhijski, vođenjem promidžbene kampanje koja je poticala stanovništvo na upisivanje ratnih zajmova i pomoć vojnoj industriji kroz skupljanje metala te vojnicima, ratnim invalidima i njihovim obiteljima skupljanjem donacija, situacija s neizražavanjem političkih stavova promijenila se u skladu s izmjenama vodećih pozicija u Monarhiji i Hrvatskoj, kojom je došlo do liberalizacije novinarstva slabljenjem cenzure,[12] pa su potkraj rata *Banovac* i *Hrvatski list* početi zagovarati ideju jugoslavenskog ujedinjenja.

Rad se sastoji od četiri dijela u kojima se opisuju promjene u srpsko-hrvatskim odnosima prije i tijekom Prvoga svjetskoga rata. U prvom se dijelu rada objašnjavaju srpsko-hrvatski odnosi prije 1914. koji se shvaćaju kao latentni sukob zbog pojave napetosti u političkoj sferi tijekom srpskog stjecanja autonomija, a koje je stanovništvo ispoljilo tek tijekom protusrpskih demonstracija 1902. U drugom su dijelu opisani odnosi dvaju etnosa nakon Sarajevskog atentata, koji su obilježeni lokalnim izgredima u pojedinim mjestima tijekom protusrpskih demonstracija u organizaciji Hrvatske stranke prava, a u trećem se opisuju odnosi nakon objave rata, karakteristični po čestim promjenama odnosa vlasti prema srpskom stanovništvu u Trojednici, koji su ovisili o vanjskopolitičkoj situaciji. U četvrtom se dijelu rada opisuje popuštanje represija prema srpskom stanovništvu u okviru liberalizacijskog ozračja vladavine Karla I., što je omogućilo ubrzani razvoj suradnje srpskog i hrvatskog stanovništva, te posljedičnu promjenu odnosa vlasti prema politici narodnog jedinstva, odnosno početak represije prema projugoslavenski orijentiranom stanovništvu, bez obzira na hrvatsku ili srpsku nacionalnost.

2. PRIJERATNO DOBA LATENTNIH SUKOBA SRPSKOG I HRVATSKOG STANOVNIŠTVA U TROJEDNICI

Prije samoga tematiziranja srpsko-hrvatskih odnosa u ratu, za kontekstualizaciju je nužno opisati položaj srpskoga stanovništva u Trojednici prije rata. O udjelu broja Srba prije rata postoje različiti podatci. Robert William Seaton-Watson, s kojim se složio i Ivo Pilar, procjenjuje da je u Hrvatskoj i Slavoniji bilo 650 tisuća Srba, a u Dalmaciji 100 tisuća,

9 Dobrovščak, Ljiljana, „Srijem na stranicama Ilustrovanog lista za vrijeme Prvoga svjetskog rata“, *Srijem u Prvom svjetskom ratu*, Državni arhiv u Vukovaru, Vukovar, 2016., str. 412.

10 *Obzor*, broj 181., LVII. godina, 3. srpnja 1914., str. 2., Zagreb.

11 *Volja naroda*, broj 1., I. godina, 4. srpnja 1918., str. 1., Varaždin.

12 Bulić, „Vojna cenzura u Hrvatskoj za vrijeme Prvoga svjetskog rata“, str. 348.

nasuprot 1 750, odnosno 500 tisuća Hrvata.[13] Tome su bliski i recentni podatci Ive Perića, u kojima navodi da je bilo 105 tisuća Srba u austrijskom dijelu Monarhije, ali čak milijun i 106 tisuća[14] u ugarskom dijelu Monarhije. Ta su odstupanja u odnosu na onih 650 tisuća u Hrvatskoj, logična ako se uzme u obzir da je značajan dio Srba bio naseljen i u Ugarskoj. U vezi sa značajnim postotkom Srba, povezano je i srpsko stjecanje autonomije, kao procesa je koji je obilježio srpsko-hrvatske odnose u 19. stoljeću.

Iako su od početka 19. stoljeća postojale srpske škole u Zagrebu, Osijeku, Vukovaru, Vinkovcima i drugim gradovima,[15] ban Ivan Mažuranić je uvođenjem općeg školovanja ukinuo srpsku školsku autonomiju[16] te ozakonio ime grkoistočne vjere i zabranio uporabu srpske trobojnice zbog jednog incidenta.[17] Takva su uskraćivanja privilegija u skladu s vanjskopolitičkim događajima – zaposjedanje Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske Monarhije 1878. Upravo će se na temelju tih ograničenja razviti srpska politika suprotstavljena prevladavajućoj političkoj liniji u Banskoj Hrvatskoj te će Rumskim programom 1881. tražiti „ravnopravnosti srpskoga naroda s hrvatskim i s tim u vezi na pravu srpskoga naroda na srpskopravoslavnu crkvenu i školsku autonomiju na historijskom temelju" te priznanje „srpskoga naroda u Trojednici u svakom zakonu i službenom činu, pri čemu bi se jezik nazivao hrvatski ili srpski" te inzistirati na ravnopravnosti dviju konfesija i dvaju pisama. Iz tog će se programa, prema Roksandiću, razviti Srpska samostalna stranka 1887., koja je imala sličan program. Zbog tih je političkih previranja 1887. Hrvatski sabor donio tzv. srpski zakon, kojim je crkvama zajamčeno korištenje ćiličnog pisma, ali i izdavanje rješenja i podnesaka od strane prvih molbi u mjestima s prevladavajućim srpskim stanovništvom[18], a novim školskim zakonom iz 1888. učinjen je i novi ustupak jer je određeno kako učitelj mora biti istog religijskog opredjeljenja kao i učenici.[19] Károly Khuen-Héderváry nije samo vratio poništene ustupke, nego ih je i povećao jer su Srbi postali dio vladine stranke, pa je 1895. srpska zastava postala jednakopravna hrvatskoj, a hrvatsko ime nastavnog jezika zamijenjeno hrvatsko-srpskim.[20] Ipak, naredbe o uvođenju ćirilice bile su postupne, pa je tako 1884. upotreba ćirilice dopuštena samo privatnim osobama u dopisivanju s hrvatskim autonomnim vlastima, a prema općinskom zakonu iz 1887. dopušteno je izdavati rješenja na dopise na ćiriličnom pismu u onim op-

13 Pilar, Ivo, *Južnoslavensko pitanje*, Matica hrvatska, Vinkovci, 2017., str. 312.

14 Perić, Ivo, „Hrvati u vrijeme Prvog svjetskog rata", *Povijest Hrvata 2. Od kraja 15. Stoljeća do kraja Prvoga svjetskog rata*, Školska knjiga, Zagreb, 2005., str. 602.

15 Jurišić, Ivan; Matijević, Milan; Nikić, Goran, *Srpske škole i istaknuti srpski učitelji do 1941. godine,* Srpsko kulturno društvo Prosvjeta, Zagreb, 2005., str. 138., 184., 188.

16 Markus, Tomislav, *Solidarnost i sukob interesa na slavenskom jugu. Južni Slaveni u hrvatskoj političkoj misli 1844. – 1918.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2012., str. 34.

17 Pilar, *Južnoslavensko pitanje*, str. 244.

18 Roksandić, Drago, *Srbi u Hrvatskoj. Od 15. stoljeća do naših dana*., Vjesnik, Zagreb, 1991., str. 100., 105.

19 Jurišić, Matijević, Nikić, *Srpske škole i istaknuti srpski učitelji do 1941. godine*, str. 195.

20 Pilar, *Južnoslavensko pitanje*, str. 248.

ćinama gdje su Srbi većinsko stanovništvo, što znači da Khuenova vlada nije dopuštala poslovanje općina na ćirilici.[21]

Latentne konfrontacije, uzrokovane Khuenovim etničkim podjelama i osnaživanjem srpskog elementa u Trojednici, 1902. su zbog jednog antihrvatskog članka u *Srbobranu* eskalirale u protusrpske demonstracije[22] na čelu s frankovcima. Roksandić taj sukob smatra terapeutskim jer je otvorio mogućnost alternativnih promišljanja srpsko-hrvatskih odnosa. Naime, kada su pripadnici Ujedinjene srpske i hrvatske omladine Svetozar Pribićević i Jovan Banjanin preuzeli *Srbobran*, obnovili su ga u smjeru koji je vodio politici novog kursa.[23] Nejasne koncepte narodnog jedinstva svaka je strana tumačila kako je htjela. Dok su hrvatski političari negirali političko-teritorijalne politike Srba, srpski su političari smatrali da Srbi i Hrvati trebaju biti ravnopravni u Trojednici. Ipak, hrvatski inicijatori politike novog kursa Srbima su ponudili suradnju na „temelju postulata narodnog jedinstva", koji je podrazumijevao da su Srbi i Hrvati jedan narod s dva imena čime su nastojali negirati pokušaj političkog individualizma koji bi podrazumijevao poseban teritorij,[24] što je Srbima ipak bilo prihvatljivije od dotadašnjeg položaja te je na osnovama politike zacrtane u dvjema rezolucijama 1905. stvorena Hrvatsko-srpska koalicija, kojom su Srbi u praksi jugoslavenstvo iskoristili kao političku kulisu za svoje buduće planove, nastavljajući održavati tajne vanjskopolitičke kontakte sa Srbijom, koja je prema nekim izvorima novčano pomagala Koaliciji u izbornoj kampanji 1908.[25]

Veliku promjenu odnosa prema srpskom stanovništvu izazvala je aneksija Bosne i Hercegovine 1908., pa je vlada Pavla Raucha u prosincu 1908. učiteljima zabranila korištenje ćiriličnog pisma u svjedodžbama i drugim službenim spisima te „daljnje tiskanje pučko-školskih tiskanica na ćirilici",[26] a uskoro su pokrenuta i dva procesa usmjerena protiv nove politike: Veleizdajnički proces kojim je suđeno pedeset i trojici Srba, te Friedjungov proces kojim je pred sud izveden Franjo Supilo kao centralnog član hrvatskog dijela Koalicije, što je Koalicija uspjela prebroditi.[27] Smirivanjem vanjskopolitičkih odnosa sa Srbijom, vraćene su i povlastice srpskom stanovništvu u kolovozu 1911. naredbom bana Nikole Tomašića o uporabi ćirilice, prema kojoj „prvomolbene vlasti na ćirilicom pisane

21 Gabelica, Mislav, „Ćirilica u Banskoj Hrvatskoj od druge polovice 19. stoljeća do Prvoga svjetskog rata", *Historijski zbornik, god. 67., br. 1*, Zagreb, 2014., str. 160., 164.

22 Markus, *Solidarnost i sukob interesa na slavenskom jugu. Južni Slaveni u hrvatskoj političkoj misli 1844. – 1918.*, str. 38.

23 Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj. Od 15. stoljeća do naših dana.*, str. 108.

24 Markus, *Solidarnost i sukob interesa na slavenskom jugu. Južni Slaveni u hrvatskoj političkoj misli 1844. – 1918.*, str. 37. – 38.

25 Bulić, Ivan, „Savez hrvatsko-srpske koalicije i bana Ivana Skerletza u upravljanju Hrvatskom u vrijeme Prvoga svjetskoga rata – značaj i posljedice", *Godina 1918. Prethodnice, zbivanja, posljedice*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2010., str. 26. – 27.

26 Gabelica, „Ćirilica u Banskoj Hrvatskoj od druge polovice 19. stoljeća. do Prvoga svjetskog rata", str. 169.

27 Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj. Od 15. stoljeća do naših dana.*, str. 114.

podneske moraju odgovarati ćirilicom u onim kotarima u kojima Srbi sačinjavaju natpolovičnu većinu ukupnog stanovništva", dok se unutrašnje poslovanje svih zemaljskih vlasti i dalje trebalo voditi na latinici.[28] Ipak, izbijanje Balkanskih ratova i znatno jačanje Srbije, koju je počeo idealizirati i podržavati dio srpskog stanovništva u Hrvatskoj,[29] rezultiralo je ponovnom promjenom odnosa što se očitovalo u smjenjivanju srpskih časnika i generala u vojsci Monarhije, u čemu se osobito isticao slučaj generala Rade Bulata iz 1912.[30] Unatoč svemu, Koalicija se uspjela zadržati na vlasti. Naime, iako je na izborima 1913. osvojila tisuću glasova manje od oporbe, dobila je više mandata, što je imalo korijene u izbornoj geometriji koja je Srbima omogućila prevlast ne samo u kotarima u kojima su činili većinu nego i u „25-30 kotareva koji su većinom bili hrvatski".[31]

Dakle, dok se 19. stoljeće može smatrati početkom srpskog stranačkog organiziranja i borbe za autonomije, koje su im konačno potvrđene tijekom Khuenova doba, početak 20. stoljeća obilježen je mijenjanjem unutrašnjih prilika prema srpskom stanovništvu u Hrvatskoj u skladu s vanjskopolitičkom situacijom, često obilježenom napetostima u diplomatskim odnosima s Kraljevinom Srbijom.

3. POSTATENTATSKO RAZDOBLJE LOKALIZIRANIH IZGREDA USMJERENIH NA SRPSKO STANOVNIŠTVO U TROJEDNICI

Sarajevski je atentat prouzrokovao ne samo poremećaj u diplomatskim odnosima Austro-Ugarske Monarhije i Kraljevine Srbije nego i napetost između hrvatskog i srpskog stanovništva u Dvojnoj Monarhiji jer su mnogi stanovnici Trojednice koji su bili srpske nacionalnosti eksplicitno odobravali atentat,[32] zbog čega su ih Hrvati u nekim krajevima smatrali odgovornim za zločin i prijetili im. O tome svjedoči i Kristo Dominković koji je dan nakon atentata čuo kako mu jedan Dubrovčanin dobacivao da su za „sve ovo krivi (...) ovi naši Srbi, i treba ih svijeh u more utopiti, i njih i srpske kraljeve koji su s njima nokat i meso. Da mi dadu vlast, ja bi to sve kroz dvadeset i četiri ure učinio".[33] Istoga dana, 29. lipnja, napetost je eskalirala i u Zagrebu, gdje je Hrvatska stranka prava (frankovci) organizirala protusrpske demonstracije u kojima je stradala zgrada srpskog Sokola te Narodna

28 Gabelica, „Ćirilica u Banskoj Hrvatskoj od druge polovice 19. stoljeća. do Prvoga svjetskog rata", str. 171.

29 Gulić, Milan, „Kristo Dominković: Dubrovčanin u vrtlogu Velikog rata", objavljeno 28. 10. 2016., str. 3. ; http://www.arhivvojvodine.org.rs/index.php/pocetna-21618/multimedija-izdanja/zbornici-radova, (pristupljeno 15. listopada 2018.)

30 Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj. Od 15. stoljeća do naših dana*., str. 119.

31 Bulić, „Savez hrvatsko-srpske koalicije i bana Ivana Skerletza u upravljanju Hrvatskom u vrijeme Prvoga svjetskoga rata – značaj i posljedice", str. 34.

32 *Obzor*, broj 292., LVII. godina ,22. listopada 1914., str. 2., Zagreb.

33 Gulić, „Kristo Dominković: Dubrovčanin u vrtlogu Velikog rata", str. 4.

kavana.[34] Iduće se jutro napetost prenijela i u samu sabornicu pa je na sjednici 30. lipnja došlo do verbalnih i fizičkih napada frankovaca na članove koalicije. Naime, osim što su knjigama gađali Većeslava Wildera i Gigu Jovića,[35] predsjednik HSP-a Vladimir Prebeg prozvao je zagrebačkog gradonačelnika Janka Holjca zbog posjedovanja srpskog ordena, a Aleksander Horvat napao je predsjednika koalicije Svetozara Pribičevića, čijeg je brata Milana, inače potpukovnika u srbijanskoj vojsci, optužio da mu „šalje bombe u Hrvatsku". Osim toga, članovi Hrvatske stranke prava (dalje: frankovci) su, generalizirajući, krivnju za atentat prebacili na cjelokupni srpski narod, pridruživši mu epitet „veleizdajnici", a njihov odnos prema srpskom narodu najbolje opisuje rečenica koja je u nekoliko navrata odjekivala sjednicom: „Srbima nema više mjesta u Hrvatskoj!"[36] te Frankova tvrdnja da je srpstvo samo po sebi veleizdaja. Zbog izazivanja nereda u saborskim klupama zastupnici Hrvatske stranke prava kažnjeni su isključenjem sa čak trideset sljedećih zasjedanja.[37] Osim toga, o ozbiljnosti same situacije u sabornici i izvan nje govori činjenica da je sabornicu čuvalo oružništvo i da su ispred nje bili pripremljeni automobili za zastupnike srpske nacionalnosti koji su se bojali mogućih napada demonstranata.[38]

Iako su se od kolektivne krivnje srpskog naroda za Sarajevski atentat, nametnute od frankovaca, ogradili saborski zastupnik i član koalicije Dušan Popović, tvrdnjom da Srbi vode politiku „vjernosti dinastiji",[39] te glasilo Srpske samostalne stranke *Srbobran*, u kojem stoji da „srpski narod nema sa tim atentatom ništa zajedničko" jer je „odan i vjeran svojoj habsburškoj dinastiji",[40] protusrpske su se demonstracije iz Zagreba, proširile i na Slavoniju i Dalmaciju, gdje su bile praćene i spaljivanjem srpskih zastava. Osobito su teške demonstracije bile u Slavonskom Brodu jer su u njima sudjelovali i gradski vijećnici i redarstvo.[41] U demonstracijama su uglavnom stradavale kuće srpskog stanovništva te objekti vezani uz njihov kulturni život, pa su u Dubrovniku demolirane mnoge ustanove kao Matica srpska, Srpska štamparija i srpsko pjevačko društvo Sloga[42] te razbijeni natpisi na ćirilici koji su bili

34 *Jutarnji list*, broj 702., III. godina, 1. srpnja 1914., str. 6., Zagreb.

35 Krizman, Bogdan, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Globus, Zagreb, 1989. str. 72.

36 *Jutarnji list*, broj 702., III. godina, 1. srpnja 1914., str. 5., Zagreb.

37 Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*, str. 75., 82.

38 *Ilustrovani list*, broj 27., I. godina, 4. srpnja 1914., str. 632., Zagreb.

39 *Jutarnji list*, broj 703., III. godina, 2. srpnja 1914., str. 5., Zagreb.

40 *Srbobran*, broj 131., XXII. godina, 9. lipnja 1914., str. 1., Zagreb.

41 Karaula, Željko, „Sarajevski atentat – reakcije Hrvata i Srba u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, god. 43., br. 1., Zagreb., 2011., str. 279.

42 Gulić, Milan, „Dalmatinska javnost i Sarajevski atentat", *Istorija 20. veka*, god. XXXIV. br. 1., Beograd, 2016., str. 42.

postavljeni na trgovinama;[43] u Slavonskom Brodu su porazbijani prozori na srpskoj školi,[44] a u Opuzenu je devastirana pravoslavna crkva,[45] dok su napad frankovaca na pravoslavnu crkvu u Vinkovcima spriječile udružene snage Srba i socijalista.[46] Ipak, napadi su na crkvena dobra bili obostrani pa je u srpnju, prema pisanju *Jutarnjega lista*, stradala i katolička crkva u Glini u koju je provalilo nekoliko srpskih seljaka razderavši „crkveno ruho i jastuke",[47] no krivci nisu pronađeni i osuđeni.

Reakcije listova na demonstracije bile su različite. Za razliku od pravaške *Hrvatske* koja je u svojim člancima poticala obračun sa srpskim stanovništvom,[48] protivljenje protusrpskim demonstracijama eksplicitno je izrazila vinkovačka *Svjetlost*[49] te *Jutarnji list* u kojem stoji da: „naši Srbi nisu ničim posvjedočavali, da nisu prožeti istom lojalnošću spram (...) dinastije"[50] kao i Hrvati. Neki listovi nisu osudili demonstracije, ali su ih implicitno odobrili, kao što je bila zadarska *Mladost* koja je iznijela stav da srpsko stanovništvo želi da „budemo ugnjetavani i zlostavljani" kako bi poželjeli oslobođenje i priključenje Srbiji.[51] To prešutno odobravanje demonstracija u pojedinim tiskovinama i od strane vlasti rezultiralo je odsustvom empatije prema srpskom stanovništvu. Ipak, kako se one u pojedinim slučajevima nisu mogle kontrolirati, gradske su ih vlasti u Petrinji implicitno, a u Zagrebu eksplicitno zabranile,[52] a u Metkoviću je provedena i istraga protiv demonstranata.[53] Povod općim zabranama demonstracija bile su otvorene prijetnje srpskom stanovništvu. Naime, pojedinci u Đakovu su prijetili Srbima bombama i klanjem, zbog čega su oni zatražili zaštitu od bana, pa je kao posljedica toga, 6. srpnja 1914. predsjedništvo Kraljevske vlade poslalo županima obavijest da stave proglas da će svi napadi na pojedince i institucije biti oštro kažnjeni.[54] Tim činom su demonstracije utišane, ali osim protusrpskih demonstracija, negativan odnos prema srpstvu i srpskoj kulturi nastavljen je i kroz čin promjena naziva ulica, imenovanih po uglednim srpskim kulturnim djelatnicima. Naime, u Osijeku

43 Piplović, Stanko, „Dalmacija u nastupu Prvog svjetskog rata", *Kulturna baština, br. 42–43*, Split, 2017., str. 80.

44 *Obzor*, broj 181., LVII. godina, 3. srpnja 1914., str. 2., Zagreb.

45 *Jutarnji list*, broj 704., III. godina, 3. srpnja 1914, str. 2., Zagreb.

46 *Svjetlost*, broj 28., XII. godina, 12. srpnja 1914., str. 3., Vinkovci.

47 *Jutarnji list*, broj 721., III. godina, 23. srpnja 1914., str. 3., Zagreb.

48 Karaula, „Sarajevski atentat – reakcije Hrvata i Srba u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji", str. 267.

49 *Svjetlost*, broj 28., XII. godina, 12. srpnja 1914., str. 3., Vinkovci.

50 *Jutarnji list*, broj 708., III. godina, 8. srpnja 1914, str. 1., Zagreb.

51 Gulić, Milan, „Dalmatinska javnost i Sarajevski atentat", str. 38.

52 Karaula, „Sarajevski atentat – reakcije Hrvata i Srba u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji", str. 271., 275.

53 Piplović, „Dalmacija u nastupu Prvog svjetskog rata", str. 80.

54 Karaula, „Sarajevski atentat – reakcije Hrvata i Srba u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji", str. 280.

je već 11. srpnja Ulica Jovana Jovanovića Zmaja preimenovana u Ulicu Franje Ferdinanda nelegalnim skidanjem ploče,[55] što je legalizirano tek krajem studenog jednoglasnom odlukom gradskog zastupstva.[56] Ipak, svi su ti činovi, upereni protiv srpskog stanovništva u Trojednici, doveli do velikog nezadovoljstva koje se očituje i u izjavi jednog Srbina koji je u gostionici u Velikoj Mučni vrijeđao lokalno stanovništvo te ih napadačkim tonom ispitivao „što vi Šokci imate proti nama Srbima".[57]

Osim negativne reakcije prema Srbima od strane dijela hrvatskog stanovništva, na atentat je reagirala i sama vlast koja je počela negativno tretirati pojedince, u prvom redu one koji su na bilo koji način izazvali sumnju u umiješanost s atentatom što se nije odnosilo samo na Srbe pa je u Zagrebu uhićen đak Milan Đurić zbog članka *Vidovdanske etike*[58], a u Rijeci izvjesni Đuro Grubić samo zbog anticipacije atentata riječima da će se dogoditi nešto „što će proslaviti sve srbstvo".[59] Za razliku od kategorije implicitnih krivaca, vlasti su zauzimale izrazito negativan stav i prema pravoslavnom stanovništvu koje je eksplicitno podržavalo srbijansku politiku, pohvalno govoreći o sarajevskom atentatu i/ili Kraljevini Srbiji, čime su izravno izazivali nepovjerenje općinskih ili gradskih vlasti koje su na te činove reagirali pritvaranjem osumnjičenika na par mjeseci.[60] Zapravo, srpsko je stanovništvo u puno slučajeva odobravalo atentat izražavanjem žalosti što se atentat nije dogodio i ranije te opravdavanjem atentatora jer, prema njihovom mišljenju, prestolonasljednik nije što imao tražiti u Bosni.[61] Osim toga, često su i sami članovi vlasti izazivali nepovjerenje viših organa vlasti, pa je tako s petnaest mjeseci tamnice kažnjen i općinski bilježnik iz Retfale jer je pokazivao „na karti buduću veliku Srbiju [i] smanjenu Austro-Ugarsku",[62] očitujući time svoje nacionalističke stavove. Osim obračunavanja s pojedincima, vlasti su počele obavljati pretrese i po srpskim ustanovama, pa su 21. srpnja u Osijeku izvršeni pregledi prostorija Srpskoga sokola zbog velikosrpske propagande,[63] te ga zatvorile u rujnu,[64] a 19. srpnja zabranjeno je djelovanje splitskog Sokola zbog sudjelovanja na proslavi Kosovske bitke u Kninu.[65]

55 *Jutarnj list*, broj 712., III. godina, 12. srpnja 1914, str. 7., Zagreb.

56 *Jutarnji list*, broj 918., III. godina, 26. studenoga 1914., str. 5., Zagreb.

57 *Jutarnji list*, broj 1046., IV. godina, 27. veljače 1915., str. 7., Zagreb.

58 *Obzor*, broj 199., LVII. godina, 21. srpnja 1914., str. 2., Zagreb.

59 *Jutarnji list*, broj 705., III. godina, 4. srpnja 1914, str. 7., Zagreb.

60 *Jutarnji list*, broj 1035., IV. godina, 16. veljače 1915, str. 6., Zagreb.

61 Karaula, „Sarajevski atentat – reakcije Hrvata i Srba u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji", str. 277.

62 *Jutarnji list*, broj 904., III. godina, 18. studenog 1914., str. 7., Zagreb.

63 *Jutarnji list*, broj 721., III. godina, 23. srpnja 1914., str. 4., Zagreb.

64 *Jutarnji list*, broj 776., III. godina, 4. rujna 1914., str. 3., Zagreb.

65 Piplović, „Dalmacija u nastupu Prvog svjetskog rata", str. 81.

Nakon uhićenja osoba koje su vlasti pokušale povezati s atentatom te onih koji su ga odobravali, drugi je val uhićenja počeo istovremeno s proglašenjem mobilizacije 26. srpnja. Osim uhićenja uglednijih Srba,[66] u Dalmaciji su uhićenja bila usmjerena na neprijatelje austrijskog državnog poretka, odnosno osobe projugoslavenske orijentacije pa su internirani i zastupnici Carevinskog vijeća i pokrajinskog sabora Ante Tresić Pavičić i Josip Smodlaka te neki pravoslavni svećenici.[67] Među političkim osuđenicima nalazile su se i osobe za koje se smatralo da podržavaju srbijansku politiku kao Grga Budislav Anđelinović, koji je optužen za veleizdaju zbog govora koji je održao na Vidovdan[68] u selu Zvjerincu kraj Knina, gdje se obilježavalo 25 godina postojanja crkve posvećene caru Lazaru i poginulima u bitci 1389. Naime, on je kao predsjednik jedne sokolske organizacije rečenicom: „soko je manja ptica od orla, ali je u stanju da se protiv njega bori", aludirao na heraldička obilježja Austro-Ugarske te potencirao budući sukob dviju država.[69] Zapravo, kako su se odmicanjem srpnja pogoršavali odnosi sa Srbijom, centralna je vlast sve više sumnjala u lojalnost srpskog stanovništva, čemu su pridonosile dojave lokalnih vlasti. Naime, iz Osijeka je javljeno da je moguće izbijanje ustanka pravoslavaca zbog napetosti sa Srbijom, a iz Modruško-riječke županije da općina Oštarije priprema ustanak koji se može proširiti i na Ličko-krbavsku županiju.[70] Sve su te dojave, bile one točne ili ne, bitno utjecale na promjenu odnosa vlasti prema srpskom stanovništvu, odnosno na povećanje represija.

Dakle, razdoblje srpanjske krize, koja je u diplomatskim odnosima Dvojne Monarhije i Kraljevine Srbije trajala od sarajevskog atentata do objave rata, u društveno-političkim odnosima u Trojednici obilježeno je protusrpskim demonstracijama, sukobima u sabornici te represijom vlasti protiv srpskog stanovništva. Kao ni stranačke konfrontacije u sabornici, tako ni protusrpske demonstracije prema Željku Karauli „nisu valjan pokazatelj šireg narodnog raspoloženja", što je jasno ako se uzme u obzir da su uglavnom potekle iz grupacija Hrvatske stranke prava, prema kojoj su širi narodni slojevi bili uglavnom indiferentni, zbog čega su često protestirali protiv izgreda usmjerenih na srpsko stanovništvo i institucije. Upravo zbog toga, demonstracija na selu gotovo nije ni bilo, a one su obuhvatile uglavnom manje gradske sredine,[71] a pogotovo one koje su bile nacionalno podijeljene i u kojima su frankovci često imali pobornike, što im je omogućilo njihovu organizaciju i daljnje protusrpsko djelovanje, koje se očitovalo i u promjenama naziva ulica. Što se tiče odnosa vlasti prema srpskom

66 Gulić, „Dalmatinska javnost i Sarajevski atentat", str. 47.

67 Trogrlić, Marko; Šetić, Nevio, *Dalmacija i Istra u 19. stoljeću*, Leykam international, Zagreb, 2015., str. 104.

68 Piplović, „Dalmacija u nastupu Prvog svjetskog rata", str. 80.

69 Gulić, „Dalmatinska javnost i Sarajevski atentat", str. 34. – 35.

70 Gabelica, Mislav, „Hrvatski dobrovoljački odredi u Austro-Ugarskoj Monarhiji", *1914. Prva godina rata u Trojednoj kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji*, Matica hrvatska, Zagreb, 2018., str. 470.

71 Karaula, „Sarajevski atentat – reakcije Hrvata i Srba u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji", str. 265., 282.

stanovništvu, može se zaključiti da je Monarhija vodila jedinstvenu politiku preventivnim pritvaranjima pobornika atentata svih nacionalnosti i konfesija, ali je istovremeno branila pravoslavno stanovništvo odano Monarhiji od mogućih napada frankovaca. Naime, Monarhiji je sigurno bio cilj zadržati povjerenje toga dijela stanovništva, kako bi ga mogla kasnije mobilizirati. Kada se usporede odnosi prema političkim protivnicima u Cislajtaniji i Translajtaniji, može se reći da su vlasti u prvoj bile radikalnije, pa su u Dalmaciji osim Srba uhićene i pristaše projugoslavenske politike, što u ugarskom dijelu Monarhije nije bilo moguće jer je jedna takva grupacija bila dio vlasti. Zapravo, u ovom razdoblju, prema zabilježenim informacijama sadržanim u tisku, srpsko stanovništvo ne izražava toliko nacionalnu netrpeljivost prema hrvatskom stanovništvu koliko svoja protumonarhijska stajališta, a to je razlog zbog kojeg, uz velike represije, nije došlo do masovnijih sukoba između dvaju etnosa.

4. RATNO DOBA OSCILACIJA IZMEĐU IZRAVNOG SUKOBA I ODNOSA TOLERANCIJE SRPSKOG I HRVATSKOG STANOVNIŠTVA TROJEDNICE

Carevu ratnu proklamaciju od 28. srpnja 1914. prenijele su gotovo sve novine, a neke su se u daljnjim člancima posvetile opravdavanju odluke dokazujući da je atentat bio „zvjerski čin" i kap koja je prelila čašu otkrivši „očigledna nastojanja neiskrene (...) susjede"[72] Kraljevine Srbije, koja je širila velikosrpsku propagandu putem mnogih društava, koja su sudjelovala u atentatu kao posrednici[73] te dokazujući njezinu nespremnost na poboljšanje odnosa kroz odbijanje ispunjavanja zahtjeva ultimatuma.[74] U toj se osudi Srbije istaknuo i *Jutarnji list* koji je Srbiju krivio i zbog toga što je poticala monarhijske „podanike na veleizdaju", aludirajući time na njen utjecaj na srpsko stanovništvo u Monarhiji.[75] Sve je to utjecalo na zatezanje srpsko-hrvatskih odnosa, pa su 1. kolovoza ponovljene protusrpske demonstracije u Đakovu, gdje su stradale kuće uglednijih Srba[76] te u Šibeniku u kojima ih je organizirala vojska, navalivši na kuće i dućane uglednijih Srba.[77]

Ipak, sinkronizirana podrška tiska carevom manifestu nije utjecala na stavove srpskog stanovništva jer su pojedinci već istoga dana počeli eksplicitno podržavati Kraljevinu Sr-

72 *Banovac*, broj 18., XXV. godina, 1. kolovoza 1914, str. 1., Petrinja.

73 *Hrvatsko pravo*, broj 6., I. godina, 1. kolovoza 1914., str. 2., Varaždin.

74 *Obzor*, broj 208., LVII. godina, 30. srpnja 1914., str. 2., Zagreb.

75 *Jutarnji list*, broj 732., III. godina, 30. srpnja 1914., str. 2., Zagreb.

76 Ostajmer, Branko; Geiger, Vladimir (ur.), *Đakovo i Đakovština u Prvom svjetskom ratu 1914. – 1918.*, Muzej Đakovštine, Društvo ljubitelja starine Đakovo, Đakovo, 2014., str. 7.

77 Gulić, Milan, „Kristo Dominković: Dubrovčanin u vrtlogu Velikog rata", str. 7.

biju, riječima: „dat će Bog, uspjet će Petar Karađorđević“[78] i iznositi stavove o predstojećem ratu kao konfesionalnom sukobu u kojem bi „sve katolike trebalo poubijati“,[79] odnosno sukobu u kojem bi se riješile sve nacionalne netrpeljivosti unutar Trojednice zbog kojih bi Budimčanin „sve (...)Šokce poklao.[80] Pojedinci su odbijali pristati na mobilizaciju jer nisu mogli pucati „na braću Srbe“[81] zbog čega su uhićeni, čak i kada su bili na visokim funkcijama kao općinski načelnik Gašinaca Aleksa Pantić.[82] Kako je na stavove drugog dijela srpskog stanovništva sigurno imao utjecaja proglas u *Srbobranu*, koji je poticao srpski narod u Monarhiji da krene u rat jer je to bio jedini način kojim će „dokazati svoju vjekovnu odanost svome kralju i prejasnoj dinastiji habsburškoj“, i kako je, prema svjedočenju *Obzora,* odbijanje stupanja u vojsku kažnjavano strijeljanjem,[83] mnogi vojni obveznici „srpske narodnosti pohrlili su na bojno polje“,[84] a oni s ličkog područja na putu prema prijavilištu čak i pjevali, ali pjesme srpske provenijencije.[85] O masovnosti odaziva Srba u austrougarsku vojsku svjedoči i podatak prema kojem je od 70 tisuća mobiliziranih vojnika u Hrvatskoj tijekom 1914. i 1915. bilo čak 15 tisuća Srba. Prema Roksandiću dezertiranja su bila iznimna jer su vojnici time izlagali opasnosti svoje obitelji,[86] a tome sigurno pridonosi i tvrdnja Danijela Vojaka da su pojedini narodi svoju manjinsku zastupljenost nastojali kamuflirati,[87] nastojeći se ponašati kao ostali podanici Monarhije. Ipak, dezertiranja je bilo i ostvarivane su na tri načina. Prvenstveno, u Srbiju su pobjegle osobe koje su živjele u pokrajinama blizu granice. Također, neki su vojnici austrougarskih jedinica pobjegli tijekom sukoba na srpskom bojištu i tada se priključili neprijateljskoj vojsci, dok su joj se drugi priključili tek kao ratni zarobljenici, uglavnom iz bitaka na Ceru i Kolubari. Ipak, Srbija je svoje dobrovoljce slala u rat na druge fronte – prema Bugarskoj i Albaniji – jer je bila svjesna kobnih posljedica potencijalnih zarobljavanja dezertera od strane Monarhije,[88] koja ih je strijeljala po pronalasku.[89] Zanimljivo je da je broj dezertera u hrvatskim jedinicama bio znatno manji nego u drugim nenjemačkim jedinicama Monarhije, koje su zbog

78 *Jutarnji list*, broj 1049., IV. godina, 2. ožujka 1915., str. 6., Zagreb.

79 *Jutarnji list*, broj 874., III. godina, 31. listopada 1914., str. 6., Zagreb.

80 *Jutarnji list*, broj 914., III. godina, 24. studenoga 1914., str. 7., Zagreb.

81 *Jutarnji list*, broj 966., III. godina, 25. prosinca 1914., str. 7., Zagreb.

82 Ostajmer, Geiger, (ur.), *Đakovo i Đakovština u Prvom svjetskom ratu 1914.–1918.*, str. 7.

83 Matijević, „Dnevnik Antuna Bauera kao izvor za povijest 1914. godine“, str. 79.

84 *Obzor*, broj 262., LVII. godina, 22.rujna 1914., str. 2., Zagreb.

85 Holjevac, Željko, „Lika i Senj 1914. između rata i mira“, *Senjski zbornik 41.*, Senjsko muzejsko društvo –Gradski muzej Senj, Senj, 2014., str. 338.

86 Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj. Od 15. stoljeća do naših dana*, str. 119.

87 Vojak, Danijel, *Romi u Prvome svjetskom ratu u Hrvatskoj 1914.–1918.*, Romsko nacionalno vijeće, Zagreb, 2015., str. 63.

88 Nedok, Aleksandar, „Sanitet dobrovoljačkog pokreta Južnih Slovena u Rusiji (1914–1919) – srpski dobrovoljački pokret“, *Vojnosanitetski pregled*, god. 70., br. 1., Beograd, 2013., str. 91.

89 *Hrvatsko pravo*, broj 10/4., I. godina, 3. rujna. 1914., str. 2., Varaždin.

toga često premještali na druge fronte s ciljem održavanja discipline koja je mogla popustiti u borbi protiv sunarodnjaka. Ta se tendencija može uočiti i u postupanju sa Srbima. Iako Catherine Horel naglašava da se planirano premještanje nije odnosilo na južnoslavenske jedinice jer su Srbi ratovali i na srpskom bojištu, činjenica da su kasnije prebačeni na rusko,[90] posvjedočuje nepovjerenje vlasti, iako je broj zarobljenika koji su prešli na neprijateljsku stranu bio izrazito malen, pa je tako od 20000 južnih Slavena u srbijanskom zarobljeništvu, prešlo tek 452, od čega 26 Hrvata, dakle samo četristotinjak Srba.[91]

Osim dezertiranja, Srbi su svoju nesklonost ratovanju protiv sunarodnjaka izražavali i izbjegavanjem vojske, što se postizalo na različite načine. Vrlo zastupljeno je bilo samoranjavanje kojim se poslužio i Svetozarov brat Adam Pribićević, koji se zbog nemogućnosti predaje Rusima, ranio, a ostatak rata glumio duševnu bolest.[92] Ipak, sakaćenja s ciljem izbjegavanja vojne obveze činili su i nesrpski stanovnici Monarhije, kao npr. Ilija Rakinac iz Apševaca.[93] Osim simulacije neuračunljivosti, jedan je Srbin iz Plavna glumio gluhonijemost, kao posljedicu udara granate[94] te je uspio izbjeći mobilizaciju.

Dezertiranja i izbjegavanja vojne službe zasigurno su imali utjecaj i na same vlasti, pa je odmah po carevoj ratnoj proklamaciji nastavljeno je i provođenje represija nad srpskim stanovništvom, prvenstveno prema srpskim kulturnim organizacijama i bolje pozicioniranim Srbima. Tako je između ostalog obustavljeno izlaženje *Srbobrana* što je uredništvo opravdalo kao rezultat „pomanjkanja radnika u srpskoj štampariji“,[95] a banskom naredbom o zabrani djelovanja i osnivanja društava, ubrzo su raspuštena sokolska društva.[96] Osim uhićenja elitnih članova srpskog dijela koalicije – Dušana Popovića, Srđana Budisavljevića[97], Pere Krajnovića[98] i Svetozara Pribičevića[99], neki bolje pozicionirani Srbi, kao ličko-krbavski župan Vukašin Milanković smijenjeni su s funkcije,[100] dok su se drugi svojevoljno,

90 Horel, Catherine, *Vojnici između nacionalnih fronti*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2015., str. 168., 170.

91 Hameršak, Filip, *Tamna strana Marsa. Hrvatska autobiografija i Prvi svjetski rat*, Ljevak, Zagreb, 2013., str. 437.

92 Božić, Sofija „Braća Pribićević u Velikom ratu“, objavljeno 28. 10. 2016., str. 4., http:/ /www. Arhiv vojvodine. org.rs/index.php/pocetna-21618/multimedija-izdanja/zbornici-radova, (pristupljeno 15. listopada 2018.)

93 Virc, „Vinkovački kraj u Velikom ratu“, str. 235.

94 Škiljan, Filip, *Prvi svjetski rat u Dalmaciji (1914. – 1918.)*, Vijeće srpske nacionalne manjine u Splitsko-dalmatinskoj županiji, Vijeće srpske nacionalne manjine u Dubrovačko-neretvanskoj županiji, Split-Dubrovnik, 2014., str. 153.

95 *Obzor*, broj 208., LVII. godina, 30. srpnja 1914., str. 2., Zagreb.

96 Holjevac, „Lika i Senj 1914. između rata i mira“, str. 341.

97 *Obzor*, broj 239., LVII. godina, 30. srpnja 1914., str. 2., Zagreb.

98 Holjevac, „Lika i Senj 1914. između rata i mira“, str. 339.

99 *Obzor*, broj 208., LVII. godina, 30. srpnja 1914., str. 2., Zagreb.

100 Holjevac, „Lika i Senj 1914. između rata i mira“, str. 337.

zbog nepovjerenja stanovništva, povukli iz političkoga života, kao što je učinio osječki podnačelnik Vaso Muačević.[101] Ipak, centralne su vlasti osim u lojalnost političara, sumnjale i u lojalnost srpskoga stanovništva čemu su pridonosile i vijesti iz mnogih županija, koje su se pribojavale izbijanja ustanka pravoslavnog stanovništva u trenutku odlaska vojske na bojište, a situaciju u pojedinim dijelovima zemlje pogoršao je i ulazak Rusije u rat što je ohrabrilo lokalne Srbe. Kako su zbog toga lokalne vlasti zahtijevale veću „prisutnost vojnih i vojno-redarstvenih snaga", centralne su vlasti do kraja kolovoza domobranima i pučkim ustašama pojačali oružničke postaje u županijama s većinskim srpskim stanovništvom, kao što su Srijemska i Ličko-krbavska. Kako su vlasti u Monarhiji smatrale da su vojnici potrebniji na bojištu, a ne da štite pojedine županije od nacionalnih konfrontacija, 8. kolovoza 1914. vladi je odobreno organiziranje dobrovoljačkih postrojbi „za osiguranje unutarnjeg poretka i javne sigurnosti", pa su tako osnivane Hrvatske dobrovoljačke čete i za druge županije, koje su bile pod nadzorom civilnih vlasti, tj. kotarskih predstojnika, ali su istovremeno bile na raspolaganju vojnim vlastima u slučaju ekscesa između hrvatskog i srpskog stanovništva. Zanimljivo je da je najveći broj takvih četa osnovan u drugim županijama, ponajviše u pakračkom kotaru, što je bila reakcija na odlazak bivšeg kotarskog predstojnika Steve Runjanina, koji je smijenjen zbog zaštite agitatora za Veliku Srbiju.[102]

Bitna prekretnica u srpsko-hrvatskim odnosima bio je početak vojnih sukobljavanja na području hrvatskih zemalja, koja su ujedno i zakomplicirala dotadašnje odnose stanovništva, što je zabilježio pučki ustaša Nikola Bačić-Jasenovčanin u baladi koja govori o tragičnoj ljubavi austrougarskog podanika Stanka i Srbijanke Smilje kojoj se on elegično obraća: „Aoj! Smiljo /Vjerenice mala/ Zar si Stanka svoga/ Bombom dočekala?"[103] Ti su odnosi u Srijemu promijenjeni uslijed ratnog stanja, jer kao odgovor na Potiorekov napad na Srbiju od 12. kolovoza 1914.,[104] 6. rujna 1914. počinje srbijanski napad upadom I. srpske armije u Srijem pod zapovjedništvom Petra Bojovića i II. srpske armije pod zapovjedništvom Stepe Stepanovića s ciljem onemogućavanja sjedinjavanja austrougarskih jedinica u Srijemu s onima na Drini.[105] Već je povlačenje austrougarske vojske s tih područja, koje se smatralo taktičkim potezom, u Zemunu rezultirao bijegom činovništva u okolna mjesta Vukovar, Novi Sad, Osijek i Zagreb i prije dolaska srbijanske vojske. Ipak nakon srbijanske provale u Zemun 10. rujna 1918., koja je bila označena zvonjavom zvona pravoslavne crkve u kojoj je održano „blagodarenije u slavu srpskog oružja", vojni komandant je pozvao sve stanovnike Zemuna da se pokore zadanim naredbama bez ra-

101 *Jutarnji list*, broj 809., III. godina, 24. rujna 1914., str. 4., Zagreb.

102 Gabelica, „Hrvatski dobrovoljački odredi u Austro-Ugarskoj Monarhiji", str. 471- 472., 476 - 477., 480.

103 Holjevac, Željko, „Hrvatske pjesme na početku rata 1914. – između zvučne promidžbe i krvave stvarnosti", *1914. Prva godina rata u Trojednoj kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji*, Matica hrvatska, Zagreb, 2018., str. 374. – 375.

104 Virc, „Vinkovački kraj u Velikom ratu", str. 232.

105 Španović, Dario, „Bitka na Legetu (bitka kod Čevrntije)", *Srijem u Prvom svjetskom ratu*, Državni arhiv u Vukovaru, Vukovar, 2016., str. 187.

zlike na vjeroispovijest. Zemunski kroničar fra Solan Matković opisao je i zgodu od 12. rujna kada su srpski vojnici posjetili crkvu, a on im je pokazujući kipove pokazao i kip sv. Franje, kojeg su zamijenili s Franjom Josipom I. i gotovo upucali. Kako ih je on uspio primiriti, vojnici su od njega zatražili da održi misu za kralja Petra, što je on zbog straha odlučio ispuniti no s nakanom „za pobjedu naše vojske", tajeći o kojoj je vojsci riječ. Ipak, idućeg je dana misu prekinuo srpski poručnik rastjeravši srpske vojnike iz crkve.[106] Da odnosi u Zemunu unatoč obećanju vojnog komandanta nisu bili podjednako tolerantni, svjedoči i činjenica da je ulica nadvojvode Eugena promijenjena u Pašićevu ulicu.[107]

Osim Zemuna kao primjera srbijanske uprave, o opsadi Srijema informira i *Jutarnji list*, koji navodi da su redovne srbijanske čete porobljavale hrvatsko stanovništvo u jednakoj mjeri kao i paravojne jedinice – komitadžije,[108] dok su, s druge strane, poštedjeli srpska sela, čije im se stanovništvo uskoro pridružilo u pljačkanju hrvatskih mjesta i zlostavljanju hrvatskog puka[109] čime su nanesene velike štete gospodarstvu Srijema i hrvatskom pučanstvu, koje je uglavnom evakuirano u Zagreb i okolna mjesta. S druge strane, pravoslavno je stanovništvo Srijema dočekalo srbijansku vojsku kao osloboditeljsku, priredivši joj gozbu, a vrhunac svega bilo je i spaljivanje hrvatske i austro-ugarske zastave u Šašincima i Jarku[110] u blizini Srijemske Mitrovice. Osim ugošćavanja srbijanske vojske, lokalno je pravoslavno stanovništvo pomagalo srbijanskoj vojsci odavanjem raznih tajnih puteva te kopanjem šančeva,[111] ali i predajom općinskog novca na raspolaganje Srbima. Takvo postupanje je koristilo i dotadašnjim upraviteljima općine koji su se predajom cjelokupne općinske blagajne nametnuli kao starješine ostatku stanovništva te „prisilili seljake da peku kruh vojnicima i da im obavljaju razne druge poslove.[112] Osim pokazivanja nelojalnosti prema Monarhiji, tijekom rujna izbila je na vidjelo i nacionalna netrpeljivost prema Hrvatima pa su u tisku zabilježeni i prvi zločini. Prvi zabilježeni su se dogodili u Staroj Pazovi i okolini gdje je srpsko stanovništvo nagovorilo srbijansku vojsku da strijelja njihove sugrađane hrvatske nacionalnosti.[113] *Jutarnji list* nije skrivao nadu da će taj „jedan dio našeg stanovništva" koji se ponio veleizdajnički kazniti predstojnici oblasti „neumoljivom strogošću" [114], za što se pružila prilika nakon ponovnog osvajanja Srijema.

106 Batorović, Mato, „Opis Prvoga svjetskog rata u Kronici Franjevačkog samostana u Zemunu i ljetopisac o. Solan Matković", *Srijem u Prvom svjetskom ratu*, Državni arhiv u Vukovaru, Vukovar, 2016., str. 145-147., 150. – 151.

107 *Ilustrovani list*, broj 49., I. godina, 5. prosinca 1914., str. 1054., Zagreb.

108 *Jutarnji list*, broj 856., III. godina, 21. listopada 1914, str. 4., Zagreb.

109 *Obzor*, broj 262., LVII. godina, 22. rujna 1914., str. 2., Zagreb.

110 *Jutarnji list*, broj 856., III. godina, 21. listopada 1914., str. 4., Zagreb.

111 *Jutarnji list*, broj 1102., IV. godina, 25. travnja 1915., str. 5., Zagreb.

112 *Jutarnji list*, broj 1122., IV. godina, 15. svibnja 1915., str. 5., Zagreb.

113 *Obzor*, broj 263., LVII. godina., 23. rujna 1914., str. 2., Zagreb.

114 *Jutarnji list*, broj 807., III. godina, 23. rujna 1914., str. 4., Zagreb.

Naime, kako je druga srbijanska armija poražena na Legetu kod Mitrovice od austrougarske vojske,[115] izjalovio se plan napada u Srijemu te je došlo do povlačenja srpske vojske i iz drugih krajeva pa tako i iz Zemuna već 11. rujna[116] Tijekom rujna se sa srbijanskom vojskom iz Srijema povukao i dio lokalnog srpskog stanovništva te formirao Sremski dobrovoljački odred u srbijanskoj vojsci koji je imao oko 400 vojnika.[117] Odmah nakon ponovne uspostave vlasti u Srijemu počele su reakcije monarhijskih vlasti na postupke kolaboracionista, koje su ostvarene na tri načina – deportacijama, internacijama i izravnim smaknućima. Tako je *Jutarnji list* donio naputak vladinog povjerenika za Srijem Imbre pl. Hideghetyja o razmještaju srijemskoga stanovništva u mjesta vukovarskog kotra s pravoslavnim stanovništvom kao što su Bršadin, Gaboš te u virovitičku i požešku županiju.[118] Dok je *Ilustrovani list* deportacije opravdao brižnošću Monarhije, navodeći da su Srbi „radi sigurnosti" povučeni iz ratne linije u unutrašnjost zemlje,[119] pravi razlog se krije u suradnji sa srbijanskom vojskom o čemu govori i zemunski franjevac Solan koji navodi da je povod evakuaciji bilo davanje signala srbijanskoj vojsci tijekom njenog povlačenja.[120] Zapravo, stanovništvo, koje je pokazalo svoju nelojalnost, deportirano je da bi se spriječili takvi postupci tijekom potencijalnog ponovnog nadiranja srbijanske vojske, ali i svi drugi izgredi bazirani na nacionalnoj osnovi, koji su se mogli javiti u svakom trenutku. S deportacijama su izravno povezane i internacije, koje su bile jedan od načina smještanja stanovništva u novo područje. Prema tvrdnji srpskih historiografa većina je Srijemaca bila internirana u Petrovaradin odakle je smještena u logore, kao što su oni u Pleternici, Virovitici, Varaždinu, Belišću, Osijeku, Aradu, Trpinji, Borovu i Nežideru u Mađarskoj.[121] Za razliku od ove tvrdnje, prema kojoj su neki logori osnivani i u Srijemskoj i Virovitičkoj županiji, Mira Kolar Dimitrijević navodi da je njihovo osnivanje bilo prihvatljivo samo u tri županije, a to su „Bjelovarsko-križevačka, Varaždinska i sjeverni dijelovi Zagrebačke" u kojoj su neki logori postojali i prije internacije Srijemaca jer su u njih bili zatvarani vojni obveznici srpske nacionalnosti koji su odbijali pristupiti u vojsku. Ta se tvrdnja o osnivanju logora isključivo na nekim područjima Hrvatske može smatrati točnom jer su logori uglavnom osnivani na izoliranim mjestima, kao što je bio onaj u Žlebiću kraj Koprivnice koji je nastao potkraj 1914. na prostoru napuštenog ugljenokopa, ili u izoliranim krajevima Hrvatske jer je okolina Koprivnice, u kojoj je osnovano centralno taborište za

115 Španović, Dario, „Bitka na Legetu (bitka kod Čevrntije)", str. 188.

116 Batorović, „Opis Prvoga svjetskog rata u Kronici Franjevačkog samostana u Zemunu i ljetopisac o. Solan Matković", str. 152.

117 Jaćimović, Miroslav, „Dobrovoljci iz Sremskog (Iriškog) okruga u Velikom ratu", objavljeno 29. 10. 2015., str. 2., http://www.arhivvojvodine.org.rs/index.php/pocetna-21618/multimedija-izdanja/zbornici-radova, (pristupljeno 15. listopada 2018.)

118 *Jutarnji list*, broj 902., III. godina, 17. studenoga 1914., str. 4., Zagreb.

119 *Ilustrovani list*, broj 33., I. godina, 15. kolovoza 1914., str. 777., Zagreb.

120 Batorović, „Opis Prvoga svjetskog rata u Kronici Franjevačkog samostana u Zemunu i ljetopisac o. Solan Matković", str. 155.

121 Jaćimović, „Dobrovoljci iz Sremskog (Iriškog) okruga u Velikom ratu", str. 4.

Hrvatsku u travnju 1915., smatrano povoljnijim jer se nalazila u kutu Hrvatske.[122] Ipak, i u drugim županijama su neka područja prenamijenjena za internaciju pa je u Osijeku oko 1200 Srijemaca internirano u barake na sajmištu,[123] dok su srpski Srijemci u Varaždinu internirani u okolini vlastelinskih dvorova, gdje su „prisilnom zaradnjom" zarađivali za kruh i druge potrepštine.[124] Ipak, da se s njima postupalo humano, svjedoči i činjenica da su bolesni bili zbrinuti u gradsku bolnicu u Varaždinu te da im je zbog gužve kasnije predano i cijelo sirotište.[125]

Za razliku od internacija, koje su podrazumijevale i svojevrsni nadzor, koji su često nad njima obavljali ratni invalidi[126] i redarstvo, srijemski Srbi zbrinuti su i na druge načine, pa su neki dodijeljeni i u domove Srba kao što je bio slučaj u selima Đakovštine.[127] Ipak, internacije i deportacije su osim represivnih ciljeva imale i zajedničku gospodarsku funkciju, što se ponajbolje vidi iz činjenice da su Srijemci razmještani uglavnom u područja u kojima je nedostajalo radne snage zbog mobilizacije, pa su osim rada na poljoprivrednim poslovima, koji su bili riskantni zbog mogućnosti bijega, aktivirani i u rad na ciglanama, rudnicima i slično.[128] Osim ta dva vida kažnjavanja, na neke su primijenjene i one najstrože. Tako je zapovjednik tvrđave u Petrovaradinu pri deportaciji kolaboracionista naredio strijeljanje svake desete osobe.[129] Slike o postupanju s veleizdajnicima donosi i *Ilustrovani list*, pa je na jednoj prikazano postupanje s veleizdajnicima u Banjaluci (vidi: slika 1. u prilozima), a na drugoj uhićeni Srijemci i njihovu nadzorna pratnja (vidi: slika 2. u prilozima).

Značajno je da nakon ponovne uspostave vlasti u Srijemu i internacija srpskoga stanovništva, *Hrvatsko pravo* prenosi vijest da je hrvatski Srijem prazan i počinje agitirati za kolonizaciju tih područja, odnosno da „hrvatski narod iz napučenih, ne samo iz prenapučenih krajeva pođe u Srijem" jer, prema njihovu mišljenju, pravo na napučivanje Srijema imaju samo Hrvati.[130] Ne može se reći da je Srijem uistinu bio prazan, ali kako je velik dio

122 Kolar Dimitrijević, Mira, „Logor za internirce u Žlebiću i glavno središnje taborište za internirce i evakuirce u Koprivnici 1915. – 1917. godine", *Podravski zbornik 2004*, Muzej grada Koprivnice, Koprivnica, 2004., str. 153. – 155.

123 *Obzor*, broj 262., LVII. godina, 22. rujna 1914., str. 2., Zagreb.

124 *Hrvatsko pravo*, broj 16/2., I. godina, 13. listopada 1914., str. 2., Varaždin.

125 Huzjan, Vladimir, „O ranjenicima i zarobljenicima u Varaždinu 1914. i 1915. te invalidima i ratnom groblju nakon Velikog rata", *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914.–1918.*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad, Zagreb – Varaždin, 2014, str. 165. – 166.

126 Kolar Dimitrijević, „Logor za internirce u Žlebiću i glavno središnje taborište za internirce i evakuirce u Koprivnici 1915. – 1917. godine", str. 157.

127 Ostajmer, Geiger, (ur.), *Đakovo i Đakovština u Prvom svjetskom ratu 1914. – 1918.*, str. 32.

128 Kolar Dimitrijević, „Logor za internirce u Žlebiću i glavno središnje taborište za internirce i evakuirce u Koprivnici 1915. – 1917. godine", str. 154. – 156.

129 *Obzor*, broj 263., LVII. godina, 23. rujna 1914., str. 2., Zagreb.

130 Hrvatsko pravo, broj 25., I. godina, 13. prosinca 1914., str. 1., Varaždin.

hrvatskog stanovništva izbjegao tijekom srijemske ofenzive, a kako je srpsko stanovništvo uglavnom internirano, zaista je jasno da je napučenost bila izrazito niska.

Uz raseljavanje, drugi vid reakcije na kolaboraciju bilo je osnivanje zaštitnih četa, tzv. *Schutzkorpsa* sa zadaćom sprječavanja mogućih pobuna pravoslavnog stanovništva, koje su iz preventivnih razloga osim u Srijemskoj županiji, raspoređene i po Ličko-krbavskoj, koja je imala velik udio srpskog stanovništva, te u Đakovu i Osijeku kao dijelovima virovitičke županije u kojoj su bile internirane „tri četvrtine raseljenog pravoslavnog stanovništva iz južnog dijela Srijemske županije".[131] Njihova je zadaća bila zaštita javnog reda i mira te provjera poštivanja propisa o nošenju oružja, osiguranje prometnih sredstava i vojnih naprava, te primarno – nadziranje nelojalnih sugrađana.[132] Primjetno je da je vlast osnivanjem tih četa još uvijek pokazivala svoje nepovjerenje prema Srbima uopće, bez obzira je li njihova nelojalnost bila dokazana ili nije. Nepovjerenje vlasti prema Srbima koji su bili vrlo blizu fronti očitovalo se u brojnim postupcima pa je veći dio činovnika i medicinskog osoblja iz Srijema i istočne Slavonije premješten na zapad Hrvatske.[133] Isto tako, lokalne su vlasti mnoge srpske stanovnike koristili i u druge svrhe, pa su pojedine stanovnike Vinkovaca i Vinkovačkog kotra iskoristili kao taoce kod pojedinih straža na pruzi Osijek – Borovo /Markušica – Vinkovci – Inđija s ciljem sprječavanja uništenja pruge i komunikacijskih veza od strane srpskog stanovništva kao što se dogodilo na liniji Šid – Tovarnik.[134] Ako se uzme u obzir da su se slične diverzantske akcije događale u Dalmaciji i da ih se pokušavalo spriječiti na jednak način,[135] sinkroniziranost uzimanja Srba za taoce može se smatrati inicijativom centralnih vlasti iz Beča.

Unatoč porazu srbijanske vojske koji je rezultirao i mjerama protiv pravoslavnih Srijemaca, pojedinci koji su živjeli u krajevima udaljenijim od fronte nastavili su očitovati svoje nacionalističke i protumonarhijske stavove. Naime, osim što su poraz srbijanske vojske opravdavali nerazmjerom stanovništva zaraćenih jer je „Srba jedna šaka, a Vas ima jedan milijun",[136] u svojim su govorima često izražavali vjeru u pobjedu Kraljevine Srbije u ratu i posljedično oslobađanje drugih monarhijskih teritorija nastanjenih srpskim stanovništvom, a tu nadu nije skrivao ni jedan Koreničanin koji je očekivao da će Kralj Petar nakon osvajanja Bosne napojiti svoje konje upravo u Korenici.[137] Mjere protiv takvih postupaka pravoslavnog stanovništva, koje su ukazivale na moguće nelojalno ponašanje, preventivno su kažnjavane kaznama zatvora i tamnice. One su ponekad izricane i zbog banalnih činova kao što je tvrdnja jedne pravoslavke da kraljev rođendan ne treba „svetkovati, nego

131 Gabelica, „Hrvatski dobrovoljački odredi u Austro-Ugarskoj Monarhiji", str. 481. – 482.

132 Virc, „Vinkovački kraj u Velikom ratu", str. 233.

133 Krizman, Hrvatska u Prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi, str. 125.

134 *Vinkovce und Umgebung*, broj 38., XVIII. godina, 20. rujna 1914., str. 3., Vinkovci.

135 Gulić, „Dalmatinska javnost i Sarajevski atentat", str. 44.

136 *Jutarnji list*, broj 950., III. godina, 16. prosinca 1914., str. 6., Zagreb.

137 *Jutarnji list*, broj 966., III. godina, 25. prosinca 1914., str. 7., Zagreb.

raditi".[138] Zapravo, sam čin uvrede Veličanstva kao glavnog stupa Monarhije, implicitno je izražavao i protumonarhijsko djelovanje pa su kazne varirale – od nekoliko mjeseci tamnice do smrtnih kazni, koje je izricao isključivo prijeki sud.[139] Zbog svih pooštrenih mjera, mnogi su se stanovnici nastojali ograditi od mogućeg povezivanja s Kraljevinom Srbijom i tako dokazati lojalnost Monarhiji. Tako se i Hrvat Ivan Bojničić odrekao ordena Sv. Save.[140]

Dakle, kako je srijemska ofenziva srbijanske vojske potaknula ushićenost ne samo pravoslavnog stanovništva u Srijemu nego i onog udaljenog od fronte, čiji su se nacionalistički stavovi nastavili i nakon poraza, vlast je morala uvesti nove represivne mjere. Kao reakcija na nepovjerenje uzrokovano nelojalnim ponašanjem dijela srpskog stanovništva tijekom i nakon srijemske ofenzive, može se tumačiti i naredba vlade o zabrani ćirilice u nižim pučkim školama, donesena 2. listopada 1914. Tom se naredbom potpuno daje prevlast latiničnom pismu na prostoru Banske Hrvatske u školstvu, zabranjuje se korištenje ćiriličnih knjiga u svim predmetima osim u vjeronauku, čak i u razredima s većim dijelom pravoslavnih učenika.[141] Jedanaest dana nakon toga ukinuta je ćirilica i u višim pučkim te srednjim, stručnim i učiteljskim školama te je latinica postala uredovno pismo u školama, što znači da se isključivo ona mogla koristiti na ispitima te u svjedodžbama i drugim dokumentima.[142] Kao druga bitna mjera u sređivanju školskih prilika, uskoro su poduzeta i suđenja protiv srpskih učitelja koji su širili velikosrpsku propagandu, koji su kažnjeni s tek nekoliko mjeseci zatvora,[143] a početkom studenoga odlukom vlade promijenjen je i naziv nastavnoga jezika iz hrvatsko-srpski u hrvatski jezik.[144] Ipak, stanovništvo nije dobro reagiralo na ukidanje ćirilice, koju su smatrali svojom identitetskom odrednicom, pa je izvjesni stanovnik Velike Barne poderao proglas o pozivu pučko-ustaških obveznika, a osim činjenice da je na proglasu bio njegov sin, očito mu je smetala i njihova napisanost latiničnim pismom jer kaže: „Gde je tu srpsko pismo, ja ne znam za cara, ja sam car".[145] Osim uporabe pisma i naziva nastavnog predmeta, krajem studenog izašla je i banska naredba o zabrani uporabe zastava i znakova drugih država bez dopuštenja oblasti, čime su implicitno zabranjene i srpske zastave i simbol 4S[146] pa su u Pakracu uskoro i zaplijenjene zastave.[147] Također, po uzoru na Osijek, uskoro su i drugi gradovi počeli mijenjati

138 *Jutarnji list*, broj 874., III. godina, 31. listopada 1914.,str. 6., Zagreb.

139 *Jutarnji list*, broj 848., III. godina, 16. listopada 1914., str. 4., Zagreb.

140 *Obzor*, broj 256., LVII. godina, 16. rujna 1914., str. 2., Zagreb.

141 *Jutarnji list*, broj 829., III. godina, 6. listopada 1914., str. 3., Zagreb.

142 *Jutarnji list*, broj 848., III. godina, 16. listopada 1914., str. 4., Zagreb.

143 *Jutarnji list*, broj 829., III. godina, 7. listopada 1914., str. 3., Zagreb.

144 *Hrvatsko pravo*, broj 21., I. godina, 15. studenoga 1914., str. 4., Varaždin.

145 *Jutarnji list*, broj 1029., IV. godina, 10. veljače 1915., str. 6., Zagreb.

146 *Hrvatsko pravo*, broj 23., I. godina, 28. studenoga 1914., str. 3., Varaždin.

147 *Obzor*, broj 292., LVII. godina, 22. listopada 1914., str. 2., Zagreb.

imena ulica koje su sadržavale ili upućivale na srpstvo, pa je u Bjelovaru Srpska ulica preimenovana u Ulicu vojvotkinje Sofije, a Trg Zmaj-Jovana u Trg Franje Ferdinanda[148], dok je u Vinkovcima Srpska ulica postala Ulica Franje Ferdinanda, a Daničićeva ulica Ulica Sofije Hohenberg.[149] Sve su te mjere nijekale srpski identitet i autonomiju u Hrvatskoj, ali su istovremeno mnogi listovi tolerantno postupali prema pravoslavnom stanovništvu, pa je *Jutarnji list* početkom 1915. svojim sugrađanima pravoslavne vjeroispovijesti čestitao blagdane Badnjaka i Božića[150] te Nove godine,[151] iako je prva četvrtina 1915. godine u tisku je u odnosu na hrvatsko-srpske odnose bila ravnomjerna. Nastavile su se prenositi osude pravoslavnom stanovništvu zbog zločina uvrede veličanstva i kršenja javnog reda i mira počinjenih nakon atentata, početka rata i tijekom tekuće 1915. godine te osude protiv zločina počinjenih protiv vojnoj sili države tijekom srijemske ofenzive. Zločini posljednje grupe ponekad su bili kažnjavani najtežim kaznama, pa je huškanje srbijanske vojske na Hrvate kažnjavano vješanjem,[152] dok je čašćenje srbijanske vojske ili otkrivanje položaja vojske Monarhije[153] kažnjavano s nekoliko mjeseci tamnice. Kažnjavano je čak i protivljenje pojedinaca takvim osudama sugrađana, pa je jedan zastavnik srpskoga podrijetla degradiran i osuđen na tri mjeseca zatvora zbog kritiziranja postupaka civilnih vlasti prema pravoslavcima.[154] Unatoč svemu, rijetki su pojedinci nastavili s velikosrpskom propagandom, kao što je osječki glumac Vojislav Vuković koji je izdavao ratni kalendar zbog čega je izgnan iz Osijeka i interniran u Ugarsku[155] te predsjednik Srpskog gospodarskog društva u Dalju, koji je držao velikosrpske govore u seoskoj gostionici u prisutnosti vojnika zbog čega je osuđen na šest mjeseci tamnice.[156]

Također, izbijanje rata je osim promjene u odnosima stanovništva i vlasti prema Srbima, promijenilo i odnos vlasti prema pravoslavnim crkvama. U Dalmaciji su crkve, potaknute represijama u postatentatskom razdoblju koje su se nastavile i nakon izbijanja rata uhićenjima paroha iz Dubrovnika i Risna, odlučile iskazati vjernost Monarhiji, pa se npr. srpska pravoslavna općina u Šibeniku od kolovoza 1914. naziva šibenskom i mijenja srpsku zastavu austrougarskom, a manastir u Dragoviću kraj Sinja prebojava krov koji je prikazivao srpsku trobojnicu. Osim toga, zaoštreni su i međukonfesionalni odnosi, pa su na početku 1915. Hrvati u Zadru spriječili crkveni ophod po gradu.[157] Sličan je postupak bio i

148 *Jutarnji list*, broj 825., III. godina, 2. listopada 1914, str. 3., Zagreb.

149 *Jutarnji list*, broj 1085., IV. godina, 8. travnja 1915., str. 3., Zagreb.

150 *Jutarnji list*, broj 982., IV. godina, 6. siječnja 1915., str. 4., Zagreb.

151 *Jutarnji list*, broj 994., IV. godina, 14. siječnja 1915., str. 4., Zagreb.

152 *Jutarnji list*, broj 1056., IV. godina, 9. ožujka 1915., str. 6., Zagreb.

153 *Jutarnji list*, broj 1066., IV. godina, 19. ožujka 1915., str. 7., Zagreb.

154 *Jutarnji list*, broj 1052., IV. godina, 5. ožujka 1915., str. 7., Zagreb.

155 *Jutarnji list*, broj 1004., IV. godina, 20. siječnja 1915., str. 3., Zagreb.

156 *Jutarnji list*, broj 1079., IV. godina, 1. travnja 1915., str. 7., Zagreb.

157 Škiljan, *Prvi svjetski rat u Dalmaciji (1914. – 1918.)*, str. 143. – 144.

prema pravoslavnim crkvama u ugarskom dijelu Monarhije, pa su po izbijanju rata orahovački i kločevički parosi internirani u manastir u Gomirju, a drugi val zatvaranja uslijedio je nakon preosvajanja Srijema pa je u listopadu kobaški paroh interniran u Slavonski Brod. Ipak, prema svjedočenju nekih klerikalaca, nisu svi parosi bili podvrgnuti linču, pa tako u orahovačkoj parohiji nije bilo interniranja, ali su vlasti parohiju gospodarski iskorištavale, uzimajući joj imovinu za potrebe rata.[158]

Ipak, čimbenik koji je bitno promijenio odnos vlasti prema srpskom stanovništvu, ali i hrvatsko-srpske odnose uopće, bio je ulazak Italije u rat na strani Antante u svibnju 1915. godine. Naime, u to je vrijeme primjetna tolerancija pojedinih zločina koji nekoliko mjeseci prije ne bi prošli nekažnjeno, kao što je čašćenje srbijanske vojske kruhom za vrijeme srbijanske okupacije Srijema[159] i pomaganje neprijateljskoj vojsci dojavama o položaju vojske Monarhije.[160] Također je oslobođen optužbe jedan stanovnik Platićeva, koji je tijekom srpskog osvajanja pokazao srbijanskim vojnicima jednu mađarsku kuću „u kojoj imade liepih djevojaka koje bi trebalo odvesti u Srbiju“,[161] a jednu od njih je nakon izvjesnog vremena silovao srbijanski vojnik. Slične tendencije su primjetne i u domobranskim divizijskim sudovima u kojem se zločinstvo bjegunstva pučkih ustaša počinje sudski tumačiti i kažnjavati kao „zločinstvo samovoljnog udaljenja“[162] sa znatno nižim zatvorskim kaznama. Tolerancija je primjetna čak i u vojnim sudovima gdje su tri Srbina oslobođena od optužbe za kukavičluk, jer su odbili zapovijed nadređenoga da zapucaju na srbijansku vojsku u listopadu 1914. te pobjegli, ostavivši ranjenoga zapovjednika samoga.[163] Zapravo, odnos tolerancije prema srpskom stanovništvu, koji je započeo talijanskim ulaskom u rat, može se shvatiti kao pokušaj sređivanja unutarnjih prilika smirivanjem tenzija između dvaju etnosa, kako bi se moglo usmjeriti na vanjske prilike otežane ratom na dodatnoj talijanskoj fronti.

Za razliku od srpskog stanovništva, kojem se mnogo toga toleriralo i koje je Monarhiji između ostaloga važno i za dodatne mobilizacije, pa su tako i pojedini politički optuženici srpske nacionalnosti kao Adam Pribičević u svibnju 1915.[164] upućeni na bojište. Počeo je drugačiji odnos prema bivšim i trenutnim srpskim saborskim zastupnicima, pa je Vladimiru Nikoliću iz Zemuna zaplijenjena imovina jer se povukao sa srbijanskom vojskom iz Srijema tijekom ofenzive Monarhije.[165] Također, na prvom ratnom zasjedanju sabora, koji

158 Puzović, Predrag, „Stradanje sveštenika tokom Prvog svetskog rata na području Pakračke i Bitoljske eparhije“, Bogoslovlje, br. 1., Beograd, 2017., str. 151. – 153.

159 *Jutarnji list*, broj 1158., IV. godina, 18. lipnja 1915., str. 7., Zagreb.

160 *Jutarnji list*, broj 1164., IV. godina, 24. lipnja 1915., str. 7., Zagreb.

161 *Jutarnji list*, broj 1136., IV. godina, 28. svibnja 1915., str. 6., Zagreb.

162 *Jutarnji list*, broj 1141., IV. godina, 2. lipnja 1915., str. 7., Zagreb.

163 *Jutarnji list*, broj 1180., IV. godina, 10. srpnja1915., str. 6., Zagreb.

164 Božić, „Braća Pribićević u Velikom ratu“, str. 3.

165 *Jutarnji list*, broj 1232., IV. godina, 29. kolovoza 1915., str. 4., Zagreb.

se nije sastao jedanaest mjeseci, 14. lipnja 1915.[166] predsjednik sabora Pero Magdić otvorio je sjednicu na kojoj je pročitana odluka zajedničkog sabora od 1. prosinca 1914. kojom je Srđanu Budisavljeviću oduzet imunitet te se naređuje njegova policijska internacija do izručenja „u svrhu kaznenog progona radi zločinstva veleizdaje",[167] a 6. srpnja provedena je i saborska rasprava o njegovu izručenju, kojem su se protivili predstavnici Starčevićeve stranke prava (milinovci) na čelu s Dragutinom Hrvojem koji je predložio prekid povrede imuniteta puštanjem na slobodu. Ipak, većina je prihvatila njegovo izručenje, pri čemu i neki srpski članovi koalicije.[168] U podignutoj optužnici Budisavljević je optužen zbog dokazane komunikacije sa srbijanskim sokolskim društvima Narodnom obranom i Dušanom Silnim te zbog govora na svečanosti sokolskog društva u Brežicama u lipnju 1914. nakon kojega je otpjevan marš kralja Petra. Zajedno s Budisavljevićem optuženi su i Milan Metikoš, urednik Srpskog sokolskog kalendara za 1913./1914.g. u kojem je širio velikosrpsku propagandu, Milan Teodorović i Đuro Gavrilović kao članovi glavnog stručnog odbora ujedinjenog srpskog sokolstva te osnivači sokolskih društava u Srijemskim Karlovcima, odnosno Zemunu te Lazo Popović kao glavni optuženik zbog osnivanja sokolskih društava na području Banske Hrvatske, Bosne i Srbije i predlaganja ujedinjenja sokolskih društava 1910. s prvenstvom onoga u Srbiji.[169] Iako je Popović kao glavni optuženi pokušao negirati političke ciljeve sokolskih društava te Narodnu obranu kao ingerenciju srpskom sokolstvu, priznao je da je ujedinjavao srpsko sokolstvo u svim zemljama, ali prema „odredbi sveslavenskog sokolskog saveza" prema kojem se „sokolstva dijele „prema narodnostima, a ne prema teritorijama".[170] Ipak, osuda je donesena početkom siječnja 1916. godine, kada su već zaoštreni odnosi prema Srbima i prema njoj su oslobođeni Gavrilović i Teodorović, dok su ostali osuđeni na vrlo kratke zatvorske kazne zbog kršenja javnog reda i mira. Budisavljević je osuđen na 8 mjeseci zatvora, Metikoš na 10, a Popović na 14.[171] Činjenica da je osim uhićenja i suđenja, nakon talijanske objave rata likvidirano i Srpsko kolo, društvo za izdavanje knjiga i novina,[172] upućuje na to da je cilj tih postupaka bio zaustaviti širenje moguće velikosrpske politike na šire slojeve stanovništva, represijom prema uglednim pojedincima i kulturnim udrugama koje su svojim postupcima mogle manipulativno i protumonarhijski djelovati na ostatak stanovništva srpske nacionalnosti, koje je Monarhiji u danom povijesnom trenutku bilo zaista potrebno.

Druga bitna prekretnica u promjeni odnosa prema Srbima, ali ovaj puta negativna, bio je ulazak Bugarske u rat i posljedično osvajanje Beograda. Naime, zbog usmjerenosti

166 Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*, str. 88. – 91.

167 Jutarnji list, broj 1155., IV. godina, 15. lipnja 1915., str. 4., Zagreb.

168 *Jutarnji list*, broj 1177., IV. godina, 7. srpnja 1915., str. 4., Zagreb.

169 *Jutarnji list*, broj 1341., IV. godina, 14. prosinca 1915., str. 4., Zagreb.

170 *Jutarnji list*, broj 1342., IV. godina, 15. prosinca 1915., str. 4., Zagreb.

171 *Hrvatsko pravo*, broj 3., III. godina, 15. siječnja 1916. str. 2., Varaždin.

172 *Jutarnji list*, broj 1239., IV. godina, 5. rujna 1915., str. 5., Zagreb.

na obranu Galicije, Austro-Ugarska od poraza kod Kolubare nije nastavila daljnje ratovanje sa Srbijom, no mobilizacija bugarskih snaga otvorila je mogućnost eliminacije jednog fronta za Austro-Ugarsku, pa je 5. listopada 1915. počeo novi napad na Srbiju koji je za cilj imao spajanje s turskim i bugarskim snagama koje su trebale napasti s istoka. Četiri dana od početka napada, osvojen je Beograd[173] te je prestala potreba za snažnim ratovanjem na više fronti jer se srpska vojska počela povlačiti, pa je posljedično promijenjen i odnos prema srpskom stanovništvu Banske Hrvatske. Naime, eliminacijom jedne fronte omogućeno je sređivanje unutrašnjih prilika i daljnji obračun sa srijemskim kolaboracionistima, kojima je uskoro zaustavljena pokretna i nepokretna imovina zbog zločina veleizdaje očitovanog u pomaganju neprijateljske vojske[174] te onima koji su nakon poraza srbijanske vojske prebjegli u Srbiju, gdje su dobivali novčane potpore za kolaboraciju s vojskom od uredništva *Balkana*[175]. Ipak, zapljene imetka nisu bile usmjerene samo na srpsko stanovništvo, nego i na pojedine Hrvate za koje je postojala osnovana sumnja da su se, čak i kao njeni zarobljenici, pridružili srbijanskoj vojsci.[176] Slične su se zapljene događale i u Dalmaciji. Iako se u osudi Dragutina Jugovića spominje da mu je imovina zaplijenjena zbog „izdajničkog djela počinjenog u ratno doba“ [177] te se eksplicitno ne navodi da je kolaborirao sa srbijanskom vojskom, to se da naslutiti po posljednjoj frazi koja upućuje na prošlo vrijeme, a rat sa Srbijom se padom Beograda smatrao gotovim. Također nastavljene su i osude interniranim Srijemcima zbog velikosrpskog nacionalizma koji su očitovali i prije rata, pa je tako srpski profesor povijesti iz Srijemskih Karlovaca tijekom internacije u Samoboru osuđen jer je u svibnju 1914. „izražavao srpske želje glede Bosne i Hercegovine“.[178] Ponekad su osude izvršene i zbog lažnih optužbi, koje su očitovale konfesionalnu i narodnosnu netrpeljivost između stanovnika, pa je izvjesni Popović, za kojeg se može naslutiti da je pravoslavne vjeroispovijesti jer je prema streljani išao u pratnji „kaludjera“, strijeljan zbog lažne optužbe koju je prijavitelj, očito katoličke vjeroispovijesti, na samrti priznao svome svećeniku.[179] Ipak, čini se da se nakon konačnog poraza Srbije naglasak prebacuje s društvenih na političke odnose. Sabornica je glavno mjesto sučeljavanja srpske i hrvatske strane, u čemu se posebno isticala Hrvatska stranka prava koja je napadala članove koalicije zbog veza za Srbijom, pa je Vladimir Prebeg prozvao Dušana Popovića zbog darivanja Narodnoj obrani.[180] Pojedini ugledniji Srbi pokušali su sudskim sporom dokazati svoju nevinost, pa je Valerijan Pribičević tužio glasilo Hrvatske stranke prava *Hrvatska* zbog klevete da je „obitelj Pribičević umorila našega prestolonasljednika“, no list

173 Ćosić Bukvin, *Vrbanjci u Velikom ratu 1914. – 1918.*, str. 58.

174 *Jutarnji list*, broj 1279., IV. godina, 15. listopada 1915., str. 6., Zagreb.

175 *Hrvatski list*, broj 460., II. godina, 15. listopada 1916., str. 2., Pula.

176 *Banovac*, broj 21., XVIII. godina, 19. svibnja 1917., str. 3., Petrinja.

177 *Hrvatski list*, broj 669., III. godina, 12. svibnja 1917., str. 4., Pula.

178 *Jutarnji list*, broj 1294., IV. godina, 29. listopada 1915., str. 6., Zagreb.

179 *Hrvatski list*, broj 771., III. godina, 22. kolovoza 1917., str. 3., Pula.

180 *Hrvatski list*, broj 347., II. godina, 25. lipnja 1916., str. 2., Pula.

se sudski uspio obraniti tvrdeći da je Svetozar znao za atentat jer je toga dana dobio dopis iz Sarajeva da su „oba konja dobro zakaparena" što aludira na izvršenje ubojstva nad Franjom i Sofijom.[181] S druge strane, Josip Rajačić uspio je dobiti priznanje od ugarskog ministra-predsjednika Weckerlea da su optuživanja od 21. siječnja 1917. usmjerena prema njemu i zastupnicima hrvatsko-srpske koalicije Budisavljeviću, Šurminu, Wilderu i Popoviću, klevete nastale na lažiranom Pašićevom dokumentu.[182] Takvo postupanje prema političarima, sigurno je kod nekih izazvalo preokret, pa je u političkom smislu zanimljiv slučaj Marka Mileusnića, narodnog zastupnika srpskoga podrijetla, koji se u jednoj saborskoj debati opredijelio kao „Hrvat grčko-istočne vjere" i okomio na svoje sunarodnjake koji su pretvoreni od „grko-istočnjaka u umjetne Srbe" nepravilnim izjednačavanjem pojmova religije i narodnosti. Tim izjednačavanjem dali su povod Jugoslavenskom odboru da ih tretira kao one koji žele biti oslobođeni od strane Antante.[183]

Nakon osvajanja Beograda, uslijedila je okupacija Kraljevine Srbije od Austro-Ugarske, pri čemu je ona podijeljena na deset okružja na čijem čelu su bili vojni komandanti, dok na čelu upravne vlasti bio generalni guverner, Johann Salis-Seewis[184]. *Ilustrovani* je *list* s podsmijehom ispratio poraz Srbije, koji je imao značaj i za političke prilike u zemlji (vidi: slika 3. i slika 4. u prilozima).

Naime, kako je granica ratnih fronti pomaknuta iz granica Trojednice, što je bilo osobito važno za Srijem, katolicima je dopušten povratak u Zemun, dok je pravoslavnom stanovništvu i dalje bilo zabranjeno[185] do 30. siječnja 1916. kada je dopušten isključivo onima koji su bili internirani u Osijeku.[186] Ipak, stanovništvo nije pristajalo na takve odluke, pa se dio njih ranije vratio u Srijem, o čemu svjedoči naredba vladinog povjerenika južne vojske, koji je u sporazumu s banom naredio uklanjanje evakuiraca, prema kojima će se postupati kao prema uhodama.[187]

Također, u vrijeme poraza Srbije, na ruskom se frontu javljaju i zametci narodnog jedinstva. Rusija je isprva sve dobrovoljce slala u Srbiju, kako bi ispoštivala međunarodnu konvenciju o zabrani stvaranja vojnih jedinica od zarobljenika, no to se promijenilo kolapsom srbijanske vojske potkraj 1915., pa je ruski car Nikola II. donio odluku o stvaranju dobrovoljačkih jedinica na ruskom području, pa je u proljeće 1916. nastala Prva srpska dobrovoljačka divizija, a u jesen 1916. godine i Druga u Odesi. Iako je ustaljeno mišljenje da je prva divizija nastala bez prevelikog agitiranja i da je bila nacionalno skladna, Emil

181 *Hrvatsko pravo*, broj 14., IV. godina, 7. travnja 1917., str. 3., Varaždin.

182 *Hrvatsko list*, broj 1109., IV. godina, 12. kolovoza 1918., str. 2., Pula.

183 *Hrvatsko pravo*, broj 6., IV. godina, 10. veljače 1917., str. 3., Varaždin.

184 *Hrvatski list*, broj 218., II. godina, 18. veljače 1916., str. 3., Pula.

185 *Jutarnji list*, broj 1290., IV. godina, 25. listopada 1915., str. 2., Zagreb.

186 *Jutarnji list*, broj 1393., V. godina, 6. veljače 1916., str. 3., Zagreb.

187 Batorović, „Opis Prvoga svjetskog rata u Kronici Franjevačkog samostana u Zemunu i ljetopisac o. Solan Matković", str. 162.

Mocnay u svojim spisima svjedoči da su srbijanski časnici bili neraspoloženi prema vojnicima dobrovoljcima koje su nazivali pogrdno Švabama te prema njihovim časnicima koje su prezirali jer su „prekršili zakletvu vjernosti Austriji.[188] U drugu su diviziju mnogi prisilno regrutirani, kao što su bili ratni zarobljenici iz logora Danica kod Kijeva, i to na zahtjev predstavnika Jugoslavenskog odbora koji su htjeli što više sudionika u ratu na strani Antante da bi demonstrirali volju naroda za izlazak iz Monarhije. Osim slanja ljudi koji nisu htjeli sudjelovati, problem je bilo uvođenje stroge vojne discipline kažnjavanjem s kojim austrougarski dezerteri nisu bili upoznati te pitanje naziva nove vojne jedinice jer se Hrvati nisu htjeli boriti pod srpskim imenom.[189] Jedan od dobrovoljaca Vrbanjac Kovač, koji je kao poručnik pristupio u Dobrovoljački korpus jer je, kako sam tvrdi, bio začaran „vizijom buduće i snažne Jugoslavije, na ruševinama habsburške monarhije", tvrdi da u drugoj diviziji „nitko nije vešan ni streljan, a ni bačen na robiju." Ipak, njegova svjedočanstva treba uzeti sa zadrškom jer je bio jugofil, a o istinitosti tvrdnje o strijeljanjima pobunjenih dovedenih Slovenaca i Hrvata, koje su provodili srpski oficiri svjedoči Srbin iz Vinkovaca Jovan Korda, koji kaže da ih je „u Slobodci Romanovoj (...) pobijeno na desetke".[190] Slično tvrdi i Emil Mocnay koji detaljizira opis postupanja s dobrovoljcima koji su protestirali. Naime, nakon što su isprebijani, dio je pristao biti uvršten u čete, a drugi je dio izgladnjivan. Kako su se mučenja ponavljala svake noći, dio je tijekom njih stradao pa je bačen u more kraj Odese, a on procjenjuje da je poubijano minimalno 30 ljudi.[191] Ipak, ni Hrvatima ni Srbima iz Hrvatske nije bilo ugodan boravak u Rusiji te su nijekali svoj identitet predstavljajući se kao Srbi iz Srbije što su dokazivali poznavanjem srbijanske himne, koju su naučili u jedinicama, jer su znali da Rusi ne prihvaćaju nelojalnost caru, pa makar i austrougarskom, gotovo jednako kao i prošlo sudjelovanje u neprijateljskim jedinicama za toga istoga cara.[192] Ipak kako je Dobrovoljački korpus imao više političko nego vojničko značenje u pogledu manifestacije jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca, ruska je vlada zabranila odvođenje zarobljenika u Odesu, koji nisu pristali biti dobrovoljci,[193] ali je upravo postupanjima u tim jedinicama, kako prema Hrvatima tako i prema „Srbima prečanima" odlučen položaj u budućoj Monarhiji. Zasigurno su osnivanja takvih jedinica, s velikim sudioništvom Srba, utjecala na stav Monarhije prema njima.

Osim što nije prekinut postupak internacija, nastavljeno je i s provođenjem represije. U školskoj godini 1915./1916. Srpske škole u Vinkovcima, Oroliku i Vinkovačkim Banov-

188 Šimac, Miha, „Drobec iz dunajskega Vojnega arhiva: članek iz Jugoslavije 1917.", *Prispevki za novejšo zgodovino*, god. LVI. br. 1., Ljubljana, 2016., str. 167. – 168.

189 Nedok, Aleksandar, „Sanitet dobrovoljačkog pokreta Južnih Slovena u Rusiji (1914–1919) – srpski dobrovoljački pokret", str. 90. – 92.

190 Ćosić Bukvin, *Vrbanjci u Velikom ratu 1914. – 1918.*, str. 87., 91.

191 Šimac, Miha, „Drobec iz dunajskega Vojnega arhiva: članek iz Jugoslavije 1917.", str. 170.

192 Ćosić Bukvin, *Vrbanjci u Velikom ratu 1914. – 1918.*, str. 120. – 121.

193 Šimac, „Drobec iz dunajskega Vojnega arhiva: članek iz Jugoslavije 1917.", str. 174.

cima gube svoju autonomiju te se spajaju s redovnim osnovnim školama,[194] a u kolovozu 1916. zabranjuje se „pouka ćirilice" u pučkim, srednjim i drugim školama u Dalmaciji,[195] a represije su se nastavile i tijekom 1917., kada je u Dalmaciji naređeno uklanjanje knjiga pisanih ćirilicom iz dječjih i profesorskih knjižnica,[196] a u Banskoj Hrvatskoj su zabranjene neke knjige srpskih autora Jovana Cvijića, Milana Pribičevića, Jovana Skerlića, Milana Marjanovića i drugih te pojedini brojevi novina *Bosanska vila*, *Narodno jedinstvo i Privrednik.*[197] Reakcije srpskoga stanovništva na zabrane nisu zabilježene u novinama, ali zasigurno je postojala određena doza nezadovoljstva. Također, u to je vrijeme zabilježen i prijelaz jednoga učenika na katoličku vjeru, a razlozi izostaju,[198] ali je očigledno da je u vrijeme represije bilo lakše biti katolik nego pravoslavac. Naime, 1917. je zabranjen naziv srpskopravoslavna crkva i zamijenjen nazivom grkoistočna crkva.[199] Ipak, konfesionalno je uvažavanje i dalje bilo prisutno, pa je čak i list Hrvatske stranke prava donio uskrsnu čestitku *Hristos voskrese*.[200]

Dakle, iako je ratna proklamacija izazvala nezadovoljstvo kod dijela srpskog stanovništva koje je odbijalo sudjelovati u ratu protiv sunarodnjaka, velik odaziv Srba, prema Škiljanu, uvjetovao je prekid represija nad srpskim stanovništvom u Dalmaciji[201] koje je pristankom na mobilizaciju očitovalo svoja promonarhijska stajališta. S druge strane, u Banskoj Hrvatskoj, u kojoj su veće represije nad političkim protivnicima bile onemogućene činjenicom da je Hrvatsko-srpska koalicija dio vlasti, ratna proklamacija je izazvala promjene jer su uhićeni srpski predstavnici vlasti, dok su represije nad ostatkom stanovništva počele nakon neuspješne srijemske ofenzive srbijanske vojske i rezultirale deportacijama, internacijama i strijeljanjima kolaboracionista i ukidanjem povlastica cjelokupnom srpskom stanovništvu, kao što su uporaba ćirilićnog pisma i narodnog znakovlja. Ulaskom Italije u rat, počinje preokupacija novim vanjskim neprijateljem pa odnosi prema srpskom stanovništvu postaju znatno tolerantniji zbog nezgodne pozicije u ratu, no mijenjaju se padom Beograda, kada su represije ponovno usmjerene na kažnjavanje starih unutarnjih neprijatelja.

194 Virc, „Vinkovački kraj u Velikom ratu", str. 245.

195 *Hrvatski list*, broj 415., II. godina, 31. kolovoza 1916., str. 2., Pula.

196 *Banovac*, broj 4., XXVIII. godina, 20. siječnja 1917., str. 4., Petrinja.

197 *Banovac*, broj 20., XXVIII. godina, 12. svibnja 1917., str. 2., Petrinja.

198 *Hrvatsko pravo*, broj 23., IV. godina, 9. lipnja 1917., str. 3., Varaždin.

199 Škiljan, *Prvi svjetski rat u Dalmaciji (1914. – 1918.)*, str. 143.

200 *Hrvatsko pravo*, broj 15., IV. godina, 14. travnja 1917., str. 2., Varaždin.

201 Škiljan, *Prvi svjetski rat u Dalmaciji (1914. – 1918.)*, str. 142. – 143.

5. REPRESIVNI PUT PREMA NARODNOM JEDINSTVU

Već porazom Srbije, milinovci su u Hrvatskom saboru, u kojem su sada bili prisutni i zastupnici iz Dalmacije i Istre otvorili debatu o ujedinjenju Slavena u Monarhiji, na što su zasigurno utjecale i talijanske aspiracije prema istočnoj obali Jadrana. Stjepan Radić je upozorio da takvo ujedinjenje nije u interesu Ugarske i njenog ministra Istvána Tisze te hrvatskog bana kao predstavnika dualističkog nagodbenog režima, iako se nadao da će nakon rata postojati „samo Hrvati ili samo Srbi ili Srbo-Hrvati ili Hrvato-Srbi".[202] Dakle, za bolju recepciju južnoslavenskog pitanja bilo je nužno promijeniti i strukturu vlasti, što je omogućeno smrću Franje Josipa I. i inauguracijom Karla I, koji je bio spreman provesti sveobuhvatne reforme u Monarhiji, a prvenstveno liberalizirati politički život što je i učinjeno proglašenjem amnestije političkim zatvorenicima te sazivanjem Dalmatinskog sabora i Carevinskog vijeća, na kojem je donesena i Svibanjska deklaracija koja je tražila ujedinjenje dijelova Monarhije u kojim žive Srbi, Hrvati i Slovenci pod žezlom habsburško-lotarinške dinastije.[203] Ipak, preduvjet za polemiku o Deklaraciji i ujedinjenju bio je odlazak s funkcija glavnih čuvara dualističkog sustava. Naime, ugarski ministar-predsjednik Istvan Tisza povukao se sa svoje funkcije u svibnju 1915., a hrvatski ban Ivan Skerletz, koji je politički bio blizak Tiszi, svoju je ostavku podnio Saboru mjesec dana kasnije.[204] Ipak, već sredinom 1917. pojedini su mađarski publicisti bili svjesni da ideju ujedinjenja ne treba sprječavati jer je bolje da „hrvatski Srbi gravitiraju prema Zagrebu a ne prema Beogradu",[205] ali u ovom razdoblju dolazi i do netrpeljivosti mađarskog stanovništva prema politici Hrvatsko-srpske koalicije koja se ponajbolje ogleda u verbalnom sukobu Srbina i Mađara koji je rezultirao smrtnom kaznom za prvoga te Hrvata, koji ga je branio.[206] Ugarska je svim silama pokušavala očuvati dualizam, čemu je pridonosila i nesloga hrvatskih političara.

Dok se izjava Starčevićeve stranke prava od 5. lipnja 1917. u pozivu na ujedinjenje Slavena na jugu Monarhije na „temelju narodnog načela o historijskog državnog prava Kraljevine Hrvatske" posebno referira na Srbe, Hrvatska stranka prava oštro se protivila jugoslavenstvu kao političkom i etničkom pojmu, tumačeći ga kao ekvivalent velikosrpstvu[207] te je u svojoj adresi tražila ujedinjenje hrvatskih zemalja na temelju hrvatskog državnog prava, a u kojem bi sudjelovalo pravoslavno i muslimansko stanovništvo Hrvatske, koje su

202 Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*, str. 96.

203 Trogrlić, Šetić, *Dalmacija i Istra u 19. stoljeću*, str. 106. – 107.

204 Bulić, Ivan, „Savez hrvatsko-srpske koalicije i bana Ivana Skerletza u upravljanju Hrvatskom u vrijeme Prvoga svjetskoga rata – značaj i posljedice", str. 43. – 44.

205 *Hrvatski list*, broj 714., III. godina, 26. lipnja 1917., str. 3., Pula.

206 *Hrvatski list*, broj 792., III. godina, 23. rujna 1917., str. 4., Pula

207 Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*, str. 137.

percipirali kao hrvatsko.[208] Oni su odbacili Deklaraciju zbog priznavanja postojanja srpskog naroda na hrvatskom teritoriju, u kojem bi jedini politički narod trebao biti hrvatski.[209]

Zapravo im je smetala moguća podjela državnog prava pa su tražili nadopunu adrese Jugoslavenskog kluba odrednicom ujedinjenja pod hrvatskim državnim imenom. Kada je postalo jasno da Jugoslavenski odbor radi na ujedinjenju sa Srbijom, list Hrvatske stranke prava naziva ih „grobari hrvatske državne samostalnosti".[210] U međuvremenu su politiku čekanja Koalicije, koju su kritizirali čak i frankovački listovi[211] napustili Valerijan Pribićević i Srđan Budisavljević te prihvatili izjavu Starčevićeve stranke prava.[212] Taj se potez može smatrati taktičkim, jer se njihov prijelaz na projugoslavensku stranu dogodio upravo u vrijeme Krfske deklaracije, čime su pokazali Kraljevini Srbiji spremnost na ujedinjenje, koje je ona mogla tumačiti i kao stav Koalicije. Istovremeno s Krfskom deklaracijom i pregrupiranjima u projugoslavenskoj strani, Radić se počeo približavati razmišljanjima Hrvatske stranke prava, pa je uskoro u novinama donesena odluka da dvije stranke formiraju Hrvatski državnopravni blok,[213] a njihovi zajednički istupi protiv milinovaca i dvojice disidenata Koalicije očitovali su se u debati o imenu potencijalne nove države. Dok je Radić htio da se ona zove Hrvatska, disidenti su je nazivali Jugoslavijom. Uskoro je Radić u *Domu* izjavio da je ujedinjenje sa Slovencima neophodno te da bi u toj državi Srbi imali jednaka prava kao i ostali, no budu li se protivili, ujedinjenje će se provesti „bez njih, pače i protiv njih.[214]

Ipak, vjerojatno je i nadiruća politika Kraljevine Srbije prema dijelovima Monarhije izražena u Krfskoj deklaraciji, potaknula cara na promjenu odnosa prema srpskom stanovništvu, kojemu je trebalo dati razloge za ostanak u Monarhiji, pa je ponovno počelo uspostavljanje tolerantnih odnosa prema srpskom narodu te su u kolovozu 1917. ukinuti i pojedini logori, kao što je Arad, no stanovništvo se, prije odlaska u Srbiju, moralo zakleti na pokornost „naredbama c. I k. vojnih vlasti."[215] Također, prema vladinoj naredbi ponovno se trebala uspostaviti srpska konfesionalna škola od 1.10. 1917.[216] Ipak, pod utjecajem agitatora iz Bosne i Hercegovine, 1917. se povećava se broj dezertera u Dalmaciji,[217] a u

208 *Hrvatsko pravo*, broj 26., IV. godina, 30. lipnja 1917., str. 2., Varaždin.

209 Krišto, Jure, „Slušanje dobrog ili zlog anđela: Svibanjska deklaracija 1917. i propast srednjoeuropske Monarhije", *Godina 1918. Prethodnice, zbivanja, posljedice*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2010., str. 77.

210 *Hrvatsko pravo*, broj 4., V. godina, 26. siječnja 1918., str. 2., Varaždin.

211 *Hrvatsko pravo*, broj 48., IV. godina, 1. prosinca 1917., str. 1., Varaždin.

212 Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*, str. 113. – 114., 125.

213 *Hrvatsko pravo*, broj 33., IV. godina 18. kolovoza 1917., str. 3., Varaždin.

214 Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*, str. 120., 126., 161.

215 *Hrvatski list*, broj 773., III. godina, 24. kolovoza 1917., str. 3., Pula.

216 *Banovac*, broj 36., XXVIII. godina, 1. rujna 1917., str. 3., Petrinja .

217 Hrabak, Bogumil, „Dezerterstvo i zeleni kadar u jugoslavenskim zemljama u Prvom svetskom ratu", *Zbornik 16*, Historijski institut Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1979., str. 13.

nekim kotarima, kao što su bili Imotski i Sinj, to su bili isključivo Srbi ili srbofili.[218] Kasnije je vojnike na dezertiranje poticala i Jugoslavenska omladina[219] kojoj je cilj bio slom Monarhije.

Stoga vlasti su uskoro počele reagirati i protiv projugoslavenskih ideja, čiji su velik dio činili i Srbi. Tako je npr. redarstvo uhitilo organizatora zagrebačke srednjoškolske skupštine, koja je podnijela izjavu za deklaraciju, a u tisku stoji da će se nastaviti mjere protiv „skupština u kojima se izjavljivalo pristajanje uz jugoslavensku deklaraciju!"[220] Vlasti su osim toga pokušavale spriječiti manifestacije jedinstva, pa su u Novom Sadu zabranjene „sve jugoslavenske priredbe" Srba i Hrvata, čak i one u dobrotvorne svrhe.[221] Osim toga, i pojedini su listovi prozivali pojedine manifestacije. Tako je *Hrvatska*, list Hrvatske stranke prava, prozvala osječku proslavu šezdesetogodišnjice Ive Vojnovića, projugoslavenski nastrojenog književnika[222] koji je jednom prilikom u Osijeku dijelio srpske kokarde, potičući stanovništvo na pristajanje jugoslavenskoj ideji.[223] Iako nisu bili zabranjeni, listovi *Književni jug* i *Glas Slovenaca, Hrvata i Srba*, na čijem čelu su bili Srbi Valerijan Pribičević i Srđan Budisavljević, redarstvenici su istraživali njihove pretplatnike i zatečene kupce,[224] a tučnjava jednog bračnog para zbog jugoslavenske propagande bila je povod tome da vojno zapovjedništvo grada Zagreba postroži naredbe o posjećivanju kavana i ograniči kretanje pojedincima.[225] Policija je rastjerala i zagrebački sastanak od 2. ožujka 1918., na kojem su bile prisutne mnoge osobe jugoslavenskog usmjerenja, a što je rezultiralo demonstracijama naroda u kojima je u sukobu s policijom stradalo nekoliko pojedinaca.[226] Ipak, unatoč preprekama, 3. ožujka 1918. donesena je Zagrebačka deklaracija kojom su milinovci, slovenske i bosanske grupacije te predstavnici iz Dalmacije i Istre tražili ujedinjenje „troimenog jedinstvenog naroda Slovenaca, Hrvata i Srba".[227] Kako su mnoga mjesta diljem Hrvatske nastavljala stajati uz deklaraciju, u Zagrebu je uhićeno 20 i ranjeno četvero ljudi.[228]

Ipak, unatoč represijama, mnoge su novine kritizirale pristaše jugoslavenstva zbog neprikljućivanja Srba ideji ujedinjenja, što je jedan je Srbin opravdao mjerama koje su puno

218 Škiljan, *Prvi svjetski rat u Dalmaciji (1914. – 1918.)*, str. 147.

219 Hrabak, „Dezerterstvo i zeleni kadar u jugoslavenskim zemljama u Prvom svetskom ratu", str. 46.

220 *Hrvatski list*, broj 928., IV. godina, 5. veljače 1918., str. 2., Pula.

221 *Hrvatski list*, broj 905., IV. godina, 13. siječnja 1918., str. 3., Pula.

222 *Hrvatski list*, broj 933., IV. godina, 10.veljače 1918., str. 2., Pula.

223 Hrabak, „Dezerterstvo i zeleni kadar u jugoslavenskim zemljama u Prvom svetskom ratu", str. 44.

224 *Hrvatski list*, broj 1053., IV. godina, 17. lipnja 1918., str. 2., Pula.

225 *Hrvatski list*, broj 1017., IV. godina, 12. svibnja 1918., str. 3., Pula.

226 *Hrvatski list*, broj 958., IV. godina, 7. ožujka 1918., str. 2., Pula.

227 Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*, str. 155.

228 *Hrvatski list*, broj 961., IV. godina, 10. ožujka 1918., str. 2., Pula.

teže za Srbe, pa bi ponovno mogli biti kažnjeni najdrastičnijim smrtnim kaznama.[229] Ipak, Srpska radikalna stranka, koja nije imala zastupnika u saboru i nije mogla dati izjavu za Svibanjsku deklaraciju, izjavila je da ne smatra deklaraciju kao „alfa i omega cijeloga ovoga pitanja", ali da oba smjera stranke, i onaj koji drži da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan narod te onaj koji ih smatra slovenskom braćom, podržava stvaranje jugoslavenske zajednice.[230] Uskoro se promijenio Radićev odnos prema Srbima i jugoslavenskoj ideji, na što je utjecao i posjet Češkoj u travnju 1918., nakon kojega se sve više približava milinovcima i skupini oko *Glasa SHS*, koje su kao i on prisegle uz ujednačavanje političkog odnosa Čeha i Jugoslavena u odnosu prema Austriji i Ugarskoj te on tada eksplicitno pristaje na pomirljivu politiku prema ispadima pojedinih Srba. 27. lipnja 1918. u hrvatskom su saboru milinovci, disidenti koalicije i Radić tražili rješenje jugoslavenskog pitanja na temelju samoodređenja naroda, čemu su se oštro protivili frankovci koji su tražili ujedinjenje na temelju hrvatskog državnog prava. Njihove je stavove kritizirao koalicionaš Dušan Popović, koji im je zamjerio vjersku i etničku netoleranciju jer Srbi mogu „biti i najveći zagovornici hrvatskog državnog prava, ali se gospoda [frankovci] ipak ne mogu s njima pomiriti zato, jer su Srbi" te se na kraju polemike identificirao kao „pravi pravcati Jugosloven".[231]

Veliku ulogu u stvaranju narodnog jedinstva imala je i stota godišnjica rođenja Petra Preradovića povodom koje mu je na saborskoj sjedini 19.3. Medaković održao govor[232] te je uz hrvatsku himnu otpjevana i davorija *Sloven, Hrvat i Srb* te *Oj Slaveni*. U Varaždinu je čak nakon proslave došlo i do demonstracija protiv pojedinih stranaka hrvatskog opredjeljenja te iskazivanja simpatija prema Srbima[233] što je izrazito smetalo frankovcima, pa je *Hrvatsko pravo* upozorilo da je „on uvijek bio hrvatski pjesnik, a nikada Srbin ili Jugoslaven".[234] Drugi bitan događaj kojim se manifestiralo jedinstvo bio je Narodni blagdan koji se slavio 5. srpnja. Iako su se sveti Ćirili i Metod slavili i prethodnih godina, 1918. blagdan je imao za cilj dokazati potpuno jedinstvo triju narodnosti, a svećenstva pravoslavne i katoličke vjeroispovijesti su se natjecala „koje će više da doprinese da moralni i materijalni uspjeh Narodnog blagdana bude što ljepši".[235] Isto tako pojedini gradovi organiziraju i dodatne manifestacije s ciljem buđenja novog nacionalnog osvještavanja. Tako je u Krapini pripremljen slavenski koncert na kojem su otpjevane jugoslavenske pjesme te održano predavanje o buđenju hrvatske i jugoslavenske svijesti odgojem djece.[236] Također, *Volja naroda* je u svojim novinama donosila i pojedine strofe iz pjesama hrvatskih

229 *Volja naroda*, broj 10., I. godina, 5. rujna 1918., str. 1., Varaždin.

230 *Hrvatski list*, broj 934., IV. godina, 11. veljače 1918., str. 2., Pula.

231 Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*, str. 163. – 165., 182. – 187.

232 *Smotra dalmatinska*, broj 24., XXXI. godina, 23. ožujka 1918., str. 2., Zadar.

233 *Hrvatsko pravo*, broj 12., V. godina, 23. ožujka 1918., str. 2., Varaždin.

234 *Hrvatsko pravo*, broj 10., V. godina, 9. ožujka 1918., str. 3., Varaždin.

235 *Volja naroda*, broj 1., I. godina, 4. srpnja 1918., str. 2., Varaždin.

236 *Volja naroda*, broj 7., I. godina, 15. kolovoza 1918., str. 5., Varaždin.

i srpskih književnika kojima je propagirano jedinstvo. U toj je funkciji bio i stih Alekse Šantića „Jedna je loza i jedna kraljevska krv/ Srb, Hrvat i Slovenac"[237] ili Franje Markovića: „Daleko slavsko prostire se pleme/ (...) To, to su naša rodna, bolna braća, / Nek s njihovom se naša ruka hvaća."[238]

Ipak, kako se misao ujedinjenja razvijala, u tisku se počelo raspravljati o mnogim pitanjima ujednačavanja srpske i hrvatske kulture, a jedno od njih je i pitanje pisanja refleksa jata. *Hrvatski* je *list* tvrdio da prelazak na ekavicu nije političko pitanje jer „je ijekavsko narječje možda više srpsko nego li hrvatsko" jer je njime pisao Vuk Stefanović Karadžić, a odabir su opravdavali njezinom jednostavnošću te zastupljenošću u narodu.[239] Ipak, odabir ekavice za njih je bio način pristajanja uz jugoslavenstvo, koje im je trebalo biti odrednica nacionalnog identiteta, dok su srpstvo i hrvatstvo smatrali plemenskim značajkama, ali je istovremeno bio i ustupak Srbima koji bi se tada lakše odrekli ćirilićnog pisma.[240] O vjerskom se pitanju pisalo sporadično u tisku, ali se proklamirao odnos uvažavanja, tj. da „vjerske razlike ne budu zapreka ujedinjenju", a posebno su isticani klerici koji su prihvaćali jugoslavensku misao, kao npr. krčki nadbiskup Mahnić te vođa klerikalne slovenske pučke stranke Anton Korošec. Misao jugoslavenskog ujedinjenja i vjerovanje da „su Hrvati i Srbi braća po jeziku i krvi te bliski po vjeri"[241] nagnala je Mahnića i na misao ujedinjenja dviju crkava na temelju koju je i eksplicitno proklamirao rekavši da je moguće „vjersko ujedinjenje rastavljene braće, koja su se u narodno političkom pogledu ujedinila", no *Volja naroda* je okrivila Hrvatsko-srpsku koaliciju da omalovažava jugoslavenski pokret klevetanjem da ga klerikalci „izrabljuju u svrhu pokatoličenja Srba."[242] Jedan je pravoslavni svećenik pokušao primiriti uznemirene duhove pa izrekom: „troimeni narod davno je zapisao na svojoj zastavi načelo: Brat je mio, ma koje vjere bio".[243]

Organizacija Narodnog Vijeća Slovenaca Hrvata i Srba (dalje: NV SHS) i Wilsonova podrška trebali su dati poticaj stvaranju nove države. Wilsonova je podrška u Zagrebu izazvala lavinu pozitivnih reakcija, pa su u slavlje uključeni i srbijanski zarobljenici,[244] dok je u Kostajnici naznačila trvljenja u budućoj državi. Naime, pop je pred pravoslavcima govorio da će kralj Petar osvetiti sve štete koje su Srbima načinili Hrvati i muslimani u ratu.[245] Zbog zaštite osoba i imovine i općeg rasula u tek stvorenoj Državi Slovenaca, Hrvata

237 *Volja naroda*, broj 13., I. godina, 26. rujna 1918., str. 1., Varaždin.

238 *Volja naroda*, broj 9., I. godina, 29. kolovoza 1918., str. 3., Varaždin.

239 *Hrvatski list*, broj 1140., IV. godina, 12. rujna 1918., str. 2., Pula.

240 *Hrvatski list*, broj 1108., IV. godina, 11. kolovoza 1918., str. 3., Pula.

241 Krišto, Jure, „Slušanje dobrog ili zlog anđela: Svibanjska deklaracija 1917. i propast srednjoeuropske Monarhije", str. 81.

242 *Volja naroda*, broj 9., I. godina, 29. kolovoza 1918., str. 1., Varaždin.

243 *Volja naroda*, broj 14., I. godina, 3. listopada 1918., str. 3., Varaždin.

244 *Hrvatski list*, broj 1183., I. godina, 23. listopada 1918., str. 1., Pula.

245 Hrabak, „Dezerterstvo i zeleni kadar u jugoslavenskim zemljama u Prvom svetskom ratu", str. 80.

i Srba (dalje: Državi SHS), koje je nastalo uslijed djelatnosti zelenokadrovaša te bezvlašća ili tiranija u pojedinim općinama, počela su se na poziv Predsjedništva Narodnog vijeća organizirati mjesni odbori narodnih vijeća, koji su trebali biti predstavnici vlasti te veza s centralnim vijećem u Zagrebu.[246] U pojedinim su mjestima Narodna vijeća bila nacionalno homogena, pa su tako glavne pozicije u Vrbanji zauzeli Hrvati,[247] kao i u Crikvenici gdje je tajnik bio msgr. Rigoni,[248] dok su na čelu drugih mjesnih narodnih vijeća bili jugoslavenski orijentirani političari kao što je to u Đakovu bio Ivan Ribar[249] ili pripadnici Hrvatsko-srpske koalicije, kao npr. u Osijeku. S druge strane, u Vojvodini su osnivani srpski narodni odbori koji su imali samostalnost u odnosu na NV SHS, kojemu su pripadali. Zapravo su, kako Zorko zaključuje, u nacionalno heterogenim područjima, u narodnim odborima prevladavali Srbi, koji su se smatrali pobjedničkim narodom u ratu i zagovarali ujedinjenje sa Srbijom, dok su Hrvati „gurnuti u zapećak". Istovremeno s Narodnim odborima osnivane su i Narodne straže (garde) s ciljem uspostave reda razoružavanjem vojnih bjegunaca i sprječavanjem daljnjih pljački i nereda. Ipak, iako su velik doprinos u organizaciji dala i sokolska društva,[250] u pojedinim su gradovima, kao npr. u Varaždinu, jezgru Narodne straže činili upravo srpski zarobljenici, a kasnije se priključivalo i lokalno stanovništvo.[251] U Grubišnom Polju je jedan od odbornika narodne straže bio i mjesni paroh,[252] a straže su korištene i u političke svrhe, pa je tako ona zagrebačka 25. studenog 1918. rastjerala pristaše Radića kao pristaše federalizma, a ne njima prihvatljivog integralnog jugoslavenstva.[253]

Kako je mjesno narodno vijeće u Vrbanji narodnoj gardi podijelilo živežne namirnice rekvirane od strane Austro-Ugarske, čiji više nije bila dio, mnogi su se u nju uključili iz interesa, pa je ono izgubilo svoj ugled u narodu i mogućnost da ga disciplinira zbog istih postupaka.[254] Slično su i u Bošnjacima početkom studenoga u narodnu stražu prema svjedočenju župnika „stupili većinom sami plačkari", pa je u pomoć došao srbijanski major Bosnić, koji je bio nastanjen u Vinkovcima s 14 srpskih komita.[255] Sve je to pridonijelo njihovom brzom raspadu i zamjenom sigurnijim srpskim jedinicama. Za poziv srbijanske vojske u Hrvatsku bila je zadužena misija na čelu s predsjednikom Sabora Bogdanom

246 Ivančić, Matejčić, Pravdica, Šegota, *Crikveničani u Prvom svjetskom ratu*, str. 95.

247 Ćosić Bukvin, *Vrbanjci u Velikom ratu 1914. – 1918.*, str. 186.

248 Ivančić, Matejčić, Pravdica, Šegota, *Crikveničani u Prvom svjetskom ratu*, str. 96.

249 Ostajmer, Geiger, (ur.), *Đakovo i Đakovština u Prvom svjetskom ratu 1914. – 1918.*, str. 36.

250 Zorko, Tomislav, „Narodne straže Narodnog vijeća SHS-a na prostoru Banske Hrvatske", *1918. u hrvatskoj povijesti*, Matica Hrvatska, Zagreb, 2012., str. 357., 360. – 363.

251 *Volja naroda*, broj 20., I. godina, 31.listopada 1918., str. 3., Varaždin.

252 Karaula, Željko, „Područje Grubišnog Polja u Prvom svjetskom ratu i poraću", Cris, god. XIX., br. 1., Križevci, 2017., str. 107.

253 Zorko, „Narodne straže Narodnog vijeća SHS-a na prostoru Banske Hrvatske", str. 374.

254 Ćosić Bukvin, *Vrbanjci u Velikom ratu 1914. – 1918.*, str. 186., 189.

255 Juzbašić, Vinko, *Bošnjačani u Prvome svjetskom ratu*, Vlastita naklada, Tiskara Pauk, Bošnjaci, 2013., str. 97. – 99.

Medakovićem i Lazom Popovićem te majorom Dragutinom Perkom. Iako je tadašnji povjerenik za narodnu obranu Države SHS Mato Drinković rekao deputatima da traže da se srbijanske trupe stave na raspolaganje Narodnom vijeću „istočno od linije Osijek-Šamac", Pribićević je delegaciji naredio da idu što više zapadno, pa je poruka potpuno preinačena prenesena srpskoj vojnoj komandi.[256] Već 12. studenog 1918. srbijanska je vojska došla i u Osijek gdje ju je uz gradonačelnika dočekao i narodni zastupnik srpskog podrijetla Muačević,[257] a 14. studenog 1918. i u Zagreb, gdje ju je, prema svjedočenju novina, dočekalo tisućinjak ljudi s Pribićevićem uz oduševljeno klicanje i obasipanjem časnika cvijećem.[258] Dakle, srbijansku su vojsku uglavnom dočekivali ugledniji srpski političari. Iako se *Banovac* nazivao nepolitičkim listom, oštro je napadao frankovce zbog mržnje prema Srbima te je isticano da su svi Petrinjci za stvaranje jugoslavenske države[259] te je s uzbuđenjem pozdravio dolazak bratske srbijanske vojske u Hrvatsku[260] slično kao i đakovački *Glas slobode*[261], dok se *Hrvatski list* divio činjenici da unatoč oslobođenju zemlje i mogućnosti da ostanu kod kuće, srbijanski vojnici „bore se još i danas" za slobodu Slovenaca, Hrvata i Srba.[262] Osobito se u listu ocrtava nada da će Srbija svojim autoritetom na mirovnoj konferenciji biti bitan čimbenik te da će se boriti za pripadnost Istre Jugoslaviji, pa su zbog toga u listu prenosili pozdrave i zahvale uz očitovanje odanosti i zahvalnosti srbijanskoj vojsci,[263] što je razumljivo s obzirom na međunarodni položaj Istre. Ipak, slične je poruke prenosila i varaždinska *Volja naroda*, koja nije bila u izravnoj talijanskoj opasnosti, ali je pisala „da nema bratske srpske vojske, Talijan bi već bio u Zagrebu, a Mađar bi se mogao sa jednom regimentom prošetati cijelom Hrvatskom".[264] Ipak, kako je Država SHS prvoprosinačkim aktom ujedinjena s Kraljevinom Srbijom, uskoro su na površinu isplivale nepremostive dihotomije osloboditelja i oslobođenih te pobjednika i pobijeđenih. Naime, tvrdnja Olivere Matijević da pobjednici istovremeno ne mogu i poraziti i osloboditi jedan narod,[265] označila je kontradikciju čija će srž postati uvod u novu etapu srpsko-hrvatskih odnosa u Kraljevini Jugoslaviji koja počinje petoprosinačkim žrtvama.

256 Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*, str. 323.

257 *Hrvatski list*, broj 1209., IV. godina, 20. studenoga 1918, str. 1., Pula.

258 *Hrvatski list*, broj 1207., IV, godina, 18. studenoga 1918., str. 1., Pula.

259 *Banovac*, broj 40., XXIX. godina, 19. listopada 1918., str. 4., Petrinja.

260 *Banovac*, broj 47., XXIX. godina, 1. prosinca 1918., str. 2., Petrinja.

261 Ostajmer, Geiger, (ur.), *Đakovo i Đakovština u Prvom svjetskom ratu 1914. – 1918.*, str. 36.

262 *Hrvatski list*, broj 1204., IV. godina, 15. studenoga 1918., str. 1., Pula.

263 *Hrvatski list*, broj 1208., IV. godina, 19. studenoga 1918., str. 1., Pula.

264 *Volja naroda*, broj 24., I. godina, 28. studenoga 1918., str. 1., Varaždin.

265 Matijević, Olivera, „Metodološke pretpostavke istraživanja nacionalnih stereotipa. Primer: 1918 – oslobodioci i poraženi", *Kultura sjećanja*, Disput, Zagreb, 2007., str. 49.

6. ZAKLJUČAK

Prvi svjetski rat nije unio nikakve novitete u srpsko-hrvatske društveno-političke odnose, ali ih je znatno intenzivirao. Naime, prijeratna strategija Monarhije da Srbima uskraćuje povlastice zavisno od diplomatskih odnosa s Kraljevinom Srbijom, nastavila se provoditi i tijekom rata. Ipak, vlast je na uskraćivanja autonomije i osobnih prava bila potaknuta nelojalnošću srpskog stanovništva u Srijemu koje je tijekom napada srbijanske vojske pomagalo sunarodnjacima. Za razliku od interniraca, prema kojima se vodila ustaljena politika do inauguracije novog cara koji je raspustio logore, prema ostatku srpskog stanovništva vlast je mijenjala odnose u skladu s mijenama povijesnih okolnosti. Po izbijanju rata vlast je pokazala sumnju prema pojedincima, ali se prema većini stanovnika ponijela zaštitnički sprečavajući daljnje demonstracije. Okidač promjeni odnosa prema Srbima u Monarhiji bio je nastavak podržavanja poražene Srbije, zbog čega su vlasti zabranile korištenje ćirilice, srpskih simbola i zastava. Ipak, potrebe novih mobilizacija uzrokovanih talijanskim ulaskom u rat, uzrokovale su privremeno poboljšanje odnosa, koje je prekinuto osvajanjem Beograda.

Na temelju novinskih izvještaja zaključuje se da je, za razliku od vlasti i političkih stranaka koje su tijekom rata mijenjale svoj odnos prema srpskom stanovništvu Trojednice, hrvatsko stanovništvo nastavilo živjeti prijeratnim načinom života, bez izravnih konfrontacija na nacionalnoj osnovi. Protusrpske se demonstracije ne tumače kao prirodni sukob dvaju etnosa jer se smatraju ispolitiziranim činom u organizaciji Hrvatske stranke prava. Manjih sukoba bilo je isključivo u Srijemu, ali ni oni se ne trebaju tumačiti kao prirodni postupak srpskog stanovništva, prvenstveno jer su izazvane promjenom, tj. ulaskom srbijanske vojske, ali i destruktivnim karakterom rata na ponašanje čovjeka, rata koji se u pravom smislu riječi u Trojednici odvijao samo u Srijemu. Ti su uglavnom tolerantni odnos u prvim godinama rata, uz druge bitne čimbenike, omogućili promišljanje o suradnji na narodnom jedinstvu kao mogućem odgovoru na bezizlaznu povijesnu situaciju. Kocka je bila bačena, a Hrvati i prečanski Srbi nastavili su svoju zajedničku egzistenciju u novoj državi sa Srbima iz Kraljevine Srbije kao dodatnim elementom. U Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca počinje nova faza srpsko-hrvatskih odnosa, koji su krajnje shematizirani i pojednostavljeni, a temeljili su se na odnosu poraženih i pobjednika, pri čemu su se Srbi, kao oni koji su ratovali na strani Antante, smatrali ne samo pobjednicima u ratu, nego i osloboditeljima ostalih naroda propale Monarhije, dok su na Hrvate, unatoč sudjelovanju u Dobrovoljačkom korpusu Srba, Hrvata i Slovenaca u ratu na strani Antante, gledali kao na poraženu stranu u ratu što je utjecalo na njihovu daljnju marginalizaciju.

7. PRILOZI:

Pinča, veleizdajn ku u Bosni. Naša slika prikazuje nam jednog od grčko-istočnih seljaka, koji su u Sarajevu radi veleizdaje po prijekom sudu osuđeni na smrt: Snimak dotičnika nakon ovršenja kazni na vješalima.

Prilog 1. Ilustrovani list, broj 47., I. godina, 21. studenoga 1914., str. 1122., Zagreb.

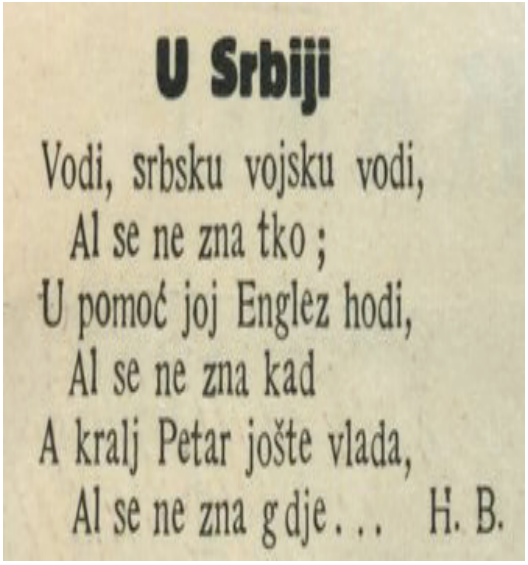

2

3

Prilog 2. Ilustrovani list, broj 40., I. godina, 3. listopada 1914., str. 949., Zagreb.

Prilog 3. Ilustrovani list, broj 48., II. godina, 27. studenog 1915., str. 1150., Zagreb.

U Srbiji

Vodi, srbsku vojsku vodi,
Al se ne zna tko ;
U pomoć joj Englez hodi,
Al se ne zna kad
A kralj Petar jošte vlada,
Al se ne zna g dje . . . H. B.

Prilog 4. Ilustrovani list, broj 47., II. godina, 20. studenog 1915., str. 1127., Zagreb.

8. **POPIS LITERATURE I IZVORA**

Izvori:

1. *Banovac*, godišta 1914., 1917., 1918., Petrinja.
2. *Hrvatski list*, godišta 1916. – 1918., Pula.
3. *Hrvatsko pravo*, godišta 1914., 1916. – 1918., Varaždin.
4. *Ilustrovani list*, godište 1914., Zagreb.
5. *Jutarnji list,* godišta 1914. – 1916., Zagreb.
6. *Obzor,* godište 1914., Zagreb.
7. *Smotra dalmatinska*, godište 1918., Zadar.
8. *Srbobran*, godište 1914., Zagreb.
9. *Svjetlost*, godište 1914., Vinkovci.
10. *Vinkovce und Umgebung*, godište 1914., Vinkovci.
11. *Volja naroda*, godište 1918., Varaždin.

Literatura:

1. Batorović, Mato, „Opis Prvoga svjetskog rata u Kronici Franjevačkog samostana u Zemunu i ljetopisac o. Solan Matković“, *Srijem u Prvom svjetskom ratu,* Državni arhiv u Vukovaru, Vukovar, 2016., 133–168.
2. Božić, Sofija „Braća Pribićević u Velikom ratu“, objavljeno 28. 10. 2016., http://www.arhivvojvodine.org.rs/index.php/pocetna-21618/multimedija-izdanja/zbornici-radova (15. 10. 2018.)
3. Bulić, Ivan, „Savez hrvatsko-srpske koalicije i bana Ivana Skerletza u upravljanju
4. Hrvatskom u vrijeme Prvoga svjetskoga rata – značaj i posljedice“, *Godina 1918. Prethodnice, zbivanja, posljedice,* Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2010., 23-49.
5. Bulić, Ivan, „Vojna cenzura u Hrvatskoj za vrijeme Prvoga svjetskog rata“, *1918. u hrvatskoj povijesti*, Matica Hrvatska, Zagreb, 2012., 323–352.
6. Ćosić Bukvin, Ivan, *Vrbanjci u Velikom ratu 1914. – 1918.*, Vlastita naklada, Vrbanja,
7. 2014.
8. Ćosić Bukvin, Ivan, „Hrabri izviđač ulaner Petar Subotić Subotin – Slavonci i Srijemci u postrojbama“, *Vinkovački kraj u Velikom ratu (1914.- 1918.)*, Povijesno i športsko društvo Hrvatski sokol Vinkovci i Državni arhiv u Vukovaru, Vinkovci, 2016., 27–31.
9. Dobrovščak, Ljiljana, „Srijem na stranicama Ilustrovanog lista za vrijeme Prvoga svjetskog rata“, *Srijem u Prvom svjetskom ratu,* Državni arhiv u Vukovaru, Vukovar, 2016., 403–430.
10. Gabelica, Mislav, „Ćirilica u Banskoj Hrvatskoj od druge polovice 19. Stoljeća. do Prvoga svjetskog rata“, *Historijski zbornik, god. 67., br. 1,* Zagreb, 2014., 151–174.
11. Gabelica, Mislav, „Hrvatski dobrovoljački odredi u Austro-Ugarskoj Monarhiji“, *1914. Prva godina rata u Trojednoj kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji*, Matica hrvatska, Zagreb, 2018., 465–485.
12. Gulić, Milan, „Dalmatinska javnost i Sarajevski atentat“, *Istorija 20. veka*, god.
13. XXXIV. br. 1., Beograd, 2016., 31–54.

14. Gulić, Milan, „Kristo Dominković: Dubrovčanin u vrtlogu Velikog rata“, objavljeno
15. 28. 10. 2016., http://www.arhivvojvodine.org.rs/index.php/pocetna-21618/multimedija-izdanja/zbornici-radova (15. 10. 2018.)
16. Hameršak, Filip, *Tamna strana Marsa. Hrvatska autobiografija i Prvi svjetski rat*, Ljevak, Zagreb, 2013.
17. Holjevac, Željko, „Lika i Senj 1914. između rata i mira“, *Senjski zbornik 41.*, Senjsko muzejsko društvo – Gradski muzej Senj, Senj, 2014., 329–348.
18. Holjevac, Željko, „Hrvatske pjesme na početku rata 1914. – između zvučne promidžbe i krvave stvarnosti“, *1914. Prva godina rata u Trojednoj kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji*, Matica hrvatska, Zagreb, 2018., 371–382.
19. Horel, Catherine, *Vojnici između nacionalnih fronti,* Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2015.
20. Hrabak, Bogumil, „Dezerterstvo i zeleni kadar u jugoslavenskim zemljama u Prvom svetskom ratu“, *Zbornik 16*, Historijski institut Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1979., 1.–131.
21. Huzjan, Vladimir, „O ranjenicima i zarobljenicima u Varaždinu 1914. i 1915. te invalidima i ratnom groblju nakon Velikog rata“, *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914.–1918.*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad, Zagreb – Varaždin, 2014., 161–168.
22. Ivančić, Dubravka; Matejčić, Slavko; Pravdica, Ankica; Šegota Ivica, *Crikveničani u Prvom svjetskom ratu*, Centar za kulturu dr. Ivan Kostrenčić, Crikvenica, 2009.
23. Jaćimović, Miroslav, „Dobrovoljci iz Sremskog (Iriškog) okruga u Velikom ratu“, objavljeno 29. 10. 2015., http://www.arhivvojvodine.org.rs/index.php/pocetna-21618/multimedija-izdanja/zbornici-radova (15. 10. 2018.).
24. Jurišić, Ivan; Matijević, Milan; Nikić, Goran, *Srpske škole i istaknuti srpski učitelji do 1941. godine*, Srpsko kulturno društvo Prosvjeta, Zagreb, 2005.
25. Juzbašić, Vinko, *Bošnjačani u Prvome svjetskom ratu,* Vlastita naklada, Tiskara Pauk, Bošnjaci, 2013.
26. Karaula, Željko, „Sarajevski atentat – reakcije Hrvata i Srba u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji“, *Radovi Zavoda za hrvatsk povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu,* god. 43., br. 1., Zagreb., 2011., 255–291.
27. Karaula, Željko, „Područje Grubišnog Polja u Prvom svjetskom ratu i poraću“, *Cris,* god. XIX., br. 1., Križevci, 2017., 103–108.
28. Kolar Dimitrijević, Mira, „Logor za internirce u Žlebiću i glavno središnje taborište za internirce i evakuirce u Koprivnici 1915.–1917. godine“, *Podravski zbornik 2004*, Muzej grada Koprivnice, Koprivnica, 2004., 153–176.
29. Krišto, Jure, „Slušanje dobrog ili zlog anđela: Svibanjska deklaracija 1917. i propast srednjoeuropske Monarhije“, *Godina 1918. Prethodnice, zbivanja, posljedice,* Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2010., 73–89.
30. Krizman, Bogdan, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi,* Globus, Zagreb, 1989.
31. Markus, Tomislav, *Solidarnost i sukob interesa na slavenskom jugu. Južni Slaveni u hrvatskoj političkoj misli 1844. – 1918.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2012.
32. Matijević, Margareta, „Dnevnik Antuna Bauera kao izvor za povijest 1914. godine“, *1914. Prva godina rata u Trojednoj kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji*, Matica hrvatska, Zagreb, 2018., 73–94.

33. Matijević, Olivera, „Metodološke pretpostavke istraživanja nacionalnih stereotipa. Primer: 1918 – oslobodioci i poraženi“, *Kultura sjećanja,* Disput, Zagreb, 2007, 43–50.
34. Nedok, Aleksandar, „Sanitet dobrovoljačkog pokreta Južnih Slovena u Rusiji (1914– 1919) – srpski dobrovoljački pokret“, *Vojnosanitetski pregled*, god. 70., br. 1., Beograd, 2013., 90–101.
35. Ostajmer, Branko; Geiger, Vladimir (ur.), Đakovo i Đakovština u Prvom svjetskom *ratu 1914. – 1918.,* Muzej Đakovštine, Društvo ljubitelja starine Đakovo, Đakovo, 2014.
36. Perić, Ivo, „Hrvati u vrijeme Prvog svjetskog rata“, *Povijest Hrvata 2. Od kraja 15. Stoljeća do kraja Prvoga svjetskog rata*, Školska knjiga, Zagreb, 2005., 602–615.
37. Pilar, Ivo, *Južnoslavensko pitanje,* Matica hrvatska, Vinkovci, 2017.
38. Piplović, Stanko, „Dalmacija u nastupu Prvog svjetskog rata“, *Kulturna baština, br. 42-43,* Split, 2017., 77–110 .
39. Puzović, Predrag, „Stradanje sveštenika tokom Prvog svetskog rata na području Pakračke i Bitoljske eparhije“, *Bogoslovlje* br. 1., Beograd, 2017., 151–158.
40. Roksandić, Drago, *Srbi u Hrvatskoj. Od 15. stoljeća do naših dana.,* Vjesnik, Zagreb, 1991.
41. Šimac, Miha, „Drobec iz dunajskega Vojnega arhiva: članek iz Jugoslavije 1917.“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, god. LVI. br. 1., Ljubljana, 2016., 161–175. .
42. Škiljan, Filip, *Prvi svjetski rat u Dalmaciji (1914. – 1918.),* Vijeće srpske nacionalne manjine u Splitsko-dalmatinskoj županiji, Vijeće srpske nacionalne manjine u Dubrovačko-neretvanskoj županiji, Split-Dubrovnik, 2014.
43. Španović, Dario, „Bitka na Legetu (bitka kod Čevrntije)“, *Srijem u Prvom svjetskom ratu,* Državni arhiv u Vukovaru, Vukovar, 2016., 185–190.
44. Trogrlić, Marko; Šetić, Nevio, *Dalmacija i Istra u 19. stoljeću,* Leykam international, Zagreb, 2015.
45. Virc, Zlatko, „Vinkovački kraj u Velikom ratu“, *Srijem u Prvom svjetskom ratu,* Državni arhiv u Vukovaru, Vukovar, 2016.,
46. Vojak, Danijel, *Romi u Prvome svjetskom ratu u Hrvatskoj 1914. – 1918.,* Romsko nacionalno vijeće, Zagreb, 2015.
47. Zorko, Tomislav, „Narodne straže Narodnog vijeća SHS-a na prostoru Banske Hrvatske“, *1918. u hrvatskoj povijesti*, Matica Hrvatska, Zagreb, 2012., 353-376.

Summary

SOCIO-POLITICAL RELATIONS OF SERBS AND CROATS IN THE TRIUNE KINGDOM THROUGH THE PRISM OF WARTIME PRESS

Basing its research on newspaper reports published in the period leading up to and during World War I, this work chronologically portrays the development of the relations between the Serbian and the Croatian population on the territory of the Triune Kingdom of Croatia, Slavonia and Dalmatia, which was significantly influenced by the government's treatment of Serbs in the Triune Kingdom. Taking these two primary factors into consideration, Serbo-Croatian socio-political relations can be categorized into three phases, which are related to contemporary goings-on abroad. The first phase begins with the assassination of Archduke Franz Ferdinand of Austria in Sarajevo, and is characterized by local riots organized in the nationally heterogenic footholds of the Croatian Party of Rights. The second phase, beginning with the declaration of war, can be divided into three oscillating sub-phases. The first is marked by repressive actions taken due to the Serbian populace's collaboration during the Srijem offensive, the second begins with Italy's involvement in the war, and is marked by a noticeably more tolerant of the government towards the transgressions of the Serbian populace, which lasts until the fall of Belgrade, marking the beginning of the third sub-phase. With the collapse of the Kingdom of Serbia during the war, a number of new prohibitions and restrictions was introduced, which would last until the inauguration of the next Emperor, and whose rule will mark the opening of the third phase of Serbo-Croatian relations. Despite Emperor Charles I's best attempts to prevent the collapse of the Dual Monarchy of Austria-Hungary, pro-Yugoslavian currents in the Triune Kingdom became a key factor for new repressive actions conducted not only on the Serbian, but also on the Croatian populace. Through political *games* of the intriguing Serbian politician Svetozar Pribičević, the Croats and the Serbs will found a multinational and multireligious, but also repressive state, which was plagued by exodus during the war.

Keywords: Serbs in Croatia, World War One, Serbo-Croatian relations.

Zvonimir Prtenjača

KINEMATOGRAFI I FILMSKA PROPAGANDA U BANSKOJ HRVATSKOJ TIJEKOM PRVOG SVJETSKOG RATA

Kao posljedica industrijskih napredaka na prijelazu stoljeća, globalna modernizacija, među ostalim novitetima, polučila je i inovativni (mas)medij u obliku filma i kinematografske djelatnosti. U desetljeću prije i godinama tijekom Velikog rata, hrvatski teritoriji hitro su izloženi ovoj modernoj umjetnosti koja se razvijala u istom vremenskom intervalu tijekom kojega je Hrvatsku obilježavala podvrgnutost Austro-Ugarskoj Monarhiji. Uzevši u obzir navedeno stanje, svrha ovog rada jest prikazati konkretizaciju kinofikacije te predratno stanje kinematografa i različitih novinskih publikacija u Banskoj Hrvatskoj. Namjera je i opisati te kontekstualizirati filmsku propagandu između 1914. i 1918. na području hrvatskih zemalja koja je bila dirigirana od strane države. Nadalje, analizom sadržaja hrvatskog dnevnog tiska, posebice onog s teritorija Banske Hrvatske, kao i tematski odgovarajuće stručne literature, nastojat ću rekonstruirati pojavu i funkciju propagande u domaćim kinematografima i tisku kao ratnim alatima oblikovanim u monarhijskim prijestolnicama, Beču i Budimpešti. Pokušat ću odgovoriti na pitanje na koji se način kinofikacija razvijala u Banskoj Hrvatskoj tijekom Velikog rata te kako su na istom prostoru supostojali film i tisak. Uz to, zanima me i kako se netom prije i tijekom Prvog svjetskog rata filmsko-tiskovna propaganda širila u Hrvatskoj, ali i u Austro-Ugarskoj Monarhiji.

Ključne riječi: film, kinematografija, kinofikacija, filmska propaganda i cenzura, Banska Hrvatska, Austro-Ugarska Monarhija, Veliki rat.

1. UVOD: POVIJESNO-TEORIJSKI OKVIR I PROTOKINOFIKACIJA

Na samom prijelazu iz dugog 19. stoljeća u kratko 20. stoljeće, tehnološka revolucija polučila je proizvod koji je uvelike promijenio komunikaciju i dostupnost informacija širim masama ljudi – film. Taj inovativni (mas)medij porušio je temelje dotad postojeće vizualne umjetnosti i obilježio *fin de siècle* svojim premijernim prikazivanjem u pariškom Grand Cafeu 28. prosinca 1895. godine, kad su braća Lumiere udarili temelje novoj um-

jetnosti i svijet upoznali s uređajem kojeg su nazvali „cinetoscope de projection", a kasnije preimenovali u „cinematographe" kako bi izbjegli sličnosti s Edisonovim kinetoskopom.[1]

Nepunih deset mjeseci kasnije, uređaj je mjesto pronašao i u Hrvatskoj, a zainteresiranost koju je izazvao među širim slojevima društva argumentira zahtjev ugledne zagrebačke fotografske tvrtke „Mosinger i Breyer", upućen Odjelu za unutarnje poslove zemaljske vlade u svrhu dobivanja dozvole za prikazivanje kinematografa.[2] Prvi glas o „Edisonovom idealu" nalazi se u *Obzoru* u obliku oglasa kojim „Poduzetničtvo" upućuje na „kinematograf", inovaciju koja „živuće fotografije počima predstavljati sutra u četvrtak 8. listopada u dvorani KOLA".[3] Prve projekcije održavale su se 11 dana uz pomoć kinoaparature Austrijanca Samuela Hoffmanna, čime je otpočeo i sustavni proces kinofikacije koji se, najšire govoreći, definira kao približavanje kinematografije širim narodnim masama, odnosno uvođenje i širenje kinematografske mreže po čitavoj zemlji te izlaganje iste javnosti. Izvorno nazvan *kinofiktasiia*, taj sovjetski konstrukt oblikovan je početkom 1920-ih godina kao produkt boljševičke paradigme, odnosno nastojanja da se ista približi radničkom sloju i seljacima putem moćnog medija kao što je film. O analognom povijesnom razvoju kinofikacije i modernizacije govori Peter Kenez: „Budući da je električna energija (*elektrifikatsiia*) trebala stvoriti materijalne preduvjete za socijalističko društvo, kinofikacija je trebala biti važan element pripreme uma seljaštva za novi način života".[4] No filmski teoretičar Pavle Levi proširio je izvorno značenje ovog pojma. Po njemu, kinofikacija ne obuhvaća samo širenje kinematografske mreže, već i „razne avangardne teorijske i praktične modele koji stvaraju samu stvarnost u izrazito kinematografskim uvjetima".[5]

Zanimljiva je specifičnost hrvatskog teritorija u svezi filmske pismenosti, odnosno (ne) poimanja prije spomenute stvarnosti i kinematografskih uvjeta. Primjerice, *Ilustrovani list*, prve hrvatske novine koje od 1914. do 1918. (kad mijenjaju naziv u *Osvit*) sustavno nude fotoreportaže o svim aspektima života u Hrvatskoj, nude i anegdotu o jednom seljaku koji je prvi put došao u zagrebačko kino. Nakon što je u rasporedu pročitao opis jedne strašne tragedije, došao je do odlomka na kojemu je pisalo da se radnja nastavlja nakon godinu dana, na što je reagirao tako da je pograbio kapu te brzo izletio na vrata, a na pitanje kamo će odgovorio: „Ki bi vrag čekal celo leto tu nutri. Idem rajše dojmov, pak bum došel za leto dan, če bum imal cajt…".[6] Nadalje, u pogledu dosadašnje domaće historio-

1 Leković, Dragan, „28.12.1895. – Dan kad je rođena kinematografija", *ART mozaik*, 28. prosinca 2017., http://draganlekovic.me/2017/12/28-12-1895-dan-kad-je-rodjena-kinematografija/ (posjećeno 25.10.2018.)

2 Majcen, Vjekoslav, *Hrvatski filmski tisak do 1945. godine*, Hrvatski državni arhiv; Hrvatska kinoteka, Zagreb, 1998., str. 15.

3 *Obzor*, 7. listopada 1896., navedeno prema: Škrabalo, Ivo, *101 godina filma u Hrvatskoj: 1896. – 1997.; pregled povijesti hrvatske kinematografije*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1998., str. 20.

4 Kenez, Peter, *Cinema and Soviet Society, 1917-1953*, Cambdridge University Press, 1992., str. 78.

5 Levi, Pavle, *Cinema by Other Means*, Oxford University Press, 2012., str. 170.

6 *Ilustrovani list*, broj 1., godina I., 3. siječnja 1914., str. 22., Zagreb.

grafske produkcije, općeprihvaćeno je da je banovanje Khuena Hedervaryja u Hrvatskoj na prijelazu stoljeća bilo antihrvatsko i mađarizacijsko, no upravo je on postavio Isidora Kršnjavog na položaj ministra obrazovanja, kultura i bogoštovlja. Kao akademik kojega je, poput mnogih uglednika tog vremena, na samom početku 20. stoljeća zainteresirao novi medij, Kršnjavi se u svojim predavanjima, čija je svrha bila promicanje obrazovanja i novih dostignuća na području umjetnosti, prirodoslovlja i etnografije, često koristio pokretnim slikama te je time, uvjetno rečeno, pokrenuo ozbiljniju djelatnost filmske slike u Hrvatskoj.[7] U svrhu populariziranja znanosti i umjetnosti, Kršnjavi je 1900. godine pokrenuo inicijativu osnivanja Uranije, Znanstveno-umjetničkog kazališta u kojemu je skioptikon-slikama[8] podučavao i predavao o najnovijim svjetskim dostignućima. Zanimljivo je da su takva strujanja došla iz istoimenih kazališta diljem Monarhije, poznata po gostovanjima po Hrvatskoj, kao što je „Urania iz Budimpešte u Zadru u proljeće 1903".[9] Obiman odlomak o cilju djelovanja Uranije donosi i *Karlovački glasnik*, tjednik banskog grada Karlovca koji je izlazio od 1899. do 1903. godine. Uredništvo Dragutina Hauptfelda govori ne samo o popularizaciji znanosti i umjetnosti, već i o približavanju istih širim slojevima države, bivajući tako susljedno izvornim zamasima modernizacijskog procesa kinofikacije: „Držat će se predavanja iz hrvatske povijesti, književnosti, umjetnosti, nadalje iz raznih prirodnih znanosti, pa će tako i niži slojevi pučanstva imati priliku, da dobiju jasne pojmove ponajprije o vlastitoj domovini, njezinom kulturnom stanju u prošlosti i sadašnjosti, onda o napredku raznih granah znanosti i umjetnosti."[10] Ono što potvrđuje i tezu da jedan medij nužno prati drugi, u ovom slučaju tisak koji prati razvoj filma i kinematografije, zasigurno su i napori odjela za prosvjetu koji je takozvane skioptikon-slike popratio katalogom s opisom programa pod naslovom *Urania umjetno znanstveno kazalište*.[11]

Unatoč skromnim počecima na području Banske Hrvatske, kinematografi su se pokazali kao moćan propagandni alat već nekoliko godina kasnije, tijekom Prvog svjetskog rata. Teorijskom potkrjepom navedene svrhe, odnosno definicijom namjenskog filma i njegovih podvrsta kao filmova koji su rađeni za praktične svrhe, primjerice, da utječu na ponašanje svojih gledatelja širenjem određene ideje (*propagandni film*), da pojačaju ugled neke osobe ili institucije (*takozvani promotivni film*), odnosno da pridonesu stjecanju kulturno standardiziranih znanja (*obrazovni film*)[12], moguće je govoriti o transformaciji

7 Kukuljica, Mato, „Kratki pregled povijesti hrvatskog filma (1896-1990)", *Zapis: bilten Hrvatskog filmskog saveza*, Posebni broj, Zagreb, 2004., http://www.hfs.hr/hfs/zapis_clanak_detail.asp?sif=556 (pristupljeno 1.8.2018.)

8 Pojam se odnosi na slike i filmske projekcije koje su prikazivane *skioptikonom*, aparatom za pokazivanje uvećanih slika u mraku, najčešće pred velikim brojem gledatelja.

9 Škrabalo, Ivo, *101 godina filma u Hrvatskoj: 1896. – 1997.; pregled povijesti hrvatske kinematografije*, str. 31.

10 *Karlovački glasnik*, broj 38., godina II., 15. rujna 1900., str. 3., Karlovac.

11 Vjekoslav Majcen, *Hrvatski filmski tisak do 1945. godine*, str. 16.

12 Turković, Hrvoje, „Namjenski film", *Filmski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2008., http://film.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1164 (pristupljeno 2.8.2018.)

filma od puke slike do oblikovanja misaonih sklopovlja onih masa koje je propagandni film imao u fokusu. Početkom 20. stoljeća razvoj kinematografske mreže nalazio se u prostoru između privatnih poduzetničkih inicijativa te prvotnih sumnjičavosti vlasti prema ovom novom obliku zabave kojega nisu mogle tako lako kontrolirati. Izbijanjem Prvog svjetskog rata film je uvelike utiliziran kao propagandni alat, a temelji njegove uporabe mogu se sumirati nizom procesa koji su se odvijali neposredno jedan za drugim: 1. razvoj kinematografske mreže diljem Ujedinjenog Kraljevstva, Sjedinjenih Američkih Država, Njemačke, Francuske, Rusije, Austro-Ugarske Monarhije, itd.; 2. počeci državnog korištenja filma u namjensko-propagandne svrhe; 3. imponiranje na i baratanje ljudskim emocijama u svrhu jačanja kolektivne svijesti usmjerene protiv neprijatelja i 4. uspješnost propagandnog filma kao „informativnog" medija koji rezultira u „nacionalizaciji masa". Ovdje u obzir valja uzeti i chomskiyansku analizu „propagande" i „indoktrinacije" kao „procesa kreiranja i učvršćivanja visoko selektiranih, preoblikovanih ili potpuno izmišljenih povijesnih sjećanja"[13] iz koje je moguće derivirati činjenicu da su ratnu zbilju konstruirale i dekonstruirale državne vlasti kako bi argumentirale vlastite agende. Poznato je, primjerice, da su tijekom Prvog svjetskog rata „američki povjesničari ponudili predsjedniku Woodrowu Wilsonu zadatak koji su nazvali „povijesno upravljanje", što je značilo dizajniranje povijesnih činjenica tako da one služe državnoj politici".[14] Upravo je ovakvo orvelijansko manipuliranje stvarnošću prevladavalo u vodećim zemljama zaraćenicama, a svoj je odjek, dakako, pronašlo i u filmu kao masmediju koji je upravo tih godina bio izložen naglom usponu, širenju i rastu. Imajući na umu autonomiju u domeni unutrašnjih poslova, školstva, itd., koja je Banskoj Hrvatskoj jamčena Nagodbom iz 1868., ali i složene društvene odnose koji su u rascjepkanim hrvatskim teritorijima često bili pod austrougarskim utjecajem, postaviti tezu da je propaganda lećama kamere prikazivana i u kinematografima Banske Hrvatske ne čini se neutemeljeno, a posebice ne znajući da je upravo državno rasprostiranje ideja raznoraznim oblicima i putevima uvelike popularizirano u razdoblju između 1914. i 1918. godine.

1.1. Predratna kinofikacija i „vanjska modernizacija": preduvjeti filmske propagande

No, s ciljem razumijevanja širenja monarhijske propagande diljem Hrvatske, potrebno je spoznati strujanja koja su istu omogućila. Stoga, premijerno prikazivanje kinematografa u zagrebačkoj dvorani Kola te prosvjetna djelatnost Uranije Isidora Kršnjavog mogu se smatrati tek uvertirom u izrazito burne predratne godine filma. Prethodnu tezu o sustavnoj kinofikaciji Hrvatske moguće je potkrijepiti jedino ako se u obzir uzme i nagli preokret u razvoju prometa i komunikacija diljem cijele Austro-Ugarske Monarhije, gdje

13 Chomsky, Noam, *Mediji, propaganda i sistem*, urednici Krešimir Pintarić i Robert Posavec, Društvo za promicanje književnosti na novim medijima, Zagreb, 2016., str. 17.

14 Noam Chomsky, *Mediji, propaganda i sistem*, str. 34.

kinematografija još nije bila prepoznata kao umjetnost ili djelatnost. Sve do 1910-ih godina bila je regulirana starijim zakonima koji datiraju još iz druge polovice 19. stoljeća, kao što su *Vagabunden und Schaustellergesetz* (Vagabond and Fairgrounds Act; Zakon o skitnicama i sajmištima) iz 1836. godine kojime je kinematografija djelomice prepoznata kao umjetnost i obrt, dok je sadržaj kino-predstava i filmova uvelike ovisio o *Theatergesetz* (Theatres Act; Zakon o kazalištu) iz 1850. godine ili dekretu o nemoralnim predstavama iz 1852. godine.[15] Razvoj tehnologije stoga je utjecao i na infrastrukturu komunikacije, čije je pak širenje omogućilo uvoz raznoraznih monarhijskih, ali i svjetskih filmskih strujanja u Hrvatsku. Hrvoje Turković kao preduvjet razvoju filma stoga navodi razvoj „željezničke veze i, kasnije, automobilsko-cestovne veze, mehanizaciju tiska, a potom telegrafske, telefonske veze" koju se držalo „djelotvornijom (bržom, aktualnijom, šireg dohvata i obuhvata…) od starih prometnih i komunikacijskih formi".[16] Upravo takva prometna mobilizacija utječe na porast putujućih kinematografa koji su hrvatskom filmskom scenom dominirali od epohalne 1896. godine do 1907. godine.

S obzirom da u prvom desetljeću 20. stoljeća u Hrvatskoj još nije bilo stručnjaka za film i kinematografiju, ovi su krajevi ovisili o pojedincima koji su pristizali iz bližih ili udaljenih krajeva Monarhije, ali i središnje Europe. Među incijatorima putujuće filmske djelatnosti u Hrvatskoj navode se filmu pionirski francuski „Cinematographe Lumiere", o čijim uređajima i djelovanju govori i odlomak *Domaćih viesti*, tekuće kolumne filmu uvijek bliskog *Obzora*: „Jučer, posljednji dan, razgledalo je do blizu hiljada osoba ovaj uspjeli aparat. Danas se je ravnatelj otputio u Trst, a valjda će ga do koji dan, što će se naknadno javiti, izložiti u Karlovcu. Tako će i Karlovčani imati priliku, da se nadive ovoj tekovini suvremene tehnike".[17] U dalmatinskim gradovima i gradovima unutrašnje Hrvatske 1903. godine boravila su i češka filmska braća Karel i Aleksandar Lifka, od kojih je prvi sa svojim putujućim kinom obilazio Austriju, Sloveniju i Dalmaciju, a potonji Austriju, Mađarsku i Hrvatsku.[18] Poznato je, primjerice, da je u Opatiji 1903. godine boravio i poljski snimatelj Stanislaw Noworyta, ali i da su hrvatske prostore, izuzev pojedinaca, obilazile i specijalne ekipe velikih filmskih proizvođača, kao što su „Braća Lumiere", „Braća Pathe", „Imperium-film" iz Londona ili pak „Sascha-Film" iz Beča.[19] Iz navedenih posjeta putujućih filmskih ekipa i snimatelja moguće je zaključiti da su svjetske filmske tekovine postale supstrat razvoju filma i na hrvatskim teritorijima, no isto je tako moguće donijeti zaključak da su

15 Moser, Karin, „Film censorship – regulating what was shown", preveo Nick Somers, *The World of the Habsburgs - First World War and the End of the Habsburg Monarchy*, 2018., http:// ww1. habsburger. net/en/chapters/film-censorship-regulating-what-was-shown (pristupljeno 13.9.2018.)

16 Turković, Hrvoje, „Film kao sudionik i znak modernizacije", *Moderna umjetnost u Hrvatskoj: 1898. – 1975.*, uredili Ljiljana Kolešnik i Petar Prelog, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2012., str. 165.

17 „Domaće viesti", *Obzor*, 20. rujna 1897., Zagreb. Navedeno prema: Kosanović, Dejan, *Počeci kinematografije na tlu Jugoslavije: 1896. – 1918.*, Institut za film; Univerzitet umetnosti, Beograd, 1985., str. 130.

18 Dejan Kosanović, *Počeci kinematografije na tlu Jugoslavije: 1896. – 1918.*, str. 136.

19 Isto, str. 32. – 33.

hrvatsku kinematografiju u njezinoj najranijoj fazi diktirali vanjski čimbenici i vanjske sile, što se ni u narednim desetljećima neće (pretjerano) promijeniti.

Nadalje, s obzirom na upravno-teritorijalno uređenje zemlje, hrvatski se film nalazio između dva velika kulturalna središta čije su tekovine utjecale na nekolicinu najvećih središta unutar same Banske Hrvatske. Austrijsko priobalje, prvenstveno carska vlast nad Pulom i Rijekom, bilo je izloženo filmskim strujanjima koja su dolazila iz Trsta, „glavne austrijske trgovačke luke i središnjega grada Austrijskoga primorja (*Österreichische Küstenland*), jednoga od najvećih europskih obalnih gradova s više od 178 tisuća stanovnika na prijelazu stoljeća (usporedbe radi, Zagreb 1900. ima 57 tisuća, Pula 37, a Rijeka 30 tisuća stanovnika)".[20] Unutrašnja Hrvatska, pogotovo Banska Hrvatska, najviše je bila izložena filmskim tekovinama monarhijskih prijestolnica, odnosno Budimpešte i Beča. Vijesti i novosti o kinematografima i bilo koji putujući kinematografi nisu zaobilazili Zagreb, glavni grad Hrvatske koji je stranim snimateljima bio jednako zanimljiv kao prije spomenuto priobalje. Općenito govoreći, neprestani posjeti putujućih kinematografa mogu se svesti na nekoliko hrvatskih gradova koji su krajem 19. stoljeća ili u prvom desetljeću 20. stoljeća osjetno promijenili status putem austrijske urbanizacijske re-vizure, pri čemu su u tek dva mjesta, uz Zagreb 8. listopada 1896., prikazane „gibljive slike" – u Karlovcu 22. listopada, i Varaždinu 4. studenoga.[21]

Kinofikacija je bila moguća jedino pod uvjetom da bude komplementarna prije spomenutoj urbanizaciji i demografskom rastu, postupnim procesima koji su u prvom desetljeću 20. stoljeća zahvatili gradove Banske Hrvatske. Neke od promjena u izgledu samih gradova često su prenošene putem dnevnog tiska, a nerijetke su instance u kojima se pronalazi podudaranje razvoja grada i filma, odnosno kinematografa. Jednu od takvih prilika moguće je iščitati i u zagrebačkom *Malom listu*, dnevniku kojime je, iako je uređivan i tiskan samo od 1914. do 1915. godine, pokriveno mnoštvo pogleda na zagrebačku zbilju i svakodnevni život, dijelom kojeg je i sam film. Između novosti poput toga da je općina prije nekoliko godina uvela plinsko svijetlo u najzabitniju ulicu ili da je grad dobio drugo lice uvođenjem asfalta, osobito pred kinom u kojem su se odigravale najljepše slike, činjenica da se često moglo vidjeti toliko mladih pari koji su se dogovarali o odlasku u kino tek potvrđuje popularizaciju filma i razvoj kinematografije kao dijela svakodnevnice.[22]

Nadalje, s vremenom su se iz putujućih kinematografa razvila polustalna ili stalna kina. Gradovi bivaju obasipani tehnološkim novitetima, a narod novim izvorima informacije, ali i zabave. Turbulentnim razvojem i pojavom stalnog kinematografa, film je postao

20 Kalčić, Miodrag, „Počeci kinofikacije Pule (do početka Velikoga rata): prvi puljski stalni kinematografi i prvo erotsko kino", *Histria: godišnjak Istarskog povijesnog društva*, Vol.6., No.6., Prosinac 2016., Pula, str. 100.

21 Midžić, Enes, *Živuće fotografije i pokretne slike: razvoj kinematografske tehnike*, Školska knjiga, Zagreb, 2009., str. 300. – 301.

22 *Mali list*, broj 50., godina I., 13. rujna 1914., str. 3., Zagreb.

moćan didaktičko-edukacijski i razonodni alat, ali i konkurencija „tradicionalnijim" oblicima zabave. Primjerice, tadašnji zagrebački „Pathe bioskop", a kasniji stalni „Kino Union", otvara se 1906. godine. Usporedbe radi, prva stalna kino-dvorana u Sjedinjenim Američkim Državama otvorena je 1905. godine u Pittsburghu, a imajući na umu da je „gradska munjara" u Zagrebu puštena u pogon u studenome 1907. godine (iako je Nikola Tesla ideju električne centrale predložio već 1892. godine), moguće je zaključiti da je kinofikacija Hrvatske prethodila potpunoj elektrifikaciji iste, a potonje argumentira i činjenica da je konjski tramvaj zamijenjen električnim 1910. godine, što ujedno valorizira mobilizaciju kinofikacije naspram razvoja gradske infrastrukture i prometne mreže.[23] Stoga, činjenica da su se kino-dvorane u Hrvatskoj počele otvarati gotovo sinkrono onima u svijetu nimalo ne začuđuje: 1906., uz Zagreb, i Pula je dobila svoju stalnu kino-dvoranu; 1907. godine isti se proces odvija i u Splitu, Zadru i Rijeci, a 1908. godine i u Dubrovniku.[24] Širenje stalne kinematografske mreže argumentira i činjenica da je do 1910. godine, nepunih 15 godina od početka same kinofikacije, u svakom većem gradu bivao barem po jedan kinematograf, a već 1910. godine registrirani su kinematografi u Puli, Rijeci, Opatiji, Karlovcu, Varaždinu i Osijeku čija imena donosi Adresar bečkog stručnog tjednika nazvanog *Kinematographische Rundschau*.[25]

Važan novitet u pogledu daljnjeg razvoja kinematografa zasigurno je bila pojava kopija filmskih naslova, što je uvelike izmijenilo način distribucije filmova i funkcioniranja kina. Kruženje kopije snimke od prikazivača do prikazivača koji su se na taj način mogli efikasnije brinuti o fizičkom stanju same kinotehnike i stalne im publike, kao i početnu distribuciju filmova, uveli su 1903. godine u Sjedinjenim Američkim Državama Herbert i Harry Miles.[26] Nesumnjivo ovisna o ovom novitetu, kinofikacija Europe prihvaća inovacije iz SAD-a, a nekad najuspjeliji proizvođači filmova, braća Pathe, od 1907. godine okreću se mnogo unosnijem poslu iznajmljivanja filmova. Razvoj filmskog tržišta nastavlja se njegovom stabilizacijom pa balkanske regije, odnosno ranije spomenuta periferija, uvelike računaju na distribuciju filmova iz Beča, Pariza, Münchena i Trsta. Već od 1908. godine otpočinju nadmetanja o tome tko će postati predstavnik neke strane tvrtke, a prve ekspoziture osnivaju se u Zagrebu 1910. godine.[27] Godine 1908. počinju nicati i filmski ateljei diljem Austrije, Ugarske, Češke i Poljske, a očekivani razmah filmskih poslova u Hrvatskoj sputava prvenstveno ekonomska barijera: bez povjerenja u organizacijske sposobnosti i

23 Ivo Škrabalo, *101 godina filma u Hrvatskoj: 1896. – 1997.; pregled povijesti hrvatske kinematografije*, str. 27.

24 Škrabalo, Ivo, *Hrvatska filmska povijest ukratko (1986-2006)*, V.B.Z., Zagreb, 2008., str. 14.

25 Dejan Kosanović, *Počeci kinematografije na tlu Jugoslavije: 1896. – 1918.*, str. 141.

26 Ivo Škrabalo, *101 godina filma u Hrvatskoj: 1896. – 1997.; pregled povijesti hrvatske kinematografije*, str. 27.

27 Belan, Branko, *Sjaj i bijeda filma: sa pregledom povijesti jugoslavenskog filma*, Epoha, Zagreb, 1966., str. 245.

ekonomski potencijal hrvatskih filmaša, financijeri se drže pasivno i bez obrazloženja odbijaju redom sve kreditne molbe za podizanje filmskih tvornica.[28]

Unatoč tome, poznato je da je 1911.godine u Zagrebu aktivno radilo „Kino Union" iz 1906. godine, ali i „Kinematograf Ćirilo-metodskih zidara" koji je osnovan još 1907. godine kao izvor prihoda za Društvo sv. Ćirila i Metoda, odnosno širenje nauka i uzdizanje te održavanje škola. S repertoarom obogaćenim dokumentarnim filmovima i najnovijim aktualnostima, upravo su ova kina, uz „Apolo kino" iz 1912. godine koje je osnovano kao dioničarsko društvo, činila zagrebački trokut kinematografa ovisan o filmovima snabdijevanim ponajviše iz monarhijskih središta. Nadalje, iako sustav iznajmljivanja filmova unutar Hrvatske nije bio u potpunosti ustaljen, distribucijska djelatnost kojoj su temelj prodaja i preprodaja filmova, dakako je uzimala maha. Godine 1907. u Zagrebu je osnovana prva distribucija pod imenom „Uranija, Furtinger i drug, prvi hrvatski i najveći zavod za posuđivanje filmova u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Bosni, Hercegovini i balkanskim zemljama".[29] No Furtinger se od iste ubrzo odvojio te osnovao vlastitu tvrtku, „Omniu".[30] Uraniju je do profesionalnih veza s njemačkim i austrijskim producentima i distributerima odveo Antun Schak, pod čijim je vodstvom poduzeće u hrvatskom dnevnom tisku reklamirano kao „jedino stručnjačko poduzeće koje raspolaže sa ispitanima monteurima i operateurima", a dičilo se i zavidnom dostupnošću i raspoloživošću strojeva, kao i „velikim skladištem svih kinematografskih potrebština" među kojima se ističu „URANIA stroj za projektiranje kompletan K500" i „Pathe Freres stroj prve svjetske tvrtke".[31] Godine 1911. javlja se karlovački „Zavod za iznajmljivanje filmova Royal" te svoje usluge ne nudi samo Hrvatskoj, već i zemljama Balkana, kako je to navedeno u oglasu bečkih stručnih filmskih novina, *Oesterreichischer Komet*.[32]

Uz sustavnu kinofikaciju svih povećih gradova i incijalno širenje distribucijske mreže te uspostavu filmsko-poslovnih veza s carskim prijestolnicama, film kao medij od početaka je prisutan u hrvatskom dnevnom tisku, no, za razliku od Austrije koja se već dobrano dičila stručnim filmskim listovima kao što su *Kinematographische Rundschau* i *Oesterreichischer Komet*, Hrvatska i dalje nije imala glasilo koje bi se bavilo isključivo filmskim svijetom i svim novitetima u svezi s njime. Tu je ideju konkretizirao potpredsjednik bjelovar-

28 Branko Belan, *Sjaj i bijeda filma: sa pregledom povijesti jugoslavenskog filma*, str. 245.

29 Ivo Škrabalo, *101 godina filma u Hrvatskoj: 1896. – 1997.; pregled povijesti hrvatske kinematografije*, str. 41.

30 Isto.

31 *Novosti (Jugoslavenska štampa)*, broj 147., godina VIII., 30. svibnja 1914., str. 13., Zagreb.

32 Dejan Kosanović, *Počeci kinematografije na tlu Jugoslavije: 1896. – 1918.*, str. 142. Uz *Kinematographische Rundschau*, *Oesterreichischer Komet* jedan je od najaktualnijih bečkih filmskih listova prije i tijekom Prvog svjetskog rata. U istraživanju austrijske, ali i općenito monarhijske filmske povijesti, svakako stoji kao jedan od listova najbogatijih informacijama u svezi kako austrijskog, tako i hrvatskog filma. (U određenim brojevima *Kinematographische Rundschau*, recimo, nalaze se nazivi novootvorenih hrvatskih kino-dvorana, a pokoji članak u *Oesterreichischer Komet* otvoreno progovara o stanju hrvatskog filma i austrijskom javnom i državnom mnijenju po pitanju istoga.)

ske podružnice trgovačkog društva „Merkur“ i izdavač, tiskar i urednik *Bjelovarsko-križevačkog vjesnika* (1907. preimenovanog u *Nezavisnost*), Lavoslav Weiss.[33]

Godine 1913. na njegovu inicijativu izlazi prvi hrvatski stručni list nazvan *Kinematografski vjesnik* s podnaslovom *Organ za cjelokupnu kinematografiju. Za zemlje: Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju, Istru, Bosnu i Hercegovinu*, a već naslovna stranica prvog broja otkriva nebrojene probleme s kojima je hrvatski film bio suočen. Iznošenje cilja pokretanja svojeg filmskog lista Weiss otpočinje isticanjem jezične barijere koja je pratila dezintegriranost hrvatske geopolitičke sfere unutar Monarhije: „Na izdanje nazočnog lista ponukala nas je ponajviše činjenica, što mal ne sve narodnosti Austro-Ugarske monarkije posjeduju u svom materinjem jeziku srodan stručni list (…)“.[34] Weiss diskurs nastavlja isticanjem obrazovno-didaktične uloge filma i kinematografije kao produkata modernizacijskih procesa „novovjeke tečevine“ koja si „je u tako kratkom vremenu probila put do najzapuštenijih svjetskih dijelova“, a njome se „okorišćuje i dotični narod, jer i to znači njegov napredak“.[35] U ostatku cilja lista na naslovnici, nazvanog „Naša svrha“, iznesena je i činjenica da je u „Austriji samoj bilo 4-5, a u Madžarskoj 2 lista, koji promiču interese kinematografije i kinematografskog kazališta“, a potom se postavlja i naročito bitno pitanje: „Zašto da i mi Slaveni u tome zaostanemo?“.[36] Spoznavši položaj hrvatske kinematografije kao ovisne o uvozu stranih filmova i mogućnosti austrougarske dikcije nad hrvatskim filmskim životom, Weiss naglašava da je „prijeka nužda, da se provede organizacija svih kino poduzetnika, jer će samo tako južnoslav. kinematografi moći uspješno izraditi na svoj boljitak“.[37]

Što se ovisnosti hrvatske kinematografije o vanjskim središtima tiče, Majcen analizom *Kinematografskog vjesnika* zaključuje da je list okrenut pretežno informacijama koje pristižu iz Austrije, naglašavajući da je 40% preuzetih vijesti austrijskih, 30% je iz same Hrvatske, a 11% vijesti obuhvaća informacije podrijetlom iz Njemačke i Mađarske.[38] Štoviše, naslanjanje hrvatske kinematografije na dva monarhijska kulturna centra ne argumentira samo nedostatak hrvatskih stručnih listova, već i pojava posebnog budimpeštanskog lista za hrvatsko filmsko tržište na njemačkom jeziku nazvanog *Kinemawelt. Deutsche Ausgabe des Mozivilag* (i *Balkan Ausgabe des Mozivilag*) s podnaslovom *Vertritt die Interessen aller Kinobesitzer von Croatien, Slavonien, Bosnien, Serbien, Bulgarien, Rumaenien, etc.* iz 1913. godine.[39] Nadalje, pogledom na ondašnji hrvatski tisak i statistiku iznijetoj u časopisu *Zvono*, poznato je da je u Hrvatskoj izlazilo 42 časopisa od kojih su 15 bili njemački, kao

33 Vjekoslav Majcen, *Hrvatski filmski tisak do 1945. godine*, str. 19.

34 *Kinematografski vjesnik*, broj 1., godina I., 15. kolovoza 1913., Bjelovar. Navedeno prema: Vjekoslav Majcen, *Hrvatski filmski tisak do 1945. godine*, str. 20.

35 Isto.

36 Isto.

37 Isto.

38 Vjekoslav Majcen, *Hrvatski filmski tisak do 1945. godine*, str. 21.

39 Isto, str. 22.

i 19 dnevnika od kojih je 8 također bilo na njemačkom jeziku.[40] Stoga, izlazak *Kinematografskog vjesnika* kao prvog stručnog filmskog lista u Hrvatskoj tek potvrđuje labave zamahe domaće djelatnosti, napose ovisne o informacijama monarhijskih središta.

1.2. Problematika dokumentarnog filma, ratni žurnali i *aktualnosti*

Kako piše Peterlić, dokumentarni je film nastao iz težnje za cjelovitom reprodukcijom zbilje.[41] U pogledu ovog filmskog izričaja, ključnu ulogu u Hrvatskoj odigrala su dvojica domaćih snimatelja koji su obilježili hrvatsko filmaštvo u godinama prije Velikog rata, ali i ratnim godinama Hrvatskoj mnogo bližih frontova, napose onih Balkanskih ratova. Josip Halla, pionir među domaćim snimateljima, iza sebe je 1911. godine ostavio interesantne snimke nazvane *Plitvička jezera* i *Sinjska alka*, iz kojih je očito da su uvijek atraktivne teme bile upravo one lokacije koje su bile vizualno zanimljive.[42] Imajući na umu popularizaciju filma diljem Austro-Ugarske Monarhije, o ovakvim snimkama često se pisalo u domaćem dnevnom tisku, a moguće je pronaći i zapise bečkog filmskog tiska. Autor članka iz 1912. godine u listu *Oesterreichischer Komet* navodi: „(…) U Hrvatskoj su došli na ideju da sniме jednu kinematografsku seriju pod naslovom „Prikazujemo vam Hrvatsku" u kojoj bi pokazali glavni grad zemlje sa njegovom lijepim građevinama i velegradskim avenijama, zatim Hrvatsko primorje sa njegovim sunčanim obalnim mjestima i kupalištima, mnoga banjska liječilišta, mnogobrojne prirodne ljepote zemlje, šarolike narodne nošnje, svoje obrazne plesove i mnogo drugoga. I u Hrvatskom udruženju za promet stranih turista su mišljenja da ništa ne može tako dobro djelovati na gledatelja kao kinematografski snimci. Smatra se da je ova vrsta propagande daleko rječitija od svih mrtvih plakata i slika po ilustriranim časopisima".[43]

Sinkrono Hallinom pionirskom djelovanju, u Splitu je 1911. godine kameru u ruke uzeo i Josip Karaman, interesant kinematografije koji je 1907. godine otvorio„Grand Elektro Bioskop" ili „Kino Karaman".[44] Snimivši *Sokolski slet u Splitu*, odnosno "sekvencu koja se održavala na Kraljevoj njivi, gdje su na svečanoj tribini ukrašenoj hrvatskim grbovima i zelenilom uglednici na čelu s kasnijim splitskim gradonačelnikom Vinkom Katalinićem"[45], te *Procesiju sv. Duje* za koju se navodi da je „snimljena 7. svibnja 1911. na Gospodskom

40 Isto.

41 Peterlić, Ante, *Osnove teorije filma*, Akademija dramske umjetnosti, Zagreb, 2017., str. 238.

42 Dejan Kosanović, *Počeci kinematografije na tlu Jugoslavije: 1896. – 1918.*, str. 160.

43 „Budućnost snimaka iz prirode", *Oesterreichischer Komet*, 27. srpnja 1912. godine, Beč. Navedeno prema: Dejan Kosanović, *Počeci kinematografije na tlu Jugoslavije: 1896. – 1918.*, str. 161.

44 Ivo Škrabalo, *101 godina filma u Hrvatskoj: 1896. – 1997.; pregled povijesti hrvatske kinematografije*, str. 37.

45 Majcen, Vjekoslav, *Filmovi u Hrvatskoj kinoteci pri Hrvatskom državnom arhivu 1904. – 1940.*, Hrvatski državni arhiv; Hrvatska kinoteka, Zagreb, 2003., str. 53.

trgu (Narodni trg) u Splitu i prikazana u kinu Karaman 24. i 25. svibnja iste godine".[46] No nije trebalo dugo da austrougarske državne vlasti ponude odgovor na rastuću praktikalizaciju filma u hrvatsku korist. Uz filmski uhvaćene nacionalne ljepote i širenje uvida u iste među narodnim slojevima koje su domaći snimatelji poput Halle i Karamana ovjekovječivali, vlasti su počele obraćati sve više i više pažnje na sam sadržaj filmskih predstava i kinematografskih uradaka. Austrougarsko Ministarstvo unutarnjih poslova i Ministarstvo javnih radova 18. rujna 1912. godine donijeli su „naredbu" o kinima i cenzuri koja je vrijedila za cijelu Monarhiju[47], utrvši tako put naredbama carske vlasti koja je i tijekom Velikog rata uvelike kontrolirala kulturno-prosvjetni život svojih podređenih zemalja.

No nedugo nakon objave o carskoj cenzuri, hrvatske teritorije potrest će strujanja s južnijih bojišta, odnosno početak Prvog balkanskog rata te objava rata Crne Gore Turskoj, 8. listopada 1912. Kao svojevrsna uvertira u Prvi svjetski, odnosno Veliki rat, Balkanski ratovi postali su fokus kako zaraćenih zemalja, tako i austrougarskih vlasti s čijim su dijelovima iste te balkanske zemlje bile u neposrednom dodiru. Interes za ratna zbivanja na Balkanu iskazale su Francuska i Njemačka, a već spomenuti Josip Halla u Crnu Goru pristigao je istovremeno ratnom reporteru francuske tvrtke „Pathe".[48] Kao ratni dopisnik tvrtke „Éclair", Halla je uz ostale ratne dopisnike prisustvovao počecima borbe oko Skadra i Tabaroša, a od snimljenog materijala „Éclair" je 1912. godine montirao *Opsadu Skadra*, dok je istovremena tvrtka „Pathe" montirala *Rat na Balkanu*.[49] Hallin materijal redovito je slan i montiran u Parizu, gdje je primat nad ratnim novinarstvom preuzela upravo tvrtka „Éclair" čiji su tjedni žurnali prikazivani svugdje u svijetu, pa tako i u Zagrebu i ostalim hrvatskim gradovima.[50]

Državna cenzura i kontrola rada kinematografa intenzivirani su s obzirom na rastući interes za novim medijem, kao i prilikom za ostvarivanje većih prihoda oporezivanjem. No već pokrenutu cenzurnu djelatnost nisu potencirali samo bečki i budimpeštanski krugovi, već i različiti građani i novine u Banskoj Hrvatskoj koji su pojedine sadržaje, iz različitih razloga, smatrali nepoćudnima u okvirima ondašnjeg građanskog društva. Uz ratne žurnale i opću cenzuru kinematografske djelatnosti, jedno od glavnih obilježja velikih platna u prijelazu s predratnih na ratne godine jest dominacija posebnih rodova dokumentarnog filma u obliku filmskih priloga koji su prozvani *rekonstrukcijama aktuali-*

46 Vjekoslav Majcen, *Filmovi u Hrvatskoj kinoteci pri Hrvatskom državnom arhivu 1904. – 1940.*, str. 55.

47 Dejan Kosanović, *Počeci kinematografije na tlu Jugoslavije: 1896. – 1918.*, str. 143.

48 Francuske tvrtke svoje su snimatelje diljem Balkana slale i prije početka Balkanskih ratova, a dobar dio inih snimatelja kročio je i hrvatskim tlom. Godine 1908. francuske tvrtke „Pathe", „Gaumont" i „Eclair" osnivaju poduzeća za filmske novine, odnosno žurnale, nakon čega se priljev stranih snimatelja i novinara na balkanskom području naglo povećava. Navedeno prema: Branko Belan, *Sjaj i bijeda filma: sa pregledom povijesti jugoslavenskog filma*, str. 249.

49 Branko Belan, *Sjaj i bijeda filma: sa pregledom povijesti jugoslavenskog filma*, str. 249.

50 Ivo Škrabalo, *101 godina filma u Hrvatskoj: 1896. – 1997.; pregled povijesti hrvatske kinematografije*, str. 36.

teta (*aktualnosti*), definiranih kao „oživljavanje pred kamerom istinitih događaja iz dnevne kronike, kao što su atentati, provale, otmice i slično".[51] Upravo će prikaz *aktualnosti* dominirati kinematografskim programima tijekom ratnih godina u Banskoj Hrvatskoj, a svojevrstan generalan zaključak o hrvatskom filmaštvu u predratnim godinama konstruira se dovršetkom prvobitne kinofikacije Hrvatske te uspostavom 4 aktivna, stalna kinematografau prijestolnici[52] države koja do prije 15 godina gotovo da nije imala saznanja što film kao izum i umjetnost uopće predstavlja. No ono što se hrvatskom javnom mnijenju činilo kao brz filmski napredak, pokazalo se potpuno suprotnim. Zagreb je, sa svoja 4 stalna kinematografa, tek gravitirao filmskoj prijestolnici kao što je Budimpešta, koja je 1912. godine imala 92 stalna kinematografa, a već 1913. godine čak 114 stalnih kinematografa.[53]

2. „IZA KULISA": FILMSKA PROPAGANDA U BANSKOJ HRVATSKOJ TIJEKOM POČETNIH RATNIH GODINA

2.1. Početni odjek rata na kinematografiju i svakodnevnicu

Balkanski ratovi koji su 1912. i 1913. godine potresali predjele Jugoistočne Europe i time probudili interes (ali i strahove) srednjoeuropskih sila pokazali su se tek uvertirom u rat koji će u historiografskom diskursu ostati zabilježen kao Veliki rat, posebice zbog teških razmjera teritorijalne raširenosti, materijalnih reperkusija i dotad neviđenih ljudskih gubitaka.

Austrougarska vojska od službenog je početka Velikog rata bila zaokupirana sukobima diljem najaktivnijih bojišta, no takav iscrpan angažman nije spriječio monarhijske vlasti da nastave ulagati u rastuću propagandnu moć filmske umjetnosti. Dapače, hrvatski kinematografi snabdijevani su prvenstveno njemačko-austrijskim filmovima, opremljivani su po uzoru na velike bečke kinematografe koji su tu novost uspješno iskušali, a poznato je i da je i da je za zagrebački „Kinematograf Ćirilo-Metodskih zidara "naručeno aluminijevo platno „Kristal" za projekciju slika na kojemu se i najtamnije fotografirane scene prikazaju jasno, dok se plastika znatno povećava. Uprava navedenog kinematografa htjela je omogućiti javnosti da posvjedoči takvoj novosti kojom su poboljšane kinematografske predstave, stoga je svim polaznicima kina omogućila gledanje popodnevnih predstava u

51 Ivo Škrabalo, *101 godina filma u Hrvatskoj: 1896. – 1997.; pregled povijesti hrvatske kinematografije*, str. 29.

52 Oni su: prvo stalno otvoreno „kino Union", „kino Edison" u Petrinjskoj ulici, „kino Apollo" u Ilici te „Kinematograf Ćirilo-Metodskih zidara". Navedeno prema: Ivo Škrabalo, *101 godina filma u Hrvatskoj: 1896. – 1997.; pregled povijesti hrvatske kinematografije*, str. 33.

53 Isto.

dvorani uz ulaznice u pola cijene, napose u vremenskom razdoblju od pola 6 do 8 sati.[54] Iako su poznata i negodovanja zbog izbora „loših predstava i filma koji je na sto mjesta razkidan", činjenica da Kozloviću u virovitički kino „robu iz Beča šalje njegova centrala"[55] tek argumentira hrvatsku kinematografsku ovisnost o austrougarskom filmskom modelu. U domaćim kinematografima, unatoč početku otvorenog sukoba, filmska djelatnost i dalje se odvija. Usporedbe radi, francuska prijestolnica je početkom rata u *Malom listu* nosila naslov „Mrtvi Pariz", a grad je, u svojem putu „od Dinkirchena do Pariza", opisao dopisnik „Niemve Rotter Cour", navodeći da je sve „inače pusto, mrtvo. U Rue de Rivoli sreli smo tri automobila i ni žive duše više. Ovdje ondje titra električna svjetiljka saslabim svijetlom. Dućani su zatvoreni. Kroz tamnu, neprijaznu ulicu prolaze tek pojedinci. Po ostalim je ulicama isto. Pričinilo mi se kao da sam došao u grad mrtvih. Sve je zatvoreno: Kazalište, kino, kavane", naglašavajući tim opisom da je „svaki čovjek pod utiskom dogadjaja što se dogadja na sjevernom bojištu Francuske".[56] Situacija u Zagrebu u početku rata umnogome je bila drugačija. Zagreb je živio uobičajenom građanskom rutinom koja je često uključivala različite oblike slavlja, a raskošno su obilježavani i neki događaji poput kraljevog rođendana ili posjeta članova kraljevske obitelji koji su uvijek privlačili velik broj građana i bili su prilika za društvena događanja. Za razliku od Pariza, kazališta, koncerti i kinematografi i dalje su bili posjećivani, kao i kavane i gostionice.[57]

No situacija u Zagrebu mijenja se već nekoliko mjeseci kasnije. Od uobičajene i rutinske kinematografske djelatnosti kao sastavnog dijela svakodnevnog građanskog života, filmska djelatnost osjetno biva pod udarom Velikog rata te se potkraj 1914. godine prate zapisi poput „Zbog vojne obveze. Kino prodaja. Edison Kino u Zagrebu prodaje se odmah zbog vojne obveze vlasnika. Pobliže upute u kinu kod vlastnika Petrinjska ulica 6".[58] Stanje u Virovitici također ne odudara od norme te se putem *Virovitičana* mogu iščitati vijesti poput odlaska poznatog vlasnika virovitičkog bioskopa Kozlovića u rat, koji je također bio primoran zamijeniti svoj bioskop puškom. U ostatku članka navodi se zanimanje virovitičke javnosti za njegovo poduzeće te saznanje da je otišao u borbu za kralja i domovinu, a naglašava se i potreba za kinematografom kako bi se, u slučaju da se rat sretno privede kraju, predstave koje su se već odigravale nastavile prikazivati i gledati.[59] Drugačije nije bilo ni u Karlovcu jer 1915. godina prolazi gotovo filmski nezamijećeno, izuzev pokoje vijesti *Sloge* o održavanju kinematografskih predstava u „Kinu Apolo". Naslove o kinematografskim predstavama, programe, novitete i aktualna zbivanja o filmu u Karlovcu

54 *Jutarnji list*, broj 95., godina I., 22. lipnja 1912., str. 4., Zagreb.

55 *Virovitičan*, broj 16., godina XVI., 10. svibnja 1914., str. 3., Virovitica.

56 *Mali list*, broj 95., godina I., 6. studenog 1914., str. 3., Zagreb.

57 Jurić, Mirjana, „Zagreb u Prvome svjetskom ratu: povijesne novine kao izvor za istraživanje socijalne povijesti", *Libellarium: časopis za povijest pisane riječi, knjige i baštinskih ustanova*, Vol. 2, No. 2, 2011., Zadar, str. 124.

58 *Obzor (Jutarnje izdanje)*, broj 351., godina LVII., 20. prosinca 1914., str. 4., Zagreb.

59 *Virovitičan*, broj 52., godina XVI., 17. rujna 1914., str. 1., Virovitica.

zamijenjuju prvenstveno morbidni izvještaji o karlovačkim vojnicima u austrougarskoj vojsci, vijesti o tjelesno-mentalnoj higijeni vojnika, lokalne katastrofe poput pojave kolere u gradu ili pak puke trivijalnosti poput kraljeva rođendana ili života. I iako brojne obrtničke reklame argumentiraju živuću gospodarsku djelatnost karlovačkih trgovaca, sinkrono krvavijim bitkama Velikog rata 1915. godine, novine poput *Sloge* nižu osmrtnice karlovačkih vojnika, a o filmu tijekom cijele jeseni ne progovaraju gotovo ništa.[60]

Dakle, moguće je zaključiti da kinematografi Banske Hrvatske, ali i hrvatskih teritorija općenito, u početnim godinama Velikog rata postaju marginalizirani, napose iz dva razloga. Prvi razlog prvenstveno je praktičan jer koincidira s ratnom zbiljom: fokus s filma kao oblika svakodnevne zabave i tad već ustaljene instance svakodnevnice prelazi na vijesti o ratu, hrvatskim vojnicima, napretcima austrougarskih vojnih operacija i ofenziva, ali i stanja na samim ratištima i unutar četa. Drugi je razlog, doduše, uvelike ovisan o položaju civilne Hrvatske i Slavonije unutar Habsburške Monarhije te njihovoj izloženosti bečkom i budimpeštanskom utjecaju. Hrvatski teritoriji bili su dio „periferije" ekonomskih razvijenih i politički moćnih središta Monarhije u kojima je društveno-ekonomski razvoj tekao ili djelomično ili uz ogromne zapreke.[61] Stoga su odluke iz Beča i Budimpešte, vođene vlastitim interesima u pogledu razvoja industrije, eksploatacije resursa i širenja prometne mreže, potencirale i uvjetovale modernizaciju periferije te su nastojale približiti Bansku Hrvatsku ostatku Monarhije. Imajući na umu takvu političko-ekonomsku situaciju moguće je zaključiti da marginalizacija hrvatskih kinematografa nije sinkrona austrijskima. Nasuprot hrvatske, izbijanje Velikog rata stimuliralo je austrijsku kinematografiju s rezultatom umrežavanja i širenja postojećih filmskih tvrtki i osnivanja novih kao što su „Burg-Film" i „Regent-Film", ali i postupnim rastom broja filmova koji se 1914. godine od skromna 42, 1918. godine popeo na, imajući ratnu situaciju na umu, pozamašnih 100.[62]

2.2. Cenzurna djelatnost i zabrana uvoza filmova ratnih suparnika

Iz ranije navedenih primjera primjećujemo da se i nakon povoda ratu i samog početka Prvog svjetskog rata u dijelovima Monarhije odvijala kinematografska komunikacija, no nju je ubrzo prekinuo austrijski ultimatum Srbiji zbog ubojstva Franje Ferdinanda i supruge mu Sofije koji je, izuzev povoda Velikom ratu, postao i povod uvođenju oštrije cenzure diljem Monarhije, a posebice u dijelovima Banske Hrvatske. Primjerice, već nekoliko dana

60 Jurilj, Igor, *Film od Zorinog doma do Edisona: recepcija filma i prvih karlovačkih kinematografa u lokalnoj periodici, 1896-1920.*, Hrvatski filmski savez; Kinoklub Karlovac, Gradska knjižnica „Ivan Goran Kovačić", Zagreb; Karlovac, 2017., str. 93. – 94.

61 Gross, Mirjana; Szabo, Agneza, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1992., str. 14. – 15.

62 Moser, Karin, „Serving the public – the film and cinema industry before and during the First World War", preveo Nick Somers, *The World of the Habsburgs - First World War and the End of the Habsburg Monarchy*,2018.,http://ww1.habsburger.net/en/chapters/serving-public-film-and-cinema-industry-and-during-first world-war (pristupljeno 28.9.2018.)

nakon što je austrijski ultimatum Srbiji istekao, u varaždinskom listu *Naše pravice* moguće je pratiti vijesti o iznimnim mjerama koje obuhvaćaju odgađanje sabora, obustavu ustavnih prava, uvođenje preventivne cenzure, prometna ograničenja te obustavu nekih novinskih listova.[63]

Kinematografsko djelovanje u Varaždinu svakako je bilo pod udarom jer je ugrožena i fundamentalna ovisnost filma o medijima poput tiskovina ili pak tjelesnije veze kao što je suživot prometa i komunikacijske mreže s kinematografskom interakcijom. Sva sredstva okretala su se prema aprovizaciji gradova gdje su u slučaju mobilizacije i rata željeznice prestajale služiti privatnoj komunikaciji, a teretni su se vagoni u prvom redu upotrebljavali za prijevoz četa i ratnog materijala.[64] Uvedena je i cenzura tiskovnih medija pod kojom su lokalne vijesti o kinematografima pomno pregledavane, a gdjegdje su, ovisno o novinama, postajale rjeđe. No Varaždin nije jedini banski grad koji se početkom rata suočavao s cenzurom, već je istu sudbinu doživio i zvjezdoliki grad na četiri rijeke koji je, iako na prijelazu stoljeća pa sve do 1920. godine smatran jednim od najznačajnijih hrvatskih gradova u pogledu izdavačke djelatnosti i kulturnog života, 1914. osiromašen po pitanju tiskovnog i filmskog progresa i snažnijih prosvjetnih zamaha. U jednom od mnogobrojnih odgovora nepoznatom agitatoru koji filmove naziva izvorištem kriminaliteta mladeži i uplivom na druge mane i poroke, čelna ličnost karlovačke kinematografije u ratnom i postratnom razdoblju, Rudolf Mosinger, putem glasila jugoslavenskih demokrata, tjednika *Karlovac*, odgovorio je sljedećim riječima: „Kad ali g. diletant u svojoj brizi za javni moral tvrdi, da su kinofilmi slobodni od cenzure, onda on vara i sebe i druge. Bez stroge cenzure ne smije u promet nijedan film".[65] Iz ponuđenih komentara primjećujemo da je Mosinger kritičarima tada aktualnog programa kinematografa pojasnio da se u kinima prikazuju prihvatljivi filmski sadržaji koji su prošli sve cenzorske instance. Kao ni u Varaždinu, ni karlovački film ne bježi od analogne supostojanosti kinematografije i tiska koji se nalazi pod naletima cenzure u još jednom banskom gradu, što uvelike otežava interakciju ove moderne umjetnosti s ostatkom naroda.

Iako su u Beču prvi regionalni cenzurni odjeli uvedeni još 1907. godine, a već 1909. godine policijski redarstvenici angažirani su za nadgledanje i eventualno uništavanje filmova, filmskih materijala i popratnih publikacija, tek je 1912. godine koordinirana suradnja Ministarstva unutarnjih poslova i Ministarstva javnih radova polučila dekret kojim se kinematografija zakonski prepoznaje kao autonoman obrt i posao.[66] Popratnu cenzuru filmske djelatnosti krojile su i diljem Monarhije pronosile bečke vlasti, posebice posredstvom regionalnih cenzurnih odjela smještenih u Linzu, Innsbrucku, Grazu, Salzburgu,

63 *Naše pravice*, broj 31., godina XI., 30. srpnja 1914., str. 5., Varaždin.

64 Isto.

65 *Karlovac*, broj 94., godina III., 10. siječnja 1914., str. 3., Karlovac.

66 Moser, Karin, „Film censorship – regulating what was shown", preveo Nick Somers, *The World of the Habsburgs - First World War and the End of the Habsburg Monarchy*, 2018., http://ww1.habsburger.net/en/chapters/film-censorship-regulating-what-was-shown (pristupljeno 13.9.2018.)

Klagenfurtu, Trstu, Zadru, Pragu, Brnu, Lembergu (Lviv), Ljubljani, Opavi i Czernowitzu (Chernivtsi).[67] Nadalje, sredinom aktualne ratne 1914. godine, filmska cenzura stapa se s političkom – nedugo nakon 3. i 4. kolovoza kad je Njemačka objavila rat Francuskoj, potom upala u neutralnu Belgiju i naposljetku bila suočena s britanskom objavom rata, savezničke austrougarske vlasti reagirale su zabranom uvoženja filmova koji su autorskim pravima pripadali silama Antante. Vodeće spone Centralnih sila još su jednom dokazale pedantnost pri održavanju vlastitog suživota kad je službenim bečkim memorandumom u prosincu 1914. godine zabranjeno prikazivanje filmova iz neprijateljskih država. Već uvezeni filmovi s neprijateljskih teritorija mogli su se izvoditi jedino pod uvjetom da se oznake tvrtke i zemlje podrijetla uklone.[68]

Stoga, „francezki i englezki filmi u Beču su zabranjeni", a zagrebački *Mali list* prenosi i dodaje sljedeće: „Posljednjih dana bili su pozvani svi vlastnici bečkih kinematografa na poglavarstvo, gdje im se obznanilo, da je po čitavoj Austriji zabranjeno prikazivanje englezkih i francezkih filmova".[69] No austrijske zabrane nisu stale ondje, jer je upravo „početkom rata nastao živi pokret proti svim francuzkim i englezkim produktima. No taj je pokret ipak ponešto jenjao, jer je bečko poglavarstvo občinstvu protumačilo i stvar objasnilo. No zato se sada još više razmahao pokret ne samo da se uklone svi inojezični nadpisi, već dapače i sve tudje, a ponajviše francuzke i englezke riječi, koje su se kao internacionalne uvukle u njemački jezik. Imade tu i stvari, koje pobudjuju malo veselje. Tako su kobasičari u Beču zaključili da će se od sada takozvani „Pariserwurst" zvati „Berlinerwurst"".[70]

Trebalo je proći tek nekoliko mjeseci da osovina Centralnih sila bude oslabljena i poljuljana, a 26. travnja 1915. godine Italija Londonskim ugovorom zauzima položaj unutar Savezničkih sila u zamjenu za prijeko joj potrebne istarske i dalmatinske teritorije. Ubrzo su raskinute sve veze Austro-Ugarske i Njemačke s novopečenim Saveznikom, a austrijsko kulturno-prosvjetno poglavarstvo intenzivno je gušilo dotok talijanskih kinematografskih uradaka. O zakonskoj zabrani talijanskih filmova u bečkim, a susljedno tome i hrvatskim kinematografima, svjedoči i aktualni zapis *Jutarnjeg lista*, lokalne kronike kojom su tijekom rata temeljito prenošene i ratne vijesti: „Bečko je redarstvo zabranilo, da se prikazuju kinematografski filmovi, koji su izradjeni u Italiji. U Italiji postoji 80 tvornica filmova, a poznati su turinski i milanski filmovi, koji su raširenи po svem inozemstvu. Sujeti su posve dobri. Zanimljivo je, da je d'Annunzio jedan od najuspjelijih kinodramatičara, koji u svojoj idealističnoj poniznosti prima najviše filmautorskog honorara".[71]

Povrh svih aktualnih cenzura i zabrana, bilo listova koji su prenosili vijesti o kinematografiji ili pak samih filmova, popularizacija filma kao umjetnosti i oblika pučke zaba-

67 Isto.

68 Isto.

69 *Mali list*, broj 45., godina I., 6. rujna 1914., str. 2., Zagreb.

70 *Mali list*, broj 45., godina I., 6. rujna 1914., str. 2., Zagreb.

71 *Jutarnji list*, broj 1158., godina IV., 18. lipnja 1915., str. 7., Zagreb.

ve svoje je korijenje puštala munjevitom brzinom, stoga su carske vlasti bile prisiljene iminentno odgovoriti na nadolazeće filmske sadržaje. Iznašanjem daljnjih regula u svezi filma, austrougarske su vlasti 1914. godine uredno oblikovale Odjel filmskog ureda, poseban ogranak Ureda za ratne poslove posvećen isključivo filmaštvu. Podroban pregled sadržaja i političke poruke svih filmova odrađivao je, potvrđivao, i najčešće korigirao Ured za cenzuru kao ogranak austrougarskog Ratnog arhiva, osnovan 1915.godine.[72] Nadalje, po pitanju redarstva zaduženog za nadgledanje kinematografa postoje zapisi i u domaćim tiskovinama, kao i o postojanju stručnjaka za samo cenzuriranje filmova. Redarstvo za bečke kinematografe osnovano je još 1898. godine, a uz transformaciju kina u prevladavajući oblik pučke zabave bilo je potrebno uokviriti zakonske ovlasti nadgledanja i kontrole koje su pripale policiji.

Na svakoj kino-projekciji nalazio se barem po jedan službenik, što je i vidljivo u izjavi Rudolfa Mosingera u karlovačkim novinama: „Istina je, da sam jednom pozvao policiju, da odstrani iz dvorane jednoga dječaka, koji je spremao da izazove skandal i paniku u dvorani. Ne bih rekao da je to bio đak, nu u glavnom je policija sama djelovala i vršila svoju službu po svom znanju, pak joj tu ne treba niti nauke od mene, a niti od g. diletanta. Policija vrši nadzor nad mojim kino-kazalištem, a nisam još čuo, da bi diletanti vršili nadzor nad policijom".[73] Cenzurni stručnjaci navjerojatnije su bili prisutni u svim većim gradovima Banske Hrvatske, o čemu mnogo kasnijim novinskim datumom svjedoči petrinjski list za politiku, gospodarstvo, pouku i zabavu, *Banovac*: „Kao pedagoški stručnjak centralnog povjerenstva za cenzuriranje kinematografskih filmova u Zagrebu imenovan je školski nadzornik g. Drag. Erega".[74] Nadalje, cenzurna povjerenstva koja su pregledavala filmove bila su oblasno strukturirana: „Ban je izdao naredbu, kojom se uvodi oblasna cenzura kinematografskih filmova. Ustraja se posebno povjerenstvo za cenzuriranje. Ujedno je zabranjeno mladeži ispod 18 godina polazak prikazivanja necenzuriranih filmova".[75]

Zapis o zabrani snimanja ratišta, vojnika, predmeta ili ikakvih vojnih obilježja moguće je pronaći u karlovačkoj *Slogi* u kojoj se navodi da je prema odredbi carskog i kraljevskog zapovjedništva balkanskih ratnih sila fotografiranje na području kraljevina Hrvatske i Slavonije te županijama Baranya, Bacs-Bodrog, Torontal, Temes i Kroso-Szoreni dozvoljeno civilnim fotografima i amaterima, i to samo u atelieru, dok je fotografiranje vojničkih objekata i predmeta zabranjeno.[76] Svjedočanstvo o razumljivoj zabrani snimanja strateški

72 Moser, Karin, „Organized propaganda: the film department of the War Press Office", preveo Nick Somers, *The World of the Habsburgs - First World War and the End of the Habsburg Monarchy*, 2018., http://ww1.habsburger.net/en/chapters/organized-propaganda-film-department-war-press-office(pristupljeno 16.9.2018.)

73 *Karlovac*, broj 94., godina III., 10. siječnja 1914., str. 3., Karlovac.

74 *Banovac*, broj 7., godina XXX., 9. veljače 1919., str. 7., Petrinja.

75 *Banovac*, broj 4., godina XXX., 19. siječnja 1919., str. 6., Petrinja.

76 *Sloga*, broj 11., godina VII., 21. ožujka 1915., Karlovac. Navedeno prema: Igor Jurilj, *Film od Zorinog doma do Edisona: recepcija filma i prvih karlovačkih kinematografa u lokalnoj periodici, 1896-1920.*, str.

važnih prometnica i željezničkih postaja nudi petrinjski *Banovac*, koji za „kinematografske i fotografske snimke na željeznicama" navodi da je „nadležna vojna oblast izdala glede fotografiranih željezničkih uredaba odredbe, kojima je strogo zabranjeno svako fotografsko snimanje kolodvora i pojedinih vlakova na stanicama. Iznimno može takvo fotografiranje dopustiti, ako se dobije dozvola odnadležnog ravnateljstva željeznice sporazumno sa zapovjedništvom željezničkih pruga. Fotografiranje uništenih ili ponovno uspostavljenih objekata na željeznicama može osobama gradjanskog staleža dozvoliti jedino vrhovno zapovjedništvo vojske".[77]

2.3. Oblikovanje domaćeg filmskog tržišta: primat njemačkih, austrijskih i danskih filmova

Kinematografi diljem Banske Hrvatske nakon samo dvije godine rata krutim su cenzurnim djelovanjem lišeni dotoka filmova najvećih svjetskih filmskih tvornica, od kojih se engleska prvenstveno okrenula propagandnoj djelatnosti, francuska surovom opstanku zbog brojnih troškova potrebne vojne moći, ratne tehnike, reparacije razrušenih teritorija i borbe unutar najaktivnijeg bojišta Velikog rata, a talijanska izradi senzacionalističkih, sentimentalnih i melodramatičnih filmova s ratnom okosnicom. Primat u svezi s kinematografskom djelatnošću diljem podređenih zemalja Austro-Ugarske preuzeli su njemački, austrijski i danski filmovi, a sve do 1917. godine prikazivani su i američki filmovi.

Nerijetko je, stoga, da se diljem domaćeg tiska mogu pronaći filmski programi koji primat predaju upravo njemačkim ili austrijskim filmovima. Čak ponešto i neovisni o samom početku rata, ali od istoga nipošto ne izuzeti, mnogobrojni zapisi zagrebačkog *Ilustrovanog lista* svjedoče o šarolikom repertoaru diljem kino-kazališta hrvatske prijestolnice, a jedan od njih, koji se odnosi na program „Apolo-kina na adresi Ilica 31", reklamiranog kao „najmodernije sagrađeno kino-kazalište u monarkiji"[78], naglašava monopole ne samo filmova koji će se prikazivati, već i u Monarhiji aktualnih glumaca. Od danskog glumca Vigga Larsena do u tisku spomenutih njemačko-austrijskih glumica Henny Porten, Wande Traumann i Rite Sacchetto, pa sve do filmova najčešće njemačko-austrijske produkcije koji su dobili prava prvenstva na prikazivanje u Zagrebu, osujećeni engleski i francuski filmovi naglo su zamijenjeni onima iz produkcije Centralnih sila. Zanimljiv je i kratak zapis koji je često unošen nakon samih programa, odnosno tek nekoliko redaka koji svjedoče o tome da su hrvatski i okolni teritoriji snabdijevani upravo iz njemačkih filmskih središta: „Glavno zastupstvo za Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu, Istru, Kranjsku, Crnu Goru, Srbiju i Bugarsku „Berlinskog Društva za naučne i školske filmove i aparate"".[79]

93.

77 *Banovac*, broj 37., godina XXVII., 9. rujna 1916., str. 2., Petrinja.

78 *Ilustrovani list*, broj 30., godina I., 25. srpnja 1914., str. 17., Zagreb.

79 *Ilustrovani list*, broj 16., godina I., 18. travnja 1914., str. 21., Zagreb.

Nadalje, česti su zapisi i o danskim filmovima koji su svoju premijeru doživjeli u budimpeštanskim kinima, a tek su potom uvezeni u ona na području Banske Hrvatske: „U „Apolo-kinu" daje se u ponedjeljak, utorak i srijedu najnovija senzacionalna drama „Ciganin Rafael", remek-djelo sveopće poznate kopenhagenske kinematografske tvornice „Danmark". Ovaj sjajni film bio je pokusno igran prvi put 17. studenoga o. g. u „Omniji" u Budimpešti, gdje je stekao sveopće priznanje. Glavno prikazivanje biti će takodjer u Budimpešti 7. prosinca i dalje".[80] Spominju se i reprodukcije klasičnih predstava i šekspirijanskih drami koje su prvo izvedene pred njemačkim carem i potom uvezene u zagrebačka kina, susljedne carskim doživljajima koje prenose *Novosti* kao jedne od prvih isključivo informativnih novina u Hrvatskoj: „Kleopatra kraljica Nila u Ćirilo Metodskom kinu dne 9., 10. i 11. veljače 1914. „Kraljica Nila" je najznamenitiji film tvornice „Cines". (…) Nedavno je taj film izvadjan pred njemačkim carem, te je prema vijestima berlinskih novina car opetovano živahno odobravao sjajnim scenama. Pobliže na plakatima i programima Ćirilo Metodskog kina".[81]

Već dva dana nakon ove novosti isti glasnik govori o promjenama unutar „Uranije", najstarijeg hrvatskog zavoda za posuđivanje filmova, te okretanju iste prema „slavenskoj reprodukciji": „(…) Član tvrtke R. Furtinger isključen je iz tvrtke, te je na temelju kr. sudb. stola poznati stručnjak g. Anton Schak, postavljen opunomoćenim poslovodjom. Iz istoga vrela doznajemo, da će se posao ove tvrtke znatno proširiti, u smjeru slavenske reprodukcije, što sa radošću pozdravljamo".[82] No riječi o okretu unutar domaće kinematografije ostaju nerealizirane, a primat prikazivanja filmova unutar carskih prijestolnica pa tek onda u Monarhiji podređenim zemljama potvrđuje i zapis unutar *Virovitičana*, prvih virovitičkih novina koje je pokrenuo Ivan Dobravec Plevnik. U Virovitici je senzaciju u kinematografiji pobudio umjetnički film *Moja ljubav moj je život, moja ljubav moja smrt* kojeg je ovih dana izdala glasovita talijanska tvornica „Gloria" u Turinu, a svjetska kritika označila ga je kao preokret u kinematografskoj umjetnosti jer potpuno nadomješta kazališne predstave. Dalje u *Virovitičanu* se navodi da je ovaj film prikazivan u prvim bioskopima svih glavnih gradova uz dupkom pune kuće občinstva, kao i da je u ogromnoj „Sophiensale" u Beču pljeskala silna publika burno za vrijeme predstave i nakon nje, što se prvi puta dogodilo u kinematografima. Naposljetku, izražava se želja da se i naši domaći bioskopi pobrinu za ovu vrlo zanimljivu novost.[83] Ni bjelovarski kinematografi ne odudaraju od zadane norme, a vodećim glasnikom *Nezavisnost* uprava kinematografa prenosi vijest da je uspjela osigurati jednokratno prikazivanje Edisonovog kinetofona, odnosno izuma koji ne obuhvaća prikaz radnje samo slikama, već se istodobno čuje, primjerice, guslanje, pjevanje, govor, buka željezničkoga vlaka i slično. Dalje u novinama uprava navodi

80 *Obzor (Jutarnje izdanje)*, broj 337., godina LVII., 6. prosinca 1914., str. 2., Zagreb.

81 *Novosti(Jugoslavenska štampa)*, broj 38., godina VIII., 8. veljače 1914., str. 6., Zagreb.

82 *Novosti(Jugoslavenska štampa)*, broj 40., godina VIII., 10. veljače 1914., str. 5., Zagreb.

83 *Virovitičan*, broj 5., godina XV., 15. veljače 1914., str. 5., Virovitica.

da su isti kinetofonski filmovi, čiji su prikaz osigurali za 9. ovog mjeseca, prvo prikazani kralju u Beču, čiju su Previšnju dopadnost polučili.[84]

Nadalje, danski kinematografski uratci u domaćem su tisku reklamirani kao „nevjerojatne senzacije", a primjer toga je i ekranizacija djela njemačkog naturalista Gerhardta Hauptmanna: „Na sveopći zahtjev, još samo danas, 6. veljače, grandiozan Hauptmannov film Atlantis ili propast Titanika".[85] Zbog carske zabrane iz 1912. godine i straha od eventualne turističke propagande, putopisi ili dokumentarni filmovi s tematikom nacionalnih ljepota izostavljani su iz kinematografa i domaćeg tiska, ali je moguće pratiti putopise bliske njemačkom ili austrougarskom teritoriju: „Skioptikon „Prehrane" u umjetničkom paviljonu na Trgu Franje Josipa. Danas u nedjelju dne 2. svibnja u 5 sati poslije podne na mnoge upite i zamolbe prikazivat će se „Putovanje po Švicarskoj" u 60 krasno koloriranih slika sa Vierwaldstättskog jezera, sa željeznice na Pilatus i Rigi itd. Ulazne ciene 60 filira, 40 filira i 20 filira".[86]

3. KINEMATOGRAFIJA U FUNKCIJI RATA

Modernizacija tehnologije u desetljeću koje je prethodilo ratu zasigurno je pozicionirala film u središte pozornosti svih intelektualnih, prosvjetnih i kulturalnih krugova, ali i državnih vlasti. Taj novorazvijeni masmedij zaokupio je pažnju ne samo naroda kojemu je u veoma kratkom vremenu postao jedan od dominantnih oblika zabave, već i čelnih ljudi zaraćenih država kao nositeljica Velikog rata. U domaćem tisku, primjerice zagrebačkim *Novostima*, prenosi se vijest da je „njemački car Vilim II. naložio pred neko vrijeme, da se u njegovom carskom domu u Potsdamu preuredi jedna dvorana u – kino" te da će se „ovdje obdržavati kinematografske predstave za cara i njegov dvor".[87] Kinematografe su zabave radi pohodili i hrvatski namjesnici i državnici, a poznato je, na primjer, da je „u petak preuzvišeni gospodin ban dr. Ivan barun Skerlecz počastio posjetom predstavu veličajnog filma „Pričuvnikov san" u Ćirilo Metodskom kinu. Glavar zemlje prisustvovao je čitavoj predstavi, te se o filmu i izvedi vanredno pohvalno izrazio".[88] No u razdoblju rapidne mobilizacije i okretanja fokusa na okupljanje vojnih snaga, taktiziranja i prijeko potrebnog podizanja morala u vojnicima, film je kao tehnološki masmedij primarno postao zaslužan za nezaustavljivo strujanje informacija i ideja te je uživao općeprihvaćenu važnost, gotovu jednaku onoj koju su tada uživali novinarstvo i tiskovine. Važnost takvog alata koji se u tekućim ratnim godinama itekako mogao pokazati korisnim i svrsishodnim

84 *Nezavisnost*, broj 24., godina VIII., 9. svibnja 1914., str. 4., Bjelovar.

85 *Obzor (Popodnevno izdanje)*, broj 36., godina X., 6. veljače 1914., str. 4., Zagreb.

86 *Jutarnji list*, broj 1109., godina IV., 2. svibnja 1915., str. 4., Zagreb.

87 *Novosti (Jugoslavenska štampa),* broj 162., godina VIII., 17. lipnja 1914., str. 2., Zagreb.

88 *Jutarnji list*, broj 1109., godina IV., 2. svibnja 1915., str. 4., Zagreb.

prepoznale su i državne vlasti, stoga su informacije diljem stranog i domaćeg tiska, kojima se afirmira položaj kinematografske umjetnosti kao i ratu bitnog sredstva, u objavljenim izvorima i stručnoj literature nerijetke.

Vodeća ličnost Ureda za ratni tisak od ožujka 1917. godine, austrijski pukovnik Wilhelm Eisner-Bubna, izjavio je sljedeće: „Važnost kina raste iz godine u godinu. Broj kina se povećava i imaju veće kapacitete. Financijsko stanje velikog dijela stanovništva ukazuje na to da sve više ljudi može posjetiti kino. Dobar film danas se prikazuje u više od 3000 kinematografa, a posjećuje ga od 10 000 do 12 000 ljudi. Iz toga je vidljivo da se film može smatrati superiornijim nad bilo kojim drugim propagandnim medijem. Nijedan drugi medij osim filma ne dopušta državi da tako rapidno dođe do širih masa“.[89] Vođene takvim idejama o „naobrazbi“ naroda, odnosno popratne propagande, austrijsko-njemačke vlasti reagirale su na utilitarnost filma osnivanjem filmskih odjela kao što je filmski departman Ureda za ratni tisak ili pak zasebnih odjela koji su koordinirali prikazivanje njemačkih ratnih i povijesnih slika i filmova.

Vijesti stručnih kinematografskih listova kao što je bečki *Der Film* strujale su diljem Monarhije, stoga se mnijenje njemačkih vojskovođa i državnika o filmu pronijelo i domaćim tiskom poput puljskog dnevnika *Hrvatskog lista* koji je, tijekom svojeg izlaženja od 1915. do 1918. godine, često pokrivao ratne vijesti. Objavljeno pismo zapovjednika Osme armije i njemačkog vrhovnog vojnog stožera, Paula von Hindenburga, o važnosti kinematografske umjetnosti, glasi ovako: „Potpuno cijenim važnost kinematografije u svrhe razjašnjavanja i poučavanja. Da se nju cijeni, dokazalo se i osnivanjem ureda za slike i filmove. Djelovanje ovog ureda je uredjeno, da svede njemačku filmsku industriju na onaj put, koji će biti u interesu njemačkog naroda „domovine““.[90] S obzirom na takve izjave, jasno je da je kinematografija jednim dijelom percipirana i kao alat za širenje patriotizma. Važno je razmotriti i stavove njemačkog vojnog teoretičara, general quartiermeistera Ericha Ludendorffa: „Imao sam priliku upravo na temelju djelovanja vojne čete za filmove i po njoj načinjenim snimkama, da se uvjerim o važnosti filmske industrije na polju poučavanja i razjašnjivanja. Na tom temelju mnijem, da će kinematografija u Njemačkoj imati da izvede velike zadaće upravo kroz slikovni i filmski ured, te će dobro utjecati na naše čete u pogledu pučke naobrazbe i odgoja i poželjne zabave. Kako god smatram razne nastranosti i malo vrijedne produkte kinematografije škodljivima, tako sam i uvjeren, u smislu, kako sam spomenuo prije o kulturnoj vrijednosti ove industrije“.[91]

89 Moser, Karin, „Organized propaganda: the film department of the War Press Office“, preveo Nick Somers, *The World of the Habsburgs - First World War and the End of the Habsburg Monarchy*, 2018., http:// ww1. habsburger.net/en/chapters/organized-propaganda-film-department-war-press-office (pristupljeno 20.9.2018.)

90 *Hrvatski list*, broj 96., godina III., 7. travnja 1917., str. 3., Pula.

91 *Hrvatski list*, broj 96., godina III., 7. travnja 1917., str. 3., Pula.

Povijesni filmski prikazi počeli su se pojavljivati diljem svijeta te se, sinkrono početku snimanja propagandnih filmova diljem Austro-Ugarske Monarhije i Njemačke koji su se tijekom Velikog rata susljedno prikazivali i u hrvatskim kinima, i Meksički građanski rat našao na filmskoj vrpci. Američki filmaši „Mutual Film Corporation" kod generala Pancha Ville otkupili su prava o snimanju bojeva Meksičke revolucije, a ustaški general Villa sklopio je s jednim newyorškim kinematografskim poduzećem ugovor prema kojemu je kinematografskim operaterima tog poduzeća dopušteno snimanje svih bojeva Villinih četa.[92] Recipročno dopuštanju snimanja takvih bojeva, general Villa je za ovu dozvolu primio znatnu svotu novaca, odnosno 25 000 američkih dolara predujma te 50% zarade filma koji je u bliskoj budućnosti postao komercijalni uspjeh.[93] *Život generala Ville* može se, stoga, promotriti kao jedan interesantan primjer kojim su filmska djelatnost i rat suživjeli, a zanimljiva je i činjenica da se takva vijest s drugog kontinenta, vezana uz državu koja (još) nije postala aktivnim dijelom Prvog svjetskog rata, našla i u hrvatskom dnevnom tisku.

3.1. Programi kinematografa između 1914. i 1918. godine

U svojoj suštini, filmska propaganda oduvijek je bila ovisna o austrijskom Uredu za ratni tisak te je uključivala novačenje posebnih filmskih jedinica sastavljenih od specijaliziranih filmskih stručnjaka koji su filmove snimali na samom bojištu, u sjedištima ili pak iza borbenih linija. Uspostavljeni su kinematografski laboratoriji, a sve snimke i filmovi od 1914. godine bili su podvrgnuti cenzuri. Obradu svih snimljenih filmova, koji će od bečkih kina doći i do karlovačkih, zagrebačkih, virovitičkih, varaždinskih, petrinjskih, bjelovarskih te mnogih drugih diljem hrvatskih teritorija, realizirale su filmske tvrtke „Sascha-Filmfabrik" i „Österreichisch-Ungarische Kinoindustriegesellschaft", kao i dvije budimpeštanske kinematografske poslovnice. Vodeću ličnost filmskog odjela kao departmana Ureda za ratni tisak od 1915. godine utjelovljivao je budući austrijski filmski producent, grof i poručnik „Sascha" Alexander Kolowrat-Krakovsky, a 1917. godine na prije spomenutom položaju zamijenio ga je jednako iskusni kapetan Hans Otto Löwenstein. Dobro podmazani mehanizmi filmskih kamera novopokrenutog Filmskog odjela automatski su otpočeli s radom te se, uz njemačku i englesku ratnu filmsku industriju, austrougarska smatra jednom od hitrije pokrenutih. Stratifikacija propagandnih filmova ubrzo je realizirana te je uobličen plan filmova koji su se trebali i počeli snimati, a on je uključivao: 1. tjedni ratni žurnal (kompilaciju novosti iz ratnog tiska prenesenih putem filma), 2. mjesečno barem jedan visokobudžetni ratni film, 3. mjesečno najmanje jedan ratni film dužine 300-400 metara koji prikazuje rad u ratno-zarobljeničkom logoru ili okupirani

92 *Jutarnji list*, broj 558., godina III., 9. siječnja 1914., str. 7., Zagreb.

93 Isto.

teritorij, 4. filmove ratne industrije i poljoprivrede i 5. propagandne drame ili tematikom susljedne igrane filmove.[94]

S ciljem prikazivanja života u Austro-Ugarskoj Monarhiji te carsko-kraljevskog ratnog djelovanja diljem neutralnih zemalja, saveznica i okupiranih teritorija, navedene vrste filmova počele su se prikazivati u Nizozemskoj, Švicarskoj, Norveškoj, Švedskoj, Danskoj, Rumunjskoj, diljem Balkana, Turskoj, a isprva i u Sjedinjenim Američkim Državama. Početkom rata, prijeko potrebna austrougarska mobilizacija koja je u usporedbi s njemačkom ili francuskom slovila kao naročito spora, za sobom je prosječno povlačila tri od četiri muškarca iz Monarhije, a do 1918. godine diljem iste uspješno je unovačila više od 8 milijuna ljudi. Upravo zbog takvog broja ljudske snage, ali i izazivanja empatije među narodom, austrougarski Filmski odjel i više je no inače surađivao s matičnim mu Uredom za ratni tisak: dok je prijašnji još 1914. godine bio fokusiran na prikazivanje i filmsko rekreiranje herojskih marševa austrougarskih četa diljem bojišta Velikog rata, naglašavajući novopokrenutom propagandom „vječno blagostanje" u državi ili „nepokolebljivo visok elan vojnika", potonji se usredotočio na efikasnost širenja informacija dvama najvećim ratno-žurnalskim tvrtkama, „Wiener Kunstfilm" (*Kriegs-Journal*) i „Sascha-Filmfabrik" (*Sascha-Kriegswochenbericht*). Od početnog ratnog razdoblja kad su kinima još uvijek dominirale mirnije slike poput vojnika koji su se namještali za kameru ili pak odmarali na bojišnici, do burnijeg razdoblja u 1916. godini kad je povijesno paktiziranje tvrtki „Sascha-Filmfabrik" i „German Messter-Film" proizvelo monopol nad potpunom dokumentacijom bojišta i vojnika u obliku tvrtke „Sascha-Messter-Film", rat je i u filmu polako preuzimao vodeću riječ, odnosno sliku, kao i u ostalim aspektima života.[95]

Stoga se sa sigurnošću može zaključiti da su ratni žurnali i *aktualnosti* te ratne drame preuzele primat u šarolikim rasporedima diljem kinematografa Banske Hrvatske, što je i vidljivo iz, primjerice, programa *Hrvatskog prava*, glasila varaždinske Stranke prava: „Tomašijev kino ima do idućeg tjedna slijedeći raspored: Subota 26. i nedjelju 27. lipnja: Austrijski ratni tjednik. Aktuelne snimke. Dr. Mors. Sjajna detektivska drama u 3 čina. Box jest pasjeg života sit. Vrlo zgodna šala." ili „Ponedjeljak 28. i utorak 29. lipnja: Mesterov ratni tjednik. Najnovije snimke sa ratišta. Tajna M znakova. Divna drama u 3 čina. Polidorove mladenačke šale. Lakrdija".[96] Bilješke o prikazivanju ratnih slika pojavljuju se i u prethodnim programima istih novina, primjerice za „četvrtak 3. lipnja: Velika ratna slika."

94 Moser, Karin, „Organized propaganda: the film department of the War Press Office", preveo Nick Somers, *The World of the Habsburgs - First World War and the End of the Habsburg Monarchy*, 2018., http:// ww1. habsburger.net/en/chapters/organized-propaganda-film-department-war-press-office (pristupljeno 20.9.2018.)

95 Moser, Karin, „War euphoria on film", preveo Nick Somers, *The World of the Habsburgs - First World War and the End of the Habsburg Monarchy*, 2018., http://ww1.habsburger.net/en/chapters/war-euphoria-film (pristupljeno 21.9.2018.)

96 *Hrvatsko pravo*, broj 26., godina II., 26. lipnja 1915., str. 4., Varaždin.

i „U nedelju 6. lipnja: U zakrilju leoparda. Drama i Ratni tjednik“.[97] Unatoč tome, primat ratnih slika često je popraćen sekundarnim igranim filmovima njemačko-austrijske produkcije, stoga „Tomasijev Kino“ „prikazuje u četvrtak dne 20. svibnja o. g. dramu u 3 čina „Put života“. Glavnu ulogu u toj prekrasnoj drami glumi glasovita kino glumica Henny Porten. Izim toga daje istoga dana vrlo zgodnu šalu Maksove ženidbene zaprijeke, ter najnovije slike sa ratišta: Austrijski ratni dnevnik!“.[98] Ponuđeni zagrebački filmski repertoar nije se naročito razlikovao od varaždinskog, o čemu svjedoči *Jutarnji list* kojim se prenosi da se prikazuje „kino-detektivska drama „Holandezovi dragulji“, koja se daje (…) danas u nedjelju, te sutra u ponedjeljak i utorak u ovdašnjem kinu Edison. Pored ove riedke atrakcije daje se i najnoviji ratni izvještaj“.[99]

Državne su vlasti postojećim cenzurnim djelovanjem austrougarskih kinematografskih tvrtki odlučivale što tijekom rata smije biti snimljeno, a što ne: „Fotografske i kinematografske snimke željezničkih nasada i sa krečućih vlakova je uopće zabranjeno. Iznimne dozvole za fotografske i kinematografske snimke mogu se podijeliti civilnim osobama i to: a) Ako se radi o prugama državnih željeznica, od nadležnog ravnateljstva državnih željeznica u sporazumu sa zapovjedništvom željezničkih pruga (poljskom upravom prevoza). b) Radi li se o privatnim željeznicama, od zapovjedništva željezničkih pruga (poljske uprave prevoza). Iznimne dozvole za fotografiranje razorenih ili popravljenih predmeta izdaje civilnim osobama isključivo vrhovno vojno zapovijedništvo“.[100] Iste se vlasti nisu ustručavale otvoreno govoriti o vlastitim kinematografskim ciljevima, a spomenuta filmska propaganda postupno je i zakonski postajala sve uokvirenija: „Polak zapovijedi vrhovnog vojnog zapovjedništva E. br. 3382 od god. 1915. imade praviti kinematografske snimke u ratnom području isključivo „ratna filmska propaganda“ vodjena od c. i kr. ratnog arkiva“.[101]

Ratne slike, tjednici i žurnali uobličeni u prije spomenutu ratnu filmsku propagandu nisu izostali ni iz bjelovarskog kina, a „uprava bjelovarskog bioskopa“ odlučila je da će se „u subotu prikazivati: Gaumontov Journal. Njemački carski manevri. Tango groznica. Šaljiv prizor.“, „a u nedjelju: Nadvojvoda Salvator. Moć pjesme, prekrasna drama iz balkanskog rata u 4 dijela. Ulaznina kao obično. Početak prvih predstava u 6 a zadnjih u ½9 sati“.[102] U glinskoj „Uraniji“ često su prikazivani filmovi od velikog povijesnog značaja Austro-Ugarskoj Monarhiji, prvenstveno radi naglašavanja povijesne tradicije i nacionalnih tendencija zemlje kojoj su hrvatski teritoriji bili podređeni: „Glinski kinematograf „Urania“ (vlasnik zakupnik „Narodne gostione“ u Glini) već je dao par lijepih stvari. Samo bi ga

97 *Hrvatsko pravo*, broj 22., godina II., 29. svibnja 1915., str. 3., Varaždin.

98 *Hrvatsko pravo*, broj 20, godina II., 15. svibnja 1915., str. 5., Varaždin.

99 *Jutarnji list*, broj 1406., godina V., 21. veljače 1916., str. 4., Zagreb.

100 *Hrvatski list*, broj 331., godina II., 26. studenog 1916., str. 2., Pula.

101 Isto.

102 *Nezavisnost*, broj 38., godina VIII., 15. kolovoza 1914., str. 4., Bjelovar.

molili, da nam u buduće ne da rog za svijeću. Kad se odredi „Rat na Balkanu u god. 1912. i 1913.“, nek se ne daje nešto sasma drugog, jer je to opsjena i zavara publike“.[103] Propagandni filmovi i žurnali uistinu su često projicirani u kinematografima, no to nisu bili jedini niti prevladavajući sadržaji. O činjenici da se situacija od početne 1914. do završne 1918. godine po pitanju šarolikih programa koji su uključivali i ratne žurnale i *aktualnosti* nije osobito promijenila svjedoče prije spomenuti zapisi domaćeg tiska, a petrinjski *Banovac*, člankom naslovljenim „Kino i rat“, nudi opis kinematografskog stanja iz 1915. godine tipičnog za ovaj banski grad: „Vrhovno je vojno zapovjedničtvo odlučilo, da se snize pristojbe kino poduzeća za snimke na ratištu. Na taj način pojeftinit će i filmovi, koji prikazuju slike sa bojišta, pa će ih moći prikazivati i manji kinematografi. Upravo u zadnje su doba pod vodstvom stručnjaka na sjevernom ratištu priređeni vrlo vriedni snimci, koji će bez dvojbe pobuditi veliki interes občinstva u svim krajevima monarhije“.[104] Isto to stanje moguće je, uz uvijek tematski multidimenzionalan i šarolik raspored, uočiti i 1918. godine: „Kino kazalište u Petrinji, Gradsko svratište, I. kat. Raspored za nedjelju 9. ovog mjeseca: 1. Ratne slike. 2. Pohlepa za zlatom. Senzacionalna američka kriminalna drama u 3 čina, koja je postigla u cijeloj Evropi kolosalne uspjehe. (…) 3. Lukavi nećak. Šala. Početak i ulazne cijene kao obično“.[105]

Uz ratne žurnale i aktualne slike s ratišta, u kinematografe Banske Hrvatske uvukle su se i propagandne drame i visokobudžetni ratni filmovi koji su bili uokvireni poželjnom koncepcijom sadašnjosti ili prošlosti: u slučaju da su prikazivali tematiku određenu prošlim vremenom, naglašavala se austrougarska nacionalnost i junački, gotovo romantizirani ili mitopejizirani pothvati povijesno važnih ličnosti, a ako bi ratni filmovi pak bili unutar gabarita sadašnjosti, naveliko se razglabalo ili o blagodati i darežljivosti Monarhije (koje zapravo nije bilo), ili pak o tematici bliskoj jednoj od savezničkih zemalja Centralnih sila. Savršen primjer nacionalno-romantiziranog ratno-propagandnog filma čije je tragove moguće pronaći u karlovačkoj starčevićanskoj *Slozi* i „Zorin-domu“ zasigurno je *Bismarkov film* čiji je prikaz u svom kinematografu, u nedjelju 20. ovog mjeseca, s osobitim užitkom pružio g. Mosinger. Čitav život Bismarcka prikazan je plastično i tako istinito, a karlovačku publiku zapanjio je upravo onako vjeran prikaz povijesnih lica i događaja te umijeće redatelja toga filma koji je morao raspolagati ogromnim sredstvima kako bi do ovako velikog savršenstva dotjerao kinematografsku umjetnost.[106] Uredništvo *Sloge* nastavkom članka potvrđuje samu uspješnost austrougarske filmske propagande jer tvrdi da su „sve historijske scene izradjene prema slikama glasovitih umjetnika. Od upravo savršene točnosti i historičke istinitosti bila je slika berlinskog kongresa, i sastanak Bismarka sa Napoleonom III. – Maska je Bismarkova bila od dosada u kinematografu nedokučivog

103 *Banovac*, broj 3., godina XXV., 18. travnja 1914., str. 3., Petrinja.

104 *Banovac*, broj 18., godina XXVI., 1. svibnja 1915., str. 4., Petrinja.

105 *Banovac*, broj 23., godina XXIX., 8. lipnja 1918., str. 3., Petrinja.

106 *Sloga*, broj 51., godina VI., 24. prosinca 1914., str. 2., Karlovac.

savršenstva, uopće kao od svih umjetnika, koji su kod te velebne prikazbe sudjelovali".[107] Karlovački novinari i dalje nastavljaju nizati pohvale o filmu zemlje kojoj je Hrvatska i filmski bila podređena, koroborirajući tezu da je djelovanje austrijskog Filmskog odjela dobrano poodmaklo i na teritoriju jednog od najvećih gradova Banske Hrvatske: „G. Mosingeru možemo od srca čestitati na njegovome ukusu i sretnoj ruci, da nam je omogućio upoznati film od ovakove vrijednosti, kao što je ovaj Bismarkov. Za ovakove aktuelne stvari bili bi uviek g. Mosingeru zahvalni, da ih prikazuje, što se je i kod publike opažalo, koja je za svake predstave dubkom napunila „Zorin-dom"".[108]

Štoviše, kad su u pitanju ratno-propagandni filmovi Velikom ratu aktualnije tematike, zanimljivo je supostojanje dvaju filmova iz 1916. godine o kojima se u domaćem tisku progovara u jednakoj mjeri – ratno-propagandnom dokumentarcu *Bitka na Sommi* kojeg su snimili Geoffrey Malins i John McDowell, te igranom filmu/povijesnoj drami *Bogdan Stimoff* njemačkog redatelja Georga Jacobyja. Naime, zapis *Hrvatskog lista* svjedoči o londonskom dopisniku švedskog „Aftonbladeta" koji je naveo da je onomad u Londonu prvi put prikazan jedan veliki film u kojemu se prikazuju izvjesne epizode iz strašne bitke na Sommi, odnosno poprištu najnovije francusko-engleske ofenzive. Kako veli ovaj neutralni dopisnik, ovaj se film znatno razlikuje od mnogih ranijih engleskih ratnih filmova koji su snimljeni negdje u „debeloj pozadini" s ciljem poticanja mladih ljudi za stupanje u vojsku dok još nije bila uvedena opća vojna obaveza.[109] U manje od mjesec dana nakon londonskog prikazivanja *Bitke na Sommi* (*The Battle of the Somme*), u puljskom tisku moguće je iščitati vijest o prikazivanju njemačko-austrougarske ratne drame *Bogdan Stimoff* u Beču kao prvom kino-kazalištu Monarhije, odnosno filmu u kojemu su Ferdinand, nazvan carem svih Bugara, i carica Eleonora, odlučili osobno sudjelovati u snimanju nekolicine scena ovog velikog djela, prvenstveno u korist pripomoćnih zavoda.[110]

Iako tematski različiti jedan od drugog, no susljedni sadržajima vodećih kinematografskih središta Antante i Centralnih sila, oba filma svrsishodno koroboriraju činjenicu da je mehanizam filmske ratne propagande prvenstveno i fokusirano ciljao empatiju u širim narodnima masama, podarujući posebnu pozornost nacionalnim detaljima kako vodećih sila, tako i njihovih ratnih saveznica. Stoga, dok je *Bitka na Sommi* opisana kao „najrealističniji i prema tome najgrozniji snimak što ga je dala ratna kinematografija" jer se njime vidi nedogledna ravnica, na kojoj se osim žalosnih ostataka od kuća i drveća vide samo rovovi, lijevke od granata i žičane prepreke, strahovito bombardiranje njemačkih rovova nad kojima vise čitavi oblaci dima od šrapnelskih eksplozija, engleski džinovski topovi na poslu, zarobljenički sprovodi, poljske bolnice i municijske kolone te pješaci u

107 Isto.

108 *Sloga*, broj 51., godina VI., 24. prosinca 1914., str. 2., Karlovac.

109 *Hrvatski list*, broj 271., godina II., 27. rujna 1916., str. 2., Pula.

110 *Hrvatski list*, broj 300., godina II., 26. listopada 1916., str. 2., Pula.

rovu u svojim čeličnim šljemovima spremni za skok[111], čime se naglašava kolektiv mladih engleskih vojnika koji žrtvuju svoj život za domovinu te ga se potom pretvara u junaka i mučenika, monarhijska drama *Bogdan Stimoff* priča je o titularnom bugarskom seljaku koji je u svojoj domovini nevino osuđen zbog ubojstva, a usprkos svoje nevinosti biva nagovoren od svoje supruge da pobjegne u Ameriku. Nakon više godina postao je bogati tvorničar te je naumio pozvati svoju obitelj k sebi, no Bugarska je navijestila rat Antanti, a on se uz najveće opasnosti i poteškoće vratio u svoju domovinu[112], čime se priča individualizira i fokusira na običnog seljaka te apelira na empatiju u Monarhiji najbrojnije narodne mase. Suživot tiska i filma još se jednom pokazuje neopisivo korisnim ratnoj propagandi jer reklamiranje i sadržaj filmova završavaju emocionalnim nabojem. *Bitka na Sommi* finalizirana je prikazom mučne rovovske smrti u kojoj se vojnici penju iz rova da izađu u „brisani prostor". Među prvima izlazi jedan časnik koji nije stigao ni preko grudobrana jer ga probija metak, a „on širi ruke, zine i sruši se poleđuške natrag". Ruši se i engleski lanac, gdje mnogi pretrčavaju brisani prostor, ali i padaju pod mecima i eksplozijama na ratištu. Dio njih stiže pred njemačke žičane prepreke po kojima očajno mlatarаju kundacima, škarama i ručnim granatama. Film prestaje prikazom neprestanog umiranja vojnika, „a tako je i najbolje, jer se na nekojim mjestima već mogu opažati čitavi brijegovi engleskih lješeva".[113] *Bogdan Stimoff* isposluje kod cara dozvolu za stupanje u vojsku te tako oslobodi svoju rodbinu od srpskog jarma, a usto proživljava najslavnije dane Bugarske.[114]

Izmjena pesimistične i optimistične stvarnosti nije oduzimala od izvorne namjene dvaju snimljenih filmova. Oblikovan prikaz života i stvarnosti tijekom rata kojeg su vodeće države poput, u slučaju ovih filmova, Velike Britanije i Njemačke i Austro-Ugarske Monarhije u suradnji s novopečenim saveznikom Bugarskom, odlučile prikazati, polučila je nevjerojatan odjek među narodom. Unatoč tome što je ubrzo dokazano da su neke scene bojeva u filmu umetnute i inscenirane te da nemaju vezu sa sukobom kojemu su britanski vojnici bili izloženi, *Bitka na Sommi* postala je prvi britanski alat pri širenju internacionalne propagande među neutralnim zemljama te (budućim, ali i tad već deklariranim) savezničkim teritorijima kao što su Sjedinjene Američke Države i Rusija.[115] Osim toga što je pronašao put do premijere u Beču kojoj su svjedočili mnogobrojni monarhijski i njoj saveznički državnici kao što su „nadvojvodkinja Marija Annunziata, bugarski poslanik Tošeff sa suprugom, turski poslanik Hussein Hilmi-Paša, supruga njemačkog poslanika, gospodja pl. Tirscky, supruga ministra izvanjskih posala baronesa Olga Burian, grofica Nandine Berchtold, princi Franjo i Ferdinand Lichtenstein, ministar ugarskog dvora baron Roszner, supruga ministra trgovine, gospodja pl. Spitzmiiller, generalni pobočnik

111 *Hrvatski list*, broj 271., godina II., 27. rujna 1916., str. 2., Pula.

112 *Hrvatski list*, broj 300., godina II., 26. listopada 1916., str. 2., Pula.

113 *Hrvatski list*, broj 271., godina II., 27. rujna 1916., str. 2., Pula.

114 *Hrvatski list*, broj 300., godina II., 26. listopada 1916., str. 2., Pula.

115 Smither, Roger, „Film/Cinema", *1914-1918-online: International Encyclopedia of the First World War*, 20. kolovoza 2015., https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/filmcinema (pristupljeno 24.9.2018.)

generaloberst barun pl. Bolfras, gosp. pl. Stajanoff sa bugarskog poslaništva, supruga gradonačelnika gospodja Berta Weiskirchner, princese Hanna i Olga Liechtenstein, princesa Hohenlohe, grofica Buquoy, FML. pl. LSbl, baronesa Plener i dr."[116], *Bogdan Stimoff* ubrzo se našao i u puljskim kinematografima, a godinu dana ranije, taj ratni propagandni film njemačkog redatelja Georga Jacobyja u karlovačkom kinu prikazivao se dva dana zaredom i to u čak pet različitih termina, kao „dramatska slika iz bugarskog velikog doba u pet ogromnih dijelova".[117] Godinu dana kasnije i reduciranog naslova, *Bogdan Stimoff*, sad nazvan i reklamiran kao samo *Stimolt*, opet se pojavio u kinima, a navedeno je da se „zbiva u početku ovog svjetskog rata, te se završava sa umirnim patriotskim zaključkom, pa će sigurno i u Karlovcu postići ovaj utisak, koji je imao u Beču gdje ga je predstavljao znameniti član carskog dvorskog kazališta Reiners".[118]

Iz same činjenice da je njemačko-austrijsko-ugarski ratni propagandni film kao što je *Bogdan Stimoff* prikazan ne samo na kontinentalnom teritoriju Banske Hrvatske koji je politički, vojno, gospodarski, ekonomski, ali i kulturalno nedvojbeno bio ovisan o Beču i austrijskim strujanjima, već i u puljskom kinematografu, odnosno širem teritoriju koji je položajno odgovarao austrijskom obalnom kondominiju, moguće je donijeti zaključak da je monarhijska ratna propaganda uistinu uzela maha, a cenzuralna komunikacija u podređenim teritorijima aktivno je i brzo izmjenjivala informacije o nadolazećim filmovima. No igrani ratni filmovi nisu jedino propagandno sredstvo koje je austrijski Filmski odjel koristio u razgranjavanju Monarhiji pogodne filmske mreže.

Vodeća spona Centralnih sila između Njemačke i Austro-Ugarske u poznim je godinama rata, najviše nakon 1916. godine, pozamašno ulagala u filmsku industriju. Propagandna komponenta filma nedvojbeno je postojala, no on je, dobrim dijelom, i dalje bio tek vrsta zabave u trenucima kad su zatvarana kazališta te reducirane druge vrste zabave. Stoga činjenica da su njemačke i monarhijske vlasti poticale daljnji razvoj filma kao namjenskog alata koji je pokrenut još 1914. godine nije iznenađujuća. Čak su i vojnici koji su službovali diljem bojišnice ili u njenoj neposrednoj blizini imali pristup filmu jer je vojska osigurala specijalizirane vojne zone i terenske bolnice s filmovima, a u kasnijim godinama rata pojavljuje se i fenomen bojnog kina (*Feldkino*), improvizirane kazališne dvorane koja je ponekad bila podignuta uz prvu liniju bojišnice i opremljena drvenim sanducima i zaslonima.[119]

116 *Hrvatski list*, broj 300., godina II., 26. listopada 1916., str. 2., Pula.

117 Ratna najava *Bogdana Stimoffa* (plakat), listopad 1915. Navedeno prema: Igor Jurilj, *Film od Zorinog doma do Edisona: recepcija filma i prvih karlovačkih kinematografa u lokalnoj periodici, 1896-1920.*, str. 94. – 95.

118 *Sloga*, broj 43., godina VIII., 22. studenog 1916., Karlovac. Navedeno prema: Igor Jurilj, *Film od Zorinog doma do Edisona: recepcija filma i prvih karlovačkih kinematografa u lokalnoj periodici, 1896-1920.*, str. 98.

119 Ritzheimer, Kara L., *„Trash", Censorship, and National Identity in Early Twentieth Century Germany*, Cambridge University Press, 2016., str. 127. Iako podignute na brzinu, *Feldkino* dvorane uvijek su bile dobro opremljene te su u takvim izdanjima i izgledom često podsjećali na fenomen *Ladenkino* dvo-

O pojavi takvog fenomena, primjerice, svjedoči i „kino za sočku frontu" nastalo „pobudom gospođje tršćanskog namjesnika Fries-Skena": „Sagradio se u Trstu prevozni kino na trim vozovima. Taj će se kino poslati na sošku frontu, da se na prestavama zabavlja ona momčad, koja je prosta od službe".[120] Na potpuno drugoj bojišnici, pokrenuta austrougarska incijativa za osvajanje srpskih teritorija u obliku Srpske kampanje polučila je i podkampanju nazvanu Crnogorska kampanja, dijelom koje su bili i hrvatski vojnici poslani na Balkansko bojište. Uvjetno rečeno, Crnogorska kampanja završila je padom Cetinja u siječnju 1916. godine, a već su dva mjeseca kasnije u samom gradu i okolnim borbenim linijama podignuti kinematografi čiji sadržaji sačuvani u obliku filmskih plakata-programa svjedoče o istoj austrijskoj filmskoj dominaciji koja se netom prije uvukla i u banskohrvatska kina, kao o ulaganju austrijskih državnih vlasti u rapidnu disperziju filmske propagande. Nerijetki su prikazi *aktualnosti* poput *Naše ratne mornarice* (*Unsere Kriegsflotte*) ili *Balkanskog rata* (*Der Balkankrieg*), a ponavljaju se i naravne snimke poput *Slika iz Beča* (*Wiener Ansichten*) koje su se često prikazivale i kinematografima diljem Banske Hrvatske. Uz šire narodne slojeve, očito je da su austrijskoj filmskoj propagandi bili izloženi i vojnici iz Monarhiji podređenih zemalja, a voditelji *Feldkina* našli su se u nezavidnom položaju između efektivne obuke aktivnih trupa, strogih uvjeta vojne uprave te vlastitih ekonomskih interesa. Međutim, privatnici su austrijskom centralizacijom uvedenom i na taj fenomen iz utrke snabdijevanja bojnih kina izbačeni još 1917. godine, susljedno rascjepu u filmskom prikazivanju Austro-Ugarske Monarhije i osnivanju njemačke UFA-e (*Universum-Film-Aktiengesellschaft*), kojoj je pak kao najsnažniji njemački filmsko-propagandni alat prethodio Ured za slike i film (*BUFA*; *Bild- und Filmamt*).[121]

U teškim ratnim uvjetima i promjenama u zajedničkoj mobilizaciji propagande koju su diljem Hrvatske eksplicitno širile austrijske vlasti, a implicitno njemačke putem svojih filmskih centrala, filmska umjetnost i vojniku i pučaninu „ostaje jedina zabava sada za nas, te se mora svakako priznati, da je veoma dobra i skroz aktuelna, jer su uviek vanredno birani programi", ali i primijenjena filmska propaganda te oblikovanje narodnog mnijenja jer se „(…) predstave ne priredjuju samo na nedjelju, već i na druge dane u tjednu, kao što u četvrtak i subotu", a „naše občinstvo uvažuje to, te vrlo rado posjećuje kinematograf, gdje se osobito uz ostali vrlo birani razpored iztiču slike sa ratišta, koje svojom savršenosti i zanimivosti moraju svakoga da zadive".[122] Ratni prizori i dalje dominiraju zagrebačkim

rana, prvih specijaliziranih kino-dvorana namijenjenih siromašnoj publici, napose iz ere prije Prvog svjetskog, odnosno Velikog rata. Ekvivalent njemačkoj *Ladenkino* dvorani bile su, primjerice, američke *Nickelodeon* dvorane (eng. *nickel* – 5 centi, grč. *odeon* – zatvoreni teatar) iz 1900-ih.

120 *Hrvatski list*, broj 23., godina II., 23. siječnja 1916., str. 4., Pula.

121 „k.u.k. Kriegsministerium – Feld-Kino 15 – Programm., am Cetinje, 29. Juni 1916" i „C. i kr. ratno ministarstvo – Bojni kino 16 – Raspored za dne 22. do 24. marta 1917." Navedeno prema: Skupina autora, „Feldkino und Fronttheater", *1914 – 2014: 100 Jahre Erster Weltkrieg*, ÖSTA (Österreichisches Staatsarchiv), 2014., http://wk1.staatsarchiv.at/propaganda-kuenstler-und-kpq/feldkino-und-fronttheater/feldkino/ (posjećeno 28.9.2018.)

122 *Sloga*, broj 45., godina VI., 15. studenog 1914., str. 2., Karlovac.

kinima, a *Ilustrovani list* prenosi jednu instancu kojom se spominje i austrougarska ofenziva protiv Talijana zbog Londonskog ugovora: „U kinematografu. (…) koji je pokazivao bojeve na Soči, pokvari se stroj, a platno, na kojem su bile slike, pocrnje sasvim. Čovjek koji je tumačio slike, ne izgubivši ništa ozbiljnosti i prisutnosti duha reče: Sada tjeraju Talijane u tunel!".[123] U veoma kratkom vremenu, film se od alata za snimanje jednostavnih životnih prizora poput svadbe i svatova kojima će ljudi „u svojim starim danima moći gledati sebe na platnu kao još mladjahni ljubeći par, koji pun nade gleda u budućnost"[124] transformira u nemilosrdni propagandni alat koji, primjerice, ako korišten u vojnoj bolnici, može postati i okidačem posttraumatskog stresnog poremećaja. Tako, primjerice, *Ilustrovani list* prenosi vijest da je jedan gospodin došao u pričuvnu bolnicu u Rzesovu s ciljem da pozabavi bolesnike i ranjenike kino predstavom, no „kad su se pak slike počele micati i kretati po stijeni, zaori dvoranom vrisak od užasa. Pričuvnici iz gorskih krajeva kao i novaci iz zabitnijih mjesta počeše se bojati, a vlasi im se nakostriješiše. Bili su uvjereni, da je to paklenska coprija. I oni momci koji nisu drhtali pred sjevanjem neprijateljskih topova i bajuneta – drhtali su pred običnom kinematografskom slikom".[125]

Nadalje, austrougarske vlasti često su pokušavale iskoristiti film u svrhu osnaživanja tradicionalnih odnosa i vrijednosti, zbog čega se nakon 1916. godine mahom mogla pratiti tendencija naglašavanja vladareve važnosti, ali i vojničkog junaštva. Smrću posljednjeg dugogodišnjeg austrijskog cara Franje Josipa I. na vlast dolazi mladi car Karlo I. Austrijski koji iminentno postaje predmetom filmske propagande te ga i film i tisak prikazuju ne samo kao predanog supruga Ziti od Bourbon-Parme i kršćanina, već i vrhovnog vojskovođu i vladara nad svim svojim podanicima. Njegov prikaz ne izostaje ni u hrvatskim kinematografima koji je za iste uobličen te prikazan pod nazivom *Krunske svečanosti u Budimpešti* (*Die Kronungsfeierlichkeiten in Budapest*), datiran za 1916. godinu, autorski potpisan tvrtci „Allgemeine kinematographen und Filmgessellschaft Phillip & Pressburger", te sumiran ovako: „Film prikazuje čin krunjenja Karla IV. za ugarsko-hrvatskog kralja 30. prosinca 1916. u Budimpešti. (…) bili su prisutni predstavnici zemalja krune Svetog Stjepana, a to su: Madžarska, predstavnici Kraljevine Hrvatske-Slavonije-Dalmacije, te zemalja Austrijske polovine Austro-Ugarske: Češka, Kranjska, Koruška i dr.".[126] No upravo u tisku 1916. kao prijelomne ratne godine mogu se iščitati zapisi o naglašavanju junačkih pothvata vojnika u austrougarskoj vojsci, neovisno o tome iz koje podređene zemlje dolaze, a osnovni filmski mehanizam koji će od didaktičkog alata postati propagandni, uvelike ovisan o ljudskoj empatiji i čovjeku inherentnom supostojanju tradicije i nacije, a nedvojbeno i često iskorišten, kvalitetno se može obrazložiti ovako: „Kada kroz nekoliko godina mladi vojnici, od juče regruti, budu videli kako filmskim platnom prolaze stariji drugovi iz njihovog puka, sa njihovim brojem, njihovom zastavom i njihovim oružjem,

123 *Ilustrovani list*, broj 50., godina II., 11. prosinca 1915., str. 23., Zagreb.

124 *Ilustrovani list*, broj 2., godina I., 10. siječnja 1914., str. 21., Zagreb.

125 *Ilustrovani list*, broj 3., godina II., 16. siječnja 1915., str. 17., Zagreb.

126 Vjekoslav Majcen, *Filmovi u Hrvatskoj kinoteci pri Hrvatskom državnom arhivu 1904. – 1940.*, str. 58.

već će se radoznalost ovih bezazlenih gledalaca pomešati sa izvesnim osećanjem za istoriju. (…) Oni će pomno gledati svoje starije drugove, ljude iz svog staleža, svojih godina, koji su vršili istu dužnost, koji su bili, da tako kažemo, oni sami, ali u drugim telima. Tako pravi pojam puka, čete, odreda kojem imaju čast da pripadaju oni neće stvoriti u glavi, nego u srcu. Na taj način će se razviti, sa snagom koju ni najizražajnije reči ne bi mogle da pobude, solidarnost između armije koja je pripadala prošlom vremenu i ove sadašnje".[127] Zaključno ovom središnjem poglavlju, konstatacija jest da se austrougarska kinematografija upriličila u kinematografima Banske Hrvatske u obliku filma kojeg u ratnom razdoblju nužno prati izjava „I kakvog li divnog propagandnog sredstva!".[128]

3.2. Kadrovi s prve crte bojišta

Historiografski narativ o Velikom ratu najčešće se bavi tehnološkim inovacijama te pruža pojašnjenja o njima, a upravo one taj rat situiraju na prijelomni prag između „dugog 19. stoljeća" i „kratkog 20. stoljeća". Romantizirani „viteški" sukobi prsa o prsa na bojištu zamijenjeni su dugometnim masakrima u kojima neprijatelj jednostavno nestaje, a odaje ga tek bljesak njegovog oružja, zbog čega se iskristalizirala potreba za preciznim uočavanjem, filmskim snimanjem te zračnim promatranjem bojišta. Nepremostivu važnost fotografske rekonstrukcije bojnog polja, primjerice, naglasio je i almanah *Hachette* iz 1916.: „Zahvaljujući negativima i filmovima bilo je moguće rekonstruirati cijelu bojišnu liniju od Belforta do Ysera, i to s najvećom jasnoćom".[129]

Godine 1917. u Uredu za ratni tisak (*KPQ*; *Kriegspressequartier*) organiziran je i Filmski odjel koji je prvobitno djelovao pod nadležnosti Ratnog arhiva jer se koordinacija proizvodnje bolje kontrolirala u Beču. Uz iscprno organiziran raspored te tipologiju filmova za proizvodnju, Filmskim odjelom strukturirano je i šest kino podružnica koje su se sastojale od jednog operatora i dva pomoćnika, odnosno minimalističke specijalizirane filmske ekipe koja je u razdoblju od četiri do šest tjedana snimala ratna zbivanja i bojišnicu. Od samog početka djelovanja filmske propagande, ratnim filmovima i izvještajima bilo je eksplicitno naznačeno prikazivanje onoga što „surovoj istini nije došlo preblizu i što je bilo primjereno".[130]

O onome što se smatralo primjerenim, naravno, odlučivale su državne vlasti, odnosno Ured za ratni tisak, Filmski odjel i njemu susljedni odjeli za cenzuru. Ista politička tijela propagandnim su širenjem carske ideologije o junaštvu snimateljskih ekipa na pr-

127 Matuszewski, Boleslaw, „Oživljena fotografija: šta ona jeste, šta treba da bude", *Filmske sveske I: časopis za teoriju filma i filmologiju*, sveska XVI., broj 1., zima 1984., Institut za film, Beograd, str. 19.

128 Boleslaw Matuszewski, „Oživljena fotografija: šta ona jeste, šta treba da bude", str. 14.

129 Virilio, Paul, *War and Cinema: The Logistics of Perception*, Verso, London, New York, 1989., str. 70. – 71.

130 Skupina autora, „Feldkino und Fronttheater", *1914 – 2014: 100 Jahre Erster Weltkrieg*, ÖSTA (Österreichisches Staatsarchiv), 2014., http://wk1.staatsarchiv.at/propaganda-kuenstler-und-kpq/feldkino-und-fronttheater/feldkino/ (posjećeno 28.9.2018.)

vim linijama bojišnice htjeli skupiti dovoljno materijala za snimanje „poučnih" filmova koji su, nakon obrade u cenzurnim filmskim laboratorijima, slani diljem Monarhije. Iako svjesni činjenice da su određene filmske scene simulirane, producenti filmova koristili su tisak kao glasila za reklamiranje isključivo autentičnih snimki, što se i samo po sebi može smatrati određenom vrste propagande. Nerijetka je pojava i stranih (najčešće američkih) fotografa koji su ratne snimke snimali u službi neke druge zemlje, a prve hrvatske zabavne ilustrirane novine koje se tijekom rata okreću tekućoj tematici, *Dom i sviet*, donose zapis o djelovanju Alberta K. Dawsona, snimatelja „koji je sproveo mnoge mjesece s njemačkom vojskom da prima pokretne ratne slike za jednu američku udrugu, koja dobavlja ratne filmove za kinematografe".[131]

Općenito govoreći, filmske ekipe smatrane su junacima upravo zbog sudjelovanja u samom boju te su ozljede istih bile učestale, a tehnološki osviješteni filmovi snimani su i u blizini hrvatskog teritorija, a uobličeni su u dvanaest žurnala koji su pokrivali krvave bitke na rijeci Soči. Primjerice, isječci filma *The Tenth Battle of Isonzo* iz 1917. godine prikazuju najpraktičniji spoj rata i filmske umjetnosti jer se odnose na sklapanje kinematografa na ratni zrakoplov K210 Gottfrieda von Banfielda, najuspješnijeg austrougarskog ratnog pilota i „pravog ratnog junaka", te njegove letove preko Trsta i bombardiranje talijanskih luka i fronta na rijeci Soči čijim je dijelom aktivno bio i XIII. zagrebački korpus, dok su se u blizini u obrambenom položaju nalazile i 84. i 83. domobranska brigada.[132] Alpski front bio je poprište i austrougarskoj vojsci neugodne vrste ratovanja u planinskim predjelima, čije su bitke uglavnom okarakterizirane uskim bombardiranjima, kratkotrajnim pješačkim napadima, teškim prijevozom streljiva i gorkim komadanjem i obranom svakog planinskog vrha. Iako su ti sukobi vjerno prikazani u žurnalu kao što je *A Heroic Battle in Snow and Ice* iz 1917. godine, austrougarski Filmski odjel ipak se posvetio „pozitivnijem i uspješnijem" prikazu austrijske vojne tehnologije. Propagandne produkcije poput *Mit Herz und Hand fürs Vaterland* iz 1915. bile su usmjerene na suvremeni rat: u fokusu filmova bila je radio oprema, vojni zrakoplovi i bombaški napadi, ubrzana mehanizacija ratovanja i prije svega značajno poboljšanje destruktivne učinkovitosti koje je itekako ostavilo svoj trag na statičnom zapadnoeuropskom frontu te mobilnom ratovanju na Istočnom frontu.[133] Spominje se i prikaz razorne moći austrijskog minobacača promjera 30.5 centimetara prilikom posjeta bugarskog cara Ferdinanda u Cieszynu te burne reakcije svih prisutnih gledatelja[134], no prikaz austrijske vojne tehnologije nije bio ograničen na isključivo kopnene ili zračne granice.

131 *Dom i sviet*, broj 16., godina XXIX., 15. kolovoza 1916., str. 12., Zagreb.

132 Moser, Karin, „The heroes behind the camera", preveo Nick Somers, *The World of the Habsburgs - First World War and the End of the Habsburg Monarchy*, 2018., http://ww1.habsburger.net/en/chapters/heroes-behind-camera (posjećeno 30.9.2018.)

133 Isto.

134 Rauchensteiner, Manfried, *The First World War and the End of the Habsburg Monarchy, 1914-1918*, Boehlau Verlag, 2014., str. 476.

Dapače, hrvatskim dnevnim tiskom brujale su mnogobrojne vijesti o razvoju austrougarske i njemačke podzemne i mornaričke moći, poput: „Podmorske dubine na filmu. (…) Neće pak potrajati dugo, pak će se moći u kinu gledati i smioni čini njemačke podvodnice U 9“[135]. Dijelom filmske propagande Centralnih sila u Banskoj Hrvatskoj bila su i skioptikon-predavanja o vojnim novitetima, stoga i takve filmske vijesti dominiraju domaćim tiskom: „Moderna pomorska bitka! (…) ratno predavanje dra. ing. Hermanna Becka iz Berlina. (…) napolju ratne tehnike iz savezne Njemačke po svim čudesnim poljima tehnike, koja je u Njemačkoj bi dosegla najveći stepen. (…) Već same slike su rietkost jer ih ima samo njemački ratni arkiv, a svojom zanimivošću bi ih možda natkrililo jedino ratni film. Predavanje će imati ovih pet odsjeka: moderna pomorska bitka (19 poglavlja); podvodnica (11 poglavlja); torpedi i torpiljarke (10 poglavlja); na moru (10 poglavlja) i rat u zraku (21 poglavlje.) Predavanju će prisustvovati najodličniji predstavnici i vojničtva i gradjanstva“.[136]

Iz austrougarskih kina nije izostao ni „istinit prikaz“ monarhijskog postupanja prema dezerterima ili ratnim zarobljenicima koji su kao besplatna radna snaga, nimalo dobrovoljna i uvijek prisilna, uvijek bili dobrodošli. Snimanje istih stoga je upriličeno unutar austrougarske filmske propagande te je 1916. godine snimljen film nazvan *Kriegsgefangenenlager* (*Prisoner of War Camps*; *Ratni zarobljenik*) koji je „otkrivao“ izvanredno „ljudsko postupanje“ prema ruskim ratnim zarobljenicima, a debitirao je u okviru bečke ratne izložbe u parku Prater.[137] Istina je da film ratnim zarobljenicima nije ni prikazan, a lažne uvjete koje je austrijske propaganda veličala porušili su izvještaji s početka rata te film iz 1915. godine koji prikazuje ratne zarobljenike na poslu, *Building of an Austrian Armaments Factory by Russian Prisoners of War*. Austrougarska ratna ekonomija izgrađena je djelomice i na 660 000 (najčešće ruskih) zarobljenika koji su radili u poljoprivredi ili tvornicama, a čak 300 000 njih sudjelovalo je u austrougarskoj vojsci ili poslovima na bojištu.[138] Putem ideološke i tehnološke, filmska propaganda postala je i ekonomska.

3.3. Ratni zajmovi, porez i dobrovoljni prilozi

Ratni zajmovi u tisku obojani su romantičarskim motivima poput pobjedonosnog viteza, imponirajući time na narod koji svojom žrtvom empatično spašava Monarhiju u ratu, a prvi financijski ratni filmovi počeli su se proizvoditi u studenom 1914. godine. Neograničeni žanrovskom dijadom, karikature, komedije, polu-igrani, crtani i dokumentarni filmovi obujmili su ideološki aspekt pozivanja naroda na uplaćivanje ratnih zajmova, apeli-

135 *Ilustrovani list*, broj 48., godina I., 28. studenog 1914., str. 17., Zagreb.

136 *Jutarnji list*, broj 1406., godina V., 21. veljače 1916., str. 4., Zagreb.

137 Manfried Rauchensteiner, *The First World War and the End of the Habsburg Monarchy, 1914-1918*, str. 825.

138 Moser, Karin, „The enemy in film“, *The World of the Habsburgs - First World War and the End of the Habsburg Monarchy*, 2018., http://ww1.habsburger.net/en/chapters/enemy-film (posjećeno 6.10.2018.)

rajući najčešće na savjest, moralni kodeks i domoljubni duh naroda. Prikazivani su diljem Monarhije u gradskim, pokretnim i bojnim kinima, a ponekad su bili uključeni u tjedne vijesti i kinu dominantne ratne slike i žurnale. Fokus isključivo na civilnu uplatu zajmova koroborira i jedni preživjeli isječak filma *The 7th War Bond Subscription* iz 1917. godine: naglasak je stavljen na srednjeklasnu društvenu sliku sastavljenu od radnika, manjih obrtnika, mladih djevojaka i starijih žena, a jedini krupni plan približava jasan cilj filma, odnosno otvoreno civilno upisivanje i plaćanje novog, državnog, sedmog ratnog zajma.[139]

Opća nestašica živežnih namirnica, glad, pad financijske moći i propagandna nastojanja državnih vlasti koja su utjecala na mnijenje naroda o ratnim zajmovima obitivala su ne samo u Austro-Ugarskoj Monarhiji, već i unutar zemalja Antante poput Engleske i Francuske. Prema pisanju zagrebačkog lista *Dom i sviet* s početka 1918. godine, neki Francuz iznio je svoje dojmove o Londonu i Londonjanima u svojem izvještaju jednom od francuskih listova, navodeći da je propagandne natpise bilo moguće pronaći po čitavom Londonu pa je tako primjećeno da su kinematografi ujedno „huškali na rat" i pozivali na štednju.[140] Financijska kriza time se odrazila i na kinematografsku djelatnost i prikazivanje filmova u kino-dvoranama. *Narodne novine* navode da je „14. lipnja 1912. bilo je povjerenstvo u Dortmundu u Njemačkoj za reformu kina"[141], a *Općinski upravnik*, kao glasilo zemaljskog društva općinskih činovnika Kraljevine Hrvatske i Slavonije, prenosi da je „u Düsseldorfu ove godine stupio na snagu općinski porez od kinematografa", i to „dvovrstan: porez na ulaznice, a kod manjih kinematografa, gdje nema ulaznica, paušalni porez. Porez od ulaznica iznosi od ulaznine do 50 pf. 10 pf., i od svake započete daljnje polovice marke opet 10 pf. Paušalni porez je udešen tako, da se za svaku predstavu kinematografa, živih fotografija i sličnih predstava, ako je za 100 osoba mjesta, plaća 6 maraka, do 150 osoba 8 maraka, do 200 osoba 10 maraka itd.", a iste porezne naredbe mogu se pratiti i u Francuskoj gdje su uvedeni „posebni porezi na ugljenokope, porez na električne svetiljke i kinematografske filme (…)" koji su namijenjeni „glavnome služiti za pokriće povećanih vojničkih troškova nastalih uvedenjem trogodišnje službe".[142] Slična situacija odvijala se i unutar Banske Hrvatske koja je, u ranijim ratnim naletima i financijski eksploatiranom oticanju novca, bila izložena zatvaranju svih zabavišta te štednji resursa i materijala. No banskom naredbom „(…) od 16. veljače 1917. br. 549 Pr. 1 od 19. veljače 1917. br. 740 Pr. o štednji s ogrijevnim i rasvjetnim materijalom", svim je javnim muzejima, galerijama, zbirkama, čitaonicama i drugim javnim dvoranama te zabavištima kao što su kazališta,

139 Moser, Karin, „Lack of resources and wartime financial difficulties on film", *The World of the Habsburgs - First World War and the End of the Habsburg Monarchy*, 2018., http://ww1.habsburger.net/en/chapters/lack-resources-and-wartime-financial-difficulties-film (posjećeno 6.10.2018.)

140 *Dom i sviet*, broj 4., godina XXXI., 15. veljače 1918., str. 19., Zagreb.

141 *Narodne novine*, broj 25., godina LXXX., 31. siječnja 1914., str. 23., Zagreb.

142 *Općinski upravnik*, broj 2., godina VI., 10. siječnja 1914., str. 2., Zagreb.

koncertne dvorane i kinematografi dopušteno ponovno otvaranje, no ne dulje od 10 sati na večer.[143]

Prativši podignutu zabranu djelovanja, kinematografi Banske Hrvatske često su organizirali „predstave uz povišene ciene, kod kojih će čist prihod ići na korist ratne siročadi"[144], a organizirane su i kino predstave „u korist našeg postradalog primorja" čiji je „bruto prihod toga dana iznosio 810K".[145] Uprava bjelovarskog kina davala je „od bruto ulaznine 10% u korist „crvenog križa" i za obitelji vojnika"[146], kao i „5% bruto prihoda ovih predstava u korist „Hrvatske škole u Trstu" (…) kao dijelak i za hvatsku stvar".[147] U Karlovcu je Rudolf Mosinger priređivao „predstave u korist ratnih ranjenika, što je vrlo patriotično i čovjekoljubivo od njega"[148], a namjensko korištenje filma u humanitarne ili reparacijske svrhe nije izostalo ni u austrijskom priobalju jer su u Puli „odpočele u ulici Sergia u nekadanjem kinu Edison kinopretstave", čiji „sav čisti prihod pritiče plemenitoj svrsi Crvenog križa".[149] Od mora do kopna, Veliki rat ostavio je svoj otisak i na Bansku Hrvatsku čija je ovisnost o austrougarskim regulama težinom jednakovala općenitoj ovisnosti rata o kinu i vice versa, a iz te ovisnosti derivirana je posljedica ugroženih državnih financija.

Pojedini hrvatski privatnici su od 1916. godine uspjeli pokrenuti daljnji filmski život, čime je ujedno okončan i dvogodišnji period stagnacije hrvatske kinematografije.[150] Otvoreni su poslijeratni planovi za izgradnju „velikog kino-kazališta za 500 osoba na Banskom trgu", čiji bi vlasnik bio „g. Wilczek, predjašnji vlastnik Union-kina u Zagrebu".[151] Godine 1916., odnosno tri godine nakon Weissova *Kinematografskog vjesnika* i brojnih njemačkih i austrijskih listova koji su dotad dominirali vijestima o tom obrtu, u Hrvatskoj „pod naslovom *Kino* izlazi od 1. svibnja u Zagrebu stručni list za kinematografiju i kino-industriju", a „vlasnikom i urednikom istoga jest Milo M. Jovanović".[152] Nakon toga, 1917. godine hrvatska kinematografija okreće novi list: u vlasništvu Julija Bergmanna i Hamilkara Boškovića osniva se prvo hrvatsko filmsko poduzeće „Croatia film k.d". Bez radikalnih odmaka od stilističke matrice austrougarskih filmskih, političkih i gospodarskih sredi-

143 *Banovac*, broj 13., godina XXVIII., 24. ožujka 1917., str. 4., Petrinja.

144 *Banovac*, broj 17., godina XXVIII., 21. travnja 1917., str. 3., Petrinja.

145 *Banovac*, broj 15., godina XXVII., 8. travnja 1916., str. 2., Petrinja.

146 *Nezavisnost*, broj 38., godina VIII., 15. kolovoza 1914., str. 4., Bjelovar.

147 *Nezavisnost*, broj 35., godina VIII., 25. srpnja 1914., str. 4., Bjelovar.

148 *Sloga*, broj 45., godina VI., studenog 1914., str. 2., Karlovac.

149 *Hrvatski list*, broj 86., godina II., 26. ožujka 1916., str. 3., Pula.

150 Primjerice, Adolf Müller izgradit će „Helios kino" u Frankopanskoj ulici, a „kino Metropol" bit će izgrađeno na Preradovićevom trgu. Stalnu kino dvoranu 1915. godine dobit će i Virovitica kao dodatak 1907. godine prijavljenom filmskom dioničkom društvu „Danici", u vlasništvu Josipa Zimmermana. Navedeno prema: Ivo Škrabalo, *101 godina filma u Hrvatskoj: 1896. – 1997.; pregled povijesti hrvatske kinematografije*, str. 42.

151 *Hrvatsko pravo*, broj 50., godina III., 9. prosinca 1916., str. 5., Varaždin.

152 *Hrvatsko pravo*, broj 26., godina III., 24. lipnja 1916., str. 3., Varaždin.

šta, a zasigurno i pod utjecajem njemačke kinematografije, „Croatia film k.d." proizvodi prva dva hrvatska igrana filma. Suradnja Arsena Maasa i Arnošta Grunda na kamerama je upriličena i u „kinu Metropol" prikazana kao *Brcko u Zagrebu*, a nedugo zatim, tandem redatelja Aleksandra Biničkog i scenaristice Marije Jurić Zagorke oživio je Šenoinu *Seljačku bunu* iz 1877. filmom nazvanim *Matija Gubec*.[153]

3.4. Kinematografi i jezično pitanje

Ukorijenjenost filma kao medija te sveobuhvatnost istoga kao alata u širenju ideja među narodom tijekom Velikog rata i monarhijskog razdoblja itekako je vidljiva u različitim jezicima koji su korišteni u Banskoj Hrvatskoj. Ovdje svakako valja naglasiti da su filmovi bili na stranim jezicima jer su ih producirali studiji izvan Hrvatske, zemlje koja je i dalje predstavljala relativno malo tržište za kinematografe. Mnogi su stanovnici hrvatskih gradova pričali talijanski, mađarski ili njemački jezik te je eventualan prijevod filma predstavljao nepotreban trošak. Ujedno, filmske vrpce dostavljane su kinematografima neposredno prije samih projekcija, stoga nije bilo vremena za izradu prijevoda.

U svezi s jezikom na ulaznicama, zagrebačke *Novosti* spominju putujuće kino Zagrepčanina Kozlovića za kojeg navode da nema ni toliko ljubavi prema svojem rodu i jeziku pa ne upotrebljava ulaznice s hrvatskim napisima, već njemačkima. Zauzimajući stav da se u sadašnje vrijeme naš živalj posvetio intenzivnoj obrani i poštivanju svojeg jezika, navode da trpe jedno poduzeće u hrvatskom mjestu koje je upućeno na širu masu naroda gdje se nude jedino ulaznice s njemačkim natpisom: „Grand Apollo Kino – I. Platz. Karte bitte aufzubewahren". *Novosti* se kritički postavljaju i prema upravama dva virovitička lokalna lista u kojima se o tome ni dan danas ne može pročitati nikakva vijest.[154] Veću zastupljenost monarhijskog jezika moguće je pratiti i na varaždinskim filmskim tiskovinama poput promotivnih filmskih plakata i reklama koji su uvijek bili na njemačkom, a često samo na mađarskom jeziku.[155] Nasuprot određenoj pasivnosti Virovitice, varaždinska narodna reakcija, popraćena osjetljivošću po pitanju jezika, probija tiskovnu šutnju, a javnost otvoreno zahtijeva da se u Varaždinu moraju izvješavati samo hrvatske reklame, a u slučaju da je neki ilustrirani plakat izrađen u inozemstvu, trebalo bi na njega dodati i hrvatski tekst. U daljnjim zahtjevima u *Volji naroda* ističe se da uprave obaju kina "prestanu izvješivati oglase sa dvojezičnim napisima naslova filma u svim slučajevima, gdje se i u hrvatskom prevodu točno može rasaznati original pojedinog filmskog komada".[156]

Već se u početnim godinama rata (istodobnima začecima austrougarske filmske propagande) mogu iščitati naslovi o propagiranju hrvatskog jezika na polju kinematografije

153 Gilić, Nikica, *Uvod u povijest hrvatskog igranog filma*, Leykam International, Zagreb, 2010., str. 20.

154 *Novosti (Jugoslavenska štampa)*, broj 135., godina VIII., 18. svibnja 1914., str. 2., Zagreb.

155 *Volja naroda*, broj 8., godina I., 22. kolovoza 1918., str. 4., Varaždin.

156 *Volja naroda*, broj 8., godina I., 22. kolovoza 1918., str. 4., Varaždin.

kojega je, kako bi „proširio hrvatštinu", uveo prvi hrvatski zavod za posuđivanje filmova „Uranija".[157] No nastojanja kojima će se „postepeno napisi svih filmova pohrvatiti te je sveta zadaća, kako općinskim, tako poslednika naših kinematografa, da ovo domoljubno poduzeće podupiru", nažalost, ostaju samo to – privatnička naprezanja i pokušaji jezične borbe marginaliziranog hrvatskog jezika protiv češće zastupljenog njemačkog i mađarskog, odnosno „tuđinštine iz kinematografije na našem jugu" koje je Uranija kao poduzeće nastojala iskorijeniti.[158] Uzaludnost borbe za uvođenjem kinematografskih natpisa argumentiraju i nešto kasniji zapisi o filmu u kojima se navodi da u zagrebačkim kinematografima još uvijek nema hrvatskih natpisa. Navodi se da je bilo molba i urgiranja, ali da od njih dosad nije bilo koristi, a omladina je postavila vlasnicima kinematografa rok do 10. lipnja, kad bi se svi natpisi trebali promijeniti u isključivo hrvatske. No, priloženi apeli omladine nisu urodili plodom, a filmski natpisi u zagrebačkim kinematografima i u popratnim su ratnim godinama ostali okarakterizirani sintagmom „zagrebački kinematografi i niemština".[159]

Hrvatski natpisi u filmovima vraćaju se tek netom prije njemačkog potpisivanja primirja s Antantom i predsporazumskog kraja Velikog rata, a petrinjski *Banovac* prenosi odluku „gradskog poglavarstva u Zagrebu koje je pozvalo sve vlasnike kinematografa zagrebačkih, te im naložilo, da imadu ubuduće svi napisi na filmovima biti isključivo u hrvatskom jeziku", dodajući da će „prvi to provesti Helios kino i to još ovaj tjedan, a za njim svi redom".[160] Njemačka jezična propaganda proglasom te odluke i službeno završava, a optimistično javno mnijenje po pogledu domaće kinematografije opravdano se uzdalo u činjenicu da „kada to bude u Zagrebu provedeno, onda će sigurno u najkraće vrijeme biti to isto i u svim pokrajinskim kinematografima. Da vidimo, hoće li to učiniti prije Petrinja ili Sisak".[161] U veoma kratkom, ali filmski uspješnom i plodnom nizu mjeseci i „domaća tvrtka Monopol film Mosinger otvorila je posebni odio za izradbu hrv. naslova", a nastojanja da „kroz kratko vrijeme razni tuđinski natpisi u naši krajevima budu potpuno istisnuti" pokazala su se uspješnima.[162]

Zaključno Velikom ratu, Hrvatska oscilira na međi dvaju političkih tvorevina, a prekidom državnopravnih veza s Budimpeštom i Bečom i raspadom Austro-Ugarske Monarhije ulazi u novu državnu tvorevinu sa Srbima i Slovencima. Ubrzane odluke odražavaju se i na kulturalni život novooblikovane zemlje: željeznički promet ostaje u rasulu čime je i odnos kinematografije i komunikacije ugrožen, kao i društveno-teritorijalna infrastruk-

157 *Novosti (Jugoslavenska štampa)*, broj 117., godina VIII., 30. travnja 1914., str. 4., Zagreb.

158 Isto.

159 *Novosti (Jugoslavenska štampa)*, broj 129., godina VIII., 12. svibnja 1914., str. 2., Zagreb.

160 *Banovac*, broj 40., godina XXIX., 19. listopada 1918., str. 4., Petrinja.

161 *Banovac*, broj 40., godina XXIX., 19. listopada 1918., str. 4., Petrinja.

162 „Hrvatski naslovi u filmu", *Kinematografski glasnik (Film)*, broj 3.,1919. Navedeno prema: Vjekoslav Majcen, *Hrvatski filmski tisak do 1945. godine*, str. 163.

tura, posebice ukinućem putovanja u inozemstvo. Posebne političke zabrane pri uvozu i prikazu filmova (primjerice, onih koji sadržavaju austrijsku uniformu), uvijek prisutna birokratizacija kinovlasnika i kinematografske djelatnosti i zastarjelost prikazanih filmova zbog nemogućnosti uvoza novih tranzicijska su stvarnost Hrvatske na prijelazu iz 1918. u 1919. godinu.[163] Država oblikuje i vlastite, interne kino-cenzure: „Ban je izdao naredbu, kojom se uvodi oblasna cenzura kinematografskih filmova. Ustraja se posebno povjerenstvo za cenzuriranje. Ujedno je zabranjeno mladeži ispod 18 godina polazak prikazivanja necenzuriranih filmova".[164] Nakon te naredbe, banska naredba „kojom se odredjuje da se za javno prikazivanje filmovi imaju cenzurirati s gledališta ćudoreda i prosvjete, te državnog redarstva i narodne obrane svjedoči o osnivanju „u središtima županija povjerenstva za cenzuru kinematografskih filmova" i djelokrugu povjerenstva koji obuhvaća „1. vidiranje besprikornih filmova; 2. zabranu cijelog filma ili jednog dijela, napose ako je neprikladan za mladež; 3. izdavanje isprava o pregledanju filma; 4. evidenciju filmova; te 5. ubiranje takse za pregledanje".[165]

Naposljetku, kinematografske želje začete prije rata i tijekom njega, sažete u interpolaciji zastupnika Stjepana Pavunića saboru te prenesene *Narodnim novinama*, poput prikazivanja „u kinima pučko-uzgojnog, narodnog, sociološkog, religioznog i zabavnog (…), za djecu i mladež zasebnih predstava", ili pak dopuštenja „kr. zemaljska vlade, da se poradi oko toga, da svi kini u Hrvatskoj stvore jedno udruženje, kojega bi vrhovni predstavnik bio odgovoran kr. zemaljskoj vladi"[166], u novoj državnoj tvorevini uglavnom će, uz neke omanje, no vidljive i opipljive pomake, ostati tek djelomice realizirane aspiracije.

4. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Konzultirana stručna literatura ocrtava sustavnu sintezu razvoja hrvatske filmske povijesti i kinofikacije te predstavlja konstruktivnu izvorišnu točku za daljnja istraživanja, a susljedno prezentiran korpus obrađenih dnevnih listova evidentno uokviruje nekolicinu najosnovnijih čimbenika filmske propagande koja je tijekom Velikog rata uvedena i u radu spomenute gradove tadašnje Banske Hrvatske.

Dijapazon obrađene problematike moguće je, putem dnevnog tiska, pratiti od predratnih godina obilježenih urbanizacijskom i modernizacijskom re-vizurom hrvatskih teritorija, gdje će se (u radu kontekstualiziranim procesima) postupno pojaviti austrougarska

163 Vjekoslav Majcen, *Hrvatski filmski tisak do 1945. godine*, str. 27.

164 *Banovac*, broj 4., godina XXX., 19. siječnja 1919., str. 6., Petrinja.

165 *Karlovac*, broj 11., godina IV., 17. travnja 1919., Karlovac. Navedeno prema: Igor Jurilj, *Film od Zorinog doma do Edisona: recepcija filma i prvih karlovačkih kinematografa u lokalnoj periodici, 1896-1920.*, str. 111.

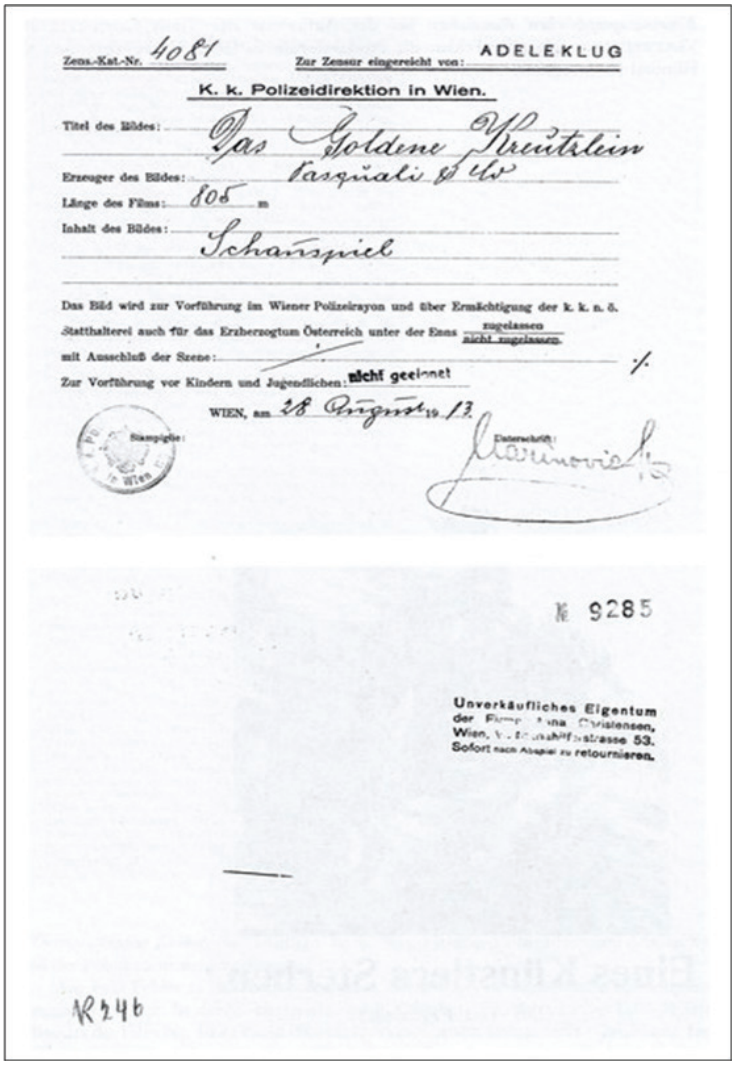
166 *Narodne novine*, broj 25., godina LXXX., 31. siječnja 1914., str. 23., Zagreb.

filmsko-tiskovna cenzura. Strukturiranjem ustanova poput austrijskog Ureda za ratni tisak i naknadno kreiranog Filmskog odjela, dezintegrirani hrvatski teritoriji bivaju podvrgnuti austrougarskim filmskim modelima koji su uvelike dominirali domaćim kinematografima u ratnim godinama, što se jasno može iščitati iz tiskom prenesenih carsko-kraljevskih odredbi. Informacijska strujanja o razvoju filma diljem svijeta ne izostaju iz istog tiska te je i takve trendove, iako djelomično i u slučaju pojedinih gradova fragmentirano, moguće iščitati iz obrađenih novinskih članaka. Konstantno prikazivanje aktualnih ratnih vijesti i ratnih drama poput *Bitke na Sommi* i *Bogdana Stimoffa*, prije svega obrađenih u austrougarskim kinematografskim laboratorijima, tek perpetuira nastojanja austrougarskih državnih vlasti da u gradovima Banske Hrvatske utječe na širenje ideja među narodom, naročito onih koje su pogodnije carsko-kraljevskom podneblju.

Pozamašan obujam uključenih listova argumentira i razne načine na koje je austrougarska filmska propaganda disperzirana u Banskoj Hrvatskoj, oko nje i na njenim kinematografima. Od izlaganja građana Banske Hrvatske preuveličanim njemačkim ili austrijskim tehnološkim dostignućima, uvođenja i reklamiranja financijske propagande koja će postati ekonomski debakl za Monarhiju, do uzaludne borbe nedovoljno zastupljenog hrvatskog jezika pred njemačkim ili mađarskim jezikom u filmskim natpisima, plakatima i žanru sličnim tiskovinama, razgranatost austrougarske filmsko-tiskovne propagande zasigurno biva jednim dijelom svakodnevice Banske Hrvatske.

Naposljetku, uzimajući u obzir (i ovim radom dokazan) kredibilitet, informacijsko-sadržajni opseg, dostupnost i sustavno ponuđenu mogućnost interpretacije dnevnih novina kao neiscrpnog povijesnog vrela, ostaje nada za daljnje iščitavanje, konstruiranje te argumentiranje sinteza o uvjetno rečeno marginaliziranoj umjetnosti, prijeko potrebnoj u ocrtavanju slike i svakodnevnice Velikog rata.

5. PRILOZI

Zens.-Kat.-Nr. 4081 Zur Zensur eingereicht von: ADELE KLUG

K. k. Polizeidirektion in Wien.

Titel des Bildes: Das Goldene Kreutzlein

Erzeuger des Bildes: Pasquali & Co

Länge des Films: 805 m

Inhalt des Bildes: Schauspiel

Das Bild wird zur Vorführung im Wiener Polizeirayon und über Ermächtigung der k. k. n. ö. Statthalterei auch für das Erzherzogtum Österreich unter der Enns ~~nicht zugelassen~~ zugelassen

mit Ausschluß der Szene: /.

Zur Vorführung vor Kindern und Jugendlichen: nicht geeignet

WIEN, am 28 August 1913.

Stempelgebühr

Unterschrift:

№ 9285

Unverkäufliches Eigentum der Firma Nina Christensen, Wien, V., Schönbrunnerstrasse 53. Sofort nach Absatz zu retournieren.

R246

Prilog 1. Cenzurna kartica Carsko-kraljevske policijske uprave u Beču, kolovoz 1913.

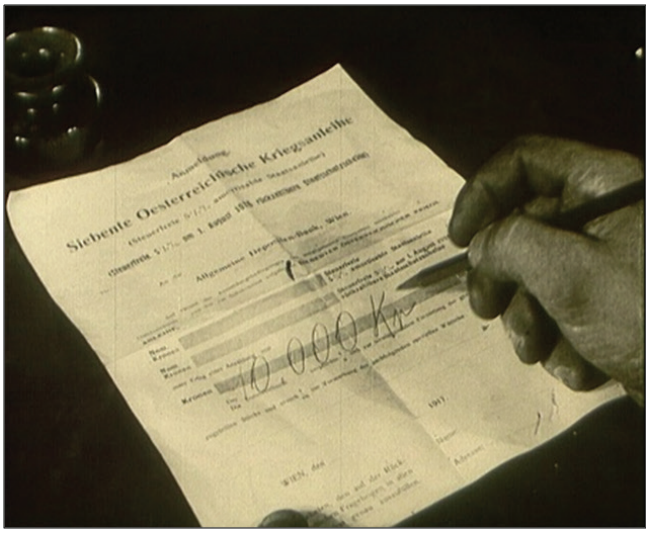
Prije mogućnosti prikazivanja u kinematografima diljem Monarhije, uvezeni i proizvedeni filmovi podvrgnuti su strogim pregledima i korekcijama carskih državnih vlasti u kinematografskim laboratorijima *Filmskog odjela*. Film je, među ostalim elementima, kategoriziran po pitanju sadržaja, duljine, ćudoređa i dobi gledatelja, a mnoštvo uradaka nije prošlo inspekciju filmu nadređenog *Ureda za ratni tisak*, kao što je i gore konkretiziran slučaj filma *Zlatni križić*, najvjerojatnije produkcije tvrtke *Pasquali Film* iz Torina.
(Dostupnona:http://ww1.habsburger.net/en/chapters/film-censorship-regulating-what-was-shown)

Prilog 2. K.u.K. Feldkinozug Nr. 15. – pokretni bojni kinematograf (Dostupno na: https://www.flickr.com/photos/144112920@N02/sets/72157689652969986)

Prilog 3. Filmski plakati-programi bojnog kina u Cetinju, 1916. i 1917. godine (Dostupno na: http://wk1.staatsarchiv.at/propaganda-kuenstler-und-kpq/feldkino-und-fronttheater/feldkino/#/?a=artefactgroup548)

Prilog 4. Isječak iz propagandnog filma *Potpisivanje sedmog ratnog zajma (The 7th War Bond Subscription)*, 1917.
(Dostupno na: http://ww1.habsburger.net/en/chapters/lack-resources-and-wartime-financial-difficulties-film)

Madjarski i njemački plakati. Češće vidjevamo po našemu gradu ilustrovane plakate za pojedine filme, na kojima je reklamni tekst vazda u njemačkom, a često samo u madjarskom jeziku. Upozorujemo vlasnika ovoga kina, da se u Varaždinu imadu izvješivati samo hrvatske reklame, pa ako imade koji ilustrovani plakat, koji je izradjen u inozemstvu, neka na isti stavi hrvatski tekst. Isto tako zahtijevamo od uprava obiju kina, da prestanu izvješivati oglase sa dvojezičnim napisima naslova filma u svim slučajevima, gdje se i u hrvatskom prevodu točno može rasaznati original pojedinog filmskog komada.

Prilog 5. Revolt protiv filmskih plakata na njemačkom i mađarskom jeziku (*Volja naroda*, broj 8., godina I., 22. kolovoza 1918., str. 4., Varaždin.)

6. POPIS LITERATURE I IZVORA

Izvori:

1. *Banovac*, godišta 1914. – 1919., Petrinja.
2. *Dom i sviet*, godišta 1916. i 1918., Zagreb.
3. *Hrvatski list*, godišta 1916. i 1917., Pula.
4. *Hrvatsko pravo*, godišta 1915. i 1916., Varaždin.
5. *Ilustrovani list*, godišta 1914. i 1915., Zagreb.
6. *Jutarnji list*, godišta 1912., 1914. – 1916., Zagreb.
7. *Karlovac*, godište 1914., Karlovac.
8. *Karlovački glasnik*, godište 1900., Karlovac.
9. *Mali list*, godište 1914., Zagreb.
10. *Narodne novine (1861.)*, godište 1914., Zagreb.
11. *Naše pravice*, godište 1914., Varaždin.
12. *Nezavisnost*, godište 1914., Bjelovar.
13. *Novosti (Jugoslavenska štampa)*, godište 1914., Zagreb.
14. *Obzor (Jutarnje izdanje)*, godište 1914., Zagreb.
15. *Obzor (Popodnevno izdanje)*, godište 1914., Zagreb.
16. *Općinski upravnik*, godište 1914., Zagreb.
17. *Sloga*, godište 1914., Karlovac.
18. *Virovitičan*, godište 1914., Virovitica.
19. *Volja naroda*, godište 1918., Varaždin.

Literatura:

1. Belan, Branko, *Sjaj i bijeda filma: sa pregledom povijesti jugoslavenskog filma*, Epoha, Zagreb, 1966.
2. Chomsky, Noam, *Mediji, propaganda i sistem*, urednici Krešimir Pintarić i Robert Posavec, Društvo za promicanje književnosti na novim medijima, Zagreb, 2016.
3. Gilić, Nikica, *Uvod u povijest hrvatskog igranog filma*, Leykam International, Zagreb, 2010.
4. Gross, Mirjana; Szabo, Agneza, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1992.
5. Jurić, Mirjana, „Zagreb u Prvome svjetskom ratu: povijesne novine kao izvor za istraživanje socijalne povijesti", *Libellarium: časopis za povijest pisane riječi, knjige i baštinskih ustanova*, Vol. 2, No. 2, Travanj 2011., Zadar, str. 121. – 144.
6. Jurilj, Igor, *Film od Zorinog doma do Edisona: recepcija filma i prvih karlovačkih kinematografa u lokalnoj periodici, 1896-1920.*, Hrvatski filmski savez; Kinoklub Karlovac, Gradska knjižnica „Ivan Goran Kovačić", Zagreb; Karlovac, 2017.

7. Kalčić, Miodrag, „Počeci kinofikacije Pule (do početka Velikoga rata): prvi puljski stalni kinematografi i prvo erotsko kino“, *Histria: godišnjak Istarskog povijesnog društva*, Vol. 6., No. 6., Prosinac 2016., Pula, str. 93. – 143.
8. Kenez, Peter, *Cinema and Soviet Society, 1917-1953*, Cambdridge University Press, 1992.
9. Kosanović, Dejan, *Počeci kinematografije na tlu Jugoslavije: 1896. – 1918.*, Institut za film; Univerzitet umetnosti, Beograd, 1985.
10. Kukuljica, Mato, „Kratki pregled povijesti hrvatskog filma (1896-1990)“, *Zapis: bilten Hrvatskog filmskog saveza*, Posebni broj, Zagreb, 2004.,http://www.hfs.hr/hfs/zapis_clanak_detail.asp?sif=556
11. Leković, Dragan, „28.12.1895 – Dan kad je rođena kinematografija“, *ART mozaik*, 28. prosinca 2017., http://draganlekovic.me/2017/12/28-12-1895-dan-kad-je-rodjena-kinematografija/
12. Levi, Pavle, *Cinema by Other Means*, Oxford University Press, 2012.
13. Majcen, Vjekoslav, *Filmovi u Hrvatskoj kinoteci pri Hrvatskom državnom arhivu 1904. – 1940.*, Hrvatski državni arhiv; Hrvatska kinoteka, Zagreb, 2003.
14. Majcen, Vjekoslav, *Hrvatski filmski tisak do 1945. godine*, Hrvatski državni arhiv; Hrvatska kinoteka, Zagreb, 1998.
15. Matuszewski, Boleslaw, „Oživljena fotografija: šta ona jeste, šta treba da bude“, *Filmske sveske I: časopis za teoriju filma i filmologiju, sveska XVI.*, broj 1., zima 1984., lnstitut za film, Beograd., str. 13. – 31.
16. Midžić, Enes, *Živuće fotografije i pokretne slike: razvoj kinematografske tehnike*, Školska knjiga, Zagreb, 2009.
17. Moser, Karin, „Lack of resources and wartime financial difficulties on film“, *The World of the Habsburgs - First World War and the End of the Habsburg Monarchy*, 2018.,http://ww1.habsburger.net/en/chapters/lack-resources-and-wartime-financial-difficulties-film
18. Moser, Karin, ,,Serving the public – the film and cinema industry before and during the First World War“, preveo Nick Somers, *The World of the Habsburgs - First World War and the End of the Habsburg Monarchy*, 2018., http://ww1.habsburger.net/en/chapters/serving-public-film-and-cinema-industry-and-during-first-world-war
19. Moser, Karin, „The enemy in film“, *The World of the Habsburgs - First World War and the End of the Habsburg Monarchy*, 2018.,http://ww1.habsburger.net/en/chapters/enemy-film
20. Moser, Karin, „Film censorship – regulating what was shown“, preveo Nick Somers, *The World of the Habsburgs - First World War and the End of the Habsburg Monarchy*, 2018., http://ww1.habsburger.net/en/chapters/film-censorship-regulating-what-was-shown
21. Moser, Karin, „Organized propaganda: the film department of the War Press Office“, preveo Nick Somers, *The World of the Habsburgs - First World War and the End of the Habsburg Monarchy*, 2018., http://ww1.habsburger.net/en/chapters/organized-propaganda-film-department-war-press-office
22. Moser, Karin, „The heroes behind the camera“, preveo Nick Somers, *The World of the Habsburgs - First World War and the End of the Habsburg Monarchy*, 2018., http://ww1.habsburger.net/en/chapters/heroes-behind-camera
23. Moser, Karin, ,,War euphoria on film“, preveo Nick Somers, *The World of the Habsburgs - First World War and the End of the Habsburg Monarchy*, 2018., http://ww1.habsburger.net/en/chapters/war-euphoria-film
24. Peterlić, Ante, *Osnove teorije filma*, Akademija dramske umjetnosti, Zagreb, 2017.
25. Rauchensteiner, Manfried, *The First World War and the End of the Habsburg Monarchy, 1914-1918*, Boehlau Verlag, 2014.

26. Ritzheimer, Kara L., *„Trash", Censorship, and National Identity in Early Twentieth Century Germany*, Cambridge University Press, 2016.,
27. Škrabalo, Ivo, *101 godina filma u Hrvatskoj: 1896. – 1997.; pregled povijesti hrvatske kinematografije*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1998.
28. Škrabalo, Ivo, *Hrvatska filmska povijest ukratko (1986-2006)*, V.B.Z., Zagreb, 2008.
29. Skupina autora, „Feldkino und Fronttheater", *1914 – 2014: 100 Jahre Erster Weltkrieg*, ÖSTA (Österreichisches Staatsarchiv), 2014., http://wk1.staatsarchiv.at/propaganda-kuenstler-und-kpq/feldkino-und-fronttheater/feldkino/
30. Smither, Roger, „Film/Cinema", *1914-1918-online: International Encyclopedia of the First World War*, 20. kolovoza 2015., https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/filmcinema
31. Turković, Hrvoje, „Film kao sudionik i znak modernizacije", *Moderna umjetnost u Hrvatskoj: 1898. – 1975.*, uredili Ljiljana Kolešnik i Petar Prelog, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2012., str. 158. – 185.
32. Turković, Hrvoje, „Namjenski film", *Filmski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2008., http://film.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1164
33. Virilio, Paul, *War and Cinema: The Logistics of Perception*, Verso, London, New York, 1989.

Summary

THE CINEMA AND FILM PROPAGANDA IN BANAL CROATIA DURING THE GREAT WAR

As a result of the industrial advances at the turn of the century, global modernization borne out an innovative mass medium embodied within film and cinematography. During the decade prior to and the years amid the Great War, the Croatian territories were immediately exposed to this modern form of art which was being developed concurrently with a period of Croatian history marked by its subjugation to Austria-Hungary. Bearing the mentioned state of affairs in mind, this research paper aims to present the process of cinefication and the pre-war state of the cinema and various daily publications in Banal Croatia. The paper also aims to describe and contextualize the film propaganda dispersed throughout Croatian territories by the Austro-Hungarian authorities during wartime. Furthermore, by analyzing the contents of the Croatian daily press, especially those originating from or pertaining to the territory of Banal Croatia, as well as the thematically relevant academic sources, I will try to reconstruct the origins and the function of propaganda in domestic cinemas and the press as a war tool formed in the Monarchy's capitals, Vienna and Budapest. In addition, the paper will also aspire to present the progression of cinefication in Banal Croatia during World War I and the coexistence of the cinema and the press in the said territory. Finally, I am interested in the ways by which the film and the printing propaganda were construed not only in Croatia, but Austria-Hungary, as well.

Keywords: film, cinematography, cinefication, film propaganda and censorship, Banal Croatia, Austria-Hungary, the Great War.

Adam Tuković i Sonja Erceg

UJEDINJENJE KRALJEVINE SRBIJE I DRŽAVE SHS I ODJECI UJEDINJENJA U HRVATSKOM TISKU

Nakon Prvog svjetskog rata, etnička, ali i politička slika svijeta, a tako i Europe znatno se promijenila. Velik utjecaj na formiranje poslijeratnih granica imao je predsjednik Sjedinjenih Američkih Država, Woodrow Wilson, sa svojih „Četrnaest točaka". Navedene točke u nekim su slučajevima prihvaćene kao neupitna istina pri formiranju nacionalnih država, dok se u pojedinimslučajevima navedenim točkama pokušalo manipulirati. Raspadom multinacionalne i multietničke Austro-Ugarske Monarhije, koja je bila jedna od država koja je izgubila rat, započet je proces formiranja nacionalnih država na području centralne, istočne i jugoistočne Europe. Raspadom Austro-Ugarske Monarhije nastale su sljedeće države: Austrija, Mađarska, Čehoslovačka te Država Slovenaca, Hrvata i Srba, a dio teritorija bivše Monarhije predan je Italiji, Rumunjskoj i Poljskoj. Domaći, ali i svjetski mediji pozorno su pratili proces formiranja nacionalnih država. Tijekom burnog poslijeratnog razdoblja mediji unutar novonastale Države Slovenaca, Hrvata i Srba, bilo dnevni listovi, tjedna ili mjesečna izdanja, pratili su i objavljivali članke o formiranju navedene države, ali i kasnije o ujedinjenju s Kraljevinom Srbijom u novu državnu tvorevinu Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca. Većina hrvatskog tiska koji se referirao na objavu ujedinjenja s Kraljevinom Srbijom popratio je navedeni događaj s oduševljenjem. Ovaj rad analizira percepciju ujedinjenja Kraljevine Srbije s Državom Slovenaca, Hrvata i Srba u *Banovcu*, *Volji naroda* i *Virovitičanu*. Može se reći kako su ta tri dnevna lista različito gledala na ujedinjenje i to su u novinskim izvješćima jasno naglašavala.

Ključne riječi: Prvi svjetski rat, Država SHS, mediji, tisak, ujedinjenje, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca.

1. UVOD

Za vrijeme postojanja Habsburške Monarhije, a i nakon revolucionarnih godina 1848. i 1849., kada je formirana Austro-Ugarska Monarhija te buđenja jače nacionalne osviještenosti slavenskih naroda unutar Monarhije, hrvatski narod bio je politički podijeljen u razne političke frakcije. Te su frakcije zagovarale različite modele kojima bi pristupili temi oko budućeg uređenja i položaja hrvatskih krajeva (koji su tada još uvijek bili ra-

zjedinjeni). Dominantni modeli rješavanja državnopravnog pitanja bili su tada stvaranje trećeg, odnosno slavenskog entiteta unutar Monarhije, stvaranje južnoslavenskog entiteta unutar Monarhije te ujedinjenje južnoslavenskih naroda u jednu državu izvan granica Austro-Ugarske i drugih „ne-južnoslavenskih" država.[1] Za vrijeme rata pa do sredine 1918. godine u hrvatskim političkim krugovima dominirale su rasprave oko očuvanja Monarhije, dok su u drugoj polovici 1918. godine kada se rat bližio kraju hrvatski političari sve više odustajali od navedenih rasprava te se priklanjali ideji južnoslavenskog modela izvan granica Monarhije.[2] Nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije hrvatski, slovenski te srpski politički vrh zalagao se za brzi raskid svih državnopravnih odnosa s Monarhijom te formiranje vlastite države. Turbulentno razdoblje od formiranja Države SHS i njenog sjedinjenja s Kraljevinom Srbijom popraćen je i u hrvatskom tisku. O sjedinjenju Države SHS i Kraljevine Srbije pisale su poznatije novine, ali i manji, regionalni listovi koji su izlazili tjedno, polumjesečno ili mjesečno.

2. PRIPREME ZA UJEDINJENJE DRŽAVE SHS I KRALJEVINE SRBIJE

Kao predstavništvo novonastale Države SHS proglašeno je, 19. listopada 1918. godine, Narodno vijeće sa sjedištem u Zagrebu, koje je deset dana kasnije, 29. listopada 1918. godine donijelo odluku o prekidu svih državnopravnih odnosa između novonastale države te država Kraljevine Ugarske i Carevine Austrije. Nova država i nova vlast pozivala se na demokratske principe pri stvaranju navedenog državnog korpusa.[3] Iako se nova vlast pozivala na demokratska načela i volju građana, samo predstavništvo te države nikada nije bilo odabrano demokratskim putem. Članove Narodnog vijeća birale su političke elite, a ne narod te kao primjer možemo navesti socijaldemokratske stranke u jugoslavenskim zemljama. Nakon održane konferencije u Zagrebu, 6. listopada 1918. godine, gdje su se socijaldemokrati iz Bosne protivili ulasku socijaldemokrata u Narodno vijeće Države SHS, odluka je ipak donesena i oni su postali dio korpusa Narodnog vijeća.[4]

1 Goldstein, Ivo (Glavni urednik hrvatskog izdanja), *Povijest, sv. XXI – Hrvatska povijest*, 2008., str. 320. – 323.

2 Matković, Stjepan, "Prijelomna 1918. u hrvatskoj politici.", *Kultura sjećanja – povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Zagreb, str. 80.

3 Ivo Goldstein, *Povijest, sv. XXI – Hrvatska povijest*, str. 322. – 323.

4 Matijević, Zlatko, *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu: Osnutak, djelovanje i nestanak (1918/1919),* Fontes, vol. 14, br. 1, 2008, str. 35. – 66.

3. VOJNA PRISUTNOST SRBIJE I ITALIJE NA TLU DRŽAVE SHS

Nova državna tvorevina bila je prisiljena na *ad hoc* postupke jer je bila međunarodno nepriznata, politički neiskusna te nije imala dovoljno razvijenu vlastitu vojnu snagu za obranu.[5] Iako je Država SHS imala teorijske temelje za nezavisnost i obranu svog teritorija, praktički je bila na koljenima te su srpske i talijanske trupe nesmetano ulazile na njezin teritorij. Bitno je naglasiti i raspoloženje stanovništva po dolasku stranih vojnika gdje je bila vidljiva jasna polarizacija. Velika većina stanovništva percipirala je talijansku vojsku kao „okupatorsku", dok se srpska vojska ponajviše smatrala „oslobodilačkom", a najbolji primjer navedenoga ulazak je srpske vojske u Split.[6] Treba također naglasiti da je srpska vojska ušla na teritorij Države SHS na poziv Narodnog vijeća.[7] Početkom studenog 1918. godine predstavnici Jugoslavenskog odbora, Narodnog vijeća Države SHS i Kraljevine Srbije sastali su se u Ženevi kako bi raspravljali o ujedinjenju u jedinstveni državni korpus.[8] Ženevska konvencija od 9. studenog 1918. godine, koju su potpisale sve navedene strane, nalagala je da proces ujedinjenja teče ravnopravno između dviju država te da nova država bude stvorena na temeljima ravnopravnosti. Potpisnici Ženevske konvencije bili su predsjednik Jugoslavenskog odbora Ante Trumbić, predsjednik Narodnog vijeća Anton Korošec te predsjednik srbijanske kraljevske vlade Nikola Pašić.[9] Zaključci oko važnijih pitanja, kao što je sam ustroj nove države, nisu doneseni te su odgođeni do formiranja ustavotvorne skupštine koja se trebala formirati nakon ujedinjenja. Velika većina političkog vodstva Države SHS zagovarala je sjedinjenje sa Srbijom, a glavne rasprave vodile su se oko načina ustroja nove države; prevladale su dvije struje. Prvi model je konfederalni ili federalni, koji je zagovarao Stjepan Radić, dok je drugi, odnosno unitaristički i centralistički, zagovarao Svetozar Pribićević.[10] Iako sam Svetozar Pribićević u svojoj knjizi *Diktatura kralja Aleksandra* navodi kako je upravo on bio glavni pobornik demokracije i ravnopravnosti svih sjedinjenih dijelova. Navedeno je moguće iščitati u Pribićevićevom djelovanju od 1932. godine, ali njegovo političko djelovanje sve do 1932. godine bilo je suprotno onome što navodi u svojoj knjizi, tj. navodu o poborništvu demokracije i ravnopravnosti svih naroda.[11] Glavne rasprave oko različitih modela ujedinjenja vodile su se unutar Središnjeg odbora Narodnog vijeća od 23. do 25. studenog 1918. godine. Na navedenim sjednicama odbije-

5 Ivo Goldstein, *Povijest, sv. XXI – Hrvatska povijest*, str. 323.

6 Ivo Goldstein, *Hrvatska i Hrvati u Jugoslaviji - Suprotstavljanje centralizmu*, u : *Jugoslavija u istoriografskoj perspektivi,* str. 117. – 118.

7 Šišić, Ferdo, *Dokumenti o postanku kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914-1919*., Zagreb, Matica hrvatska, 1920., str. 228.

8 Ivo Goldstein, *Povijest, sv. XXI – Hrvatska povijest*, str. 322.

9 http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=16369 (Leksikografski zavod Miroslav Krleža), pristupljeno 6. listopada 2018.

10 Ivo Goldstein, *Povijest, sv. XXI – Hrvatska povijest*, str. 322.

11 Horvat, Josip, *Politička povijest Hrvatske, sv. II.,* August Cesarec, Zagreb, 1989., str. 132.

ni su prijedlozi Stjepana Radića koji je zagovarao sporije ujedinjenje i rješavanje državnopravnih odnosa prije ujedinjenja te su pobijedile političke struje koje su zagovarale brže ujedinjenje s Kraljevinom Srbijom.[12] Na prvi dan zasjedanja pozvan je i ban Mihalovich. Ban je upozoravao Središnji odbor Narodnog vijeća da moraju stupiti u bolju komunikaciju s tadašnjom legalnom vlasti u Zagrebu koja je bila u rukama Zemaljske vlade te da ne mogu paralelno djelovati dvije političke vlasti.[13] Rasprave su ponekada bile veoma žustre, kao što je bio odgovor predstavnika Srpske radikalne stranke iz Rume, Žarka Miladinovića, na govor Stjepana Radića i Dragutina Hrvoja o federalnom uređenju države, gdje je navedeni zastupnik radikala zaprijetio odcjepljenjem Srijema, Bačke i Banata iz Države SHS te pripojenjem s Kraljevinom Srbijom.[14] Nedugo nakon navedenih prijetnji pojedini dijelovi Države SHS, samostalno i bez pristanka centralne vlasti u Zagrebu proglašavaju ujedinjenje s Kraljevinom Srbijom kao što su područja u Vojvodini, istočnoj Slavoniji i istočnoj Hercegovini. Nakon ozbiljnije prijetnje da će se i Dalmacija priključiti Kraljevini Srbiji bez obzira na odobrenje centralne vlasti u Zagrebu, političke struje odlučuju se za još brže rješavanje procesa ujedinjenja.[15] Naime, 30. studenog 1918. godine, dok su još trajali pregovori, stigao je brzojav iz Splita koji je dalmatinska vlast uputila vlastima u Beogradu o želji dalmatinskog pučanstva za sjedinjenjem svih Slovenaca, Hrvata i Srba u jednu državu koja će teritorijalno obuhvatiti područja od Jadrana do Vardara.[16] Treba uzeti u obzir euforiju srpskog stanovništva koje je živjelo na teritoriju Hrvatske, Dalmacije te Bosne i Hercegovine koje je vršilo pritisak na pojedine političke struje unutar navedenih teritorija i otvoreno zastupalo brzo pripojenje Kraljevini Srbiji.[17] Zanimljivo je spomenuti i stajališta Hrvatskog katoličkog pokreta i predstavnika Seniorata u Narodnom vijeću, velečasnog J. Šimraka. Isti je 23. i 24. studenog 1918. godine sudjelovao na sjednici Središnjeg odbora Narodnog vijeća te iskazao kako je monarhističko ili republikansko uređenje buduće države sekundarna stvar te da je primarno dovršiti ujedinjenje dviju država. Ujedinjenjem je moguće provoditi politiku „narodnog jedinstva" koja bi prema velečasnom Šimraku kroz „dvije, tri generacije" rezultirala stvaranjem jednog „jedinstvenog naroda".[18]

12 http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=16369 (Leksikografski zavod Miroslav Krleža), pristupljeno 6. listopada 2018.

13 Zlatko Matijević, *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu: Osnutak, djelovanje i nestanak (1918/1919)*, str. 49.

14 Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske,sv.II.,*str. 124. – 125.

15 Ferdo Šišić, *Dokumenti o postanku kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914-1919.*, str. 281. – 282.

16 Zlatko Matijević, *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu: Osnutak, djelovanje i nestanak (1918/1919)*, str. 49. – 50.

17 Thaden, E. C. (1992). *Kleine Völker in der Geschichte Osteuropas*, Festschrift für Günther Stökl zum 75. Geburtstag. Beiheft 5, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Eds. Manfred Alexander, Frank Kampfer and Andreas Kappeler. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1991. Slavic Review, 51(3), str. 608. – 609.

18 Matijević, Zlatko, *Politička orijentacija hrvatskoga katoličkog pokreta u posljednjim godinama postojanja Austro-ugarske Monarhije i prvim danima stvaranja Kraljevstva SHS (1903.-1918.*), Društvena istraživanja, vol. 10, br. 1-2 (51-52), 2001., str. 141. – 163.

Izbjegavajući korištenje jugoslavenskog imena 1918., kod ujedinjenja u Državu Slovenaca, Hrvata i Srba te kasnije nakon sjedinjenja s Kraljevinom Srbijom u novu državnu tvorevinu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca kategorički se izbjegavao naziv Jugoslavija i pojam jugoslavenstvo, kako bi se smirile nacionalne tenzije oko novog unitarističkog projekta.[19]

4. UJEDINJENJE I PRVE TENZIJE U NOVOJ DRŽAVNOJ TVOREVINI

Krajem listopada delegacija Države SHS kreće na put u Beograd s dogovorenim načelima ujedinjenja koje su bile sastavljene u dokumentu pod nazivom *Naputak*, kojeg je Središnji odbor Narodnog vijeća izglasao 24. studenog 1918. godine. Pri dolasku i dogovorima s kraljem Aleksandrom Karađorđevićem, izaslanstvo napušta dogovorena načela *Naputka* te potpisuje akt o ujedinjenju s Kraljevinom Srbijom, 1. prosinca 1918. godine. Ante Trumbić je u ime Narodnog vijeća potpisao ujedinjenje te time sebi osigurao poziciju ministra vanjskih poslova buduće države, a Svetozar Pribićević dobiva poziciju ministra unutarnjih poslova.[20] Glavnu riječ oko formiranja *Adrese* imali su Svetozar Pribićević, dr. Ante Pavelić i dr. Josip Smodlaka. Glavne suprotstavljene struje pri revidiranju *Naputka* u *Adresi* bili su Svetozar Pribićević i dr. Ante Pavelić, dok je dr. Josip Smodlaka djelovao kao posrednik između dvije navedene strane.[21] Sljedećeg dana, 2. prosinca 1918. godine u Zagrebu je održana manifestacijska proslava u čast ujedinjenja dviju država.[22] Već prvih dana nakon ujedinjenja počele su netrpeljivosti na gospodarskoj razini. Prve sumnje nastale su pri konverziji bivših valuta koje su se koristile na prostorima Austro-Ugarske Monarhije, a tako i na tlu Hrvatske, tj. kruna i forinti u srpski dinar. Naime, zbog procjena nove države, njihova vrijednost je umanjena za 20% u korist srpskog dinara, što je uvelike ekonomski oštetilo građane bivše Države SHS koji su koristili te novčanice.[23] Nepoštivanje Ženevske deklaracije vidljivo je i po samom početnom uređenju i nazivu države. Naime, prema navedenoj konvenciji, naziv novonastale državne tvorevine trebao je biti „Država Srba, Hrvata i Slovenaca". Samo uređenje države nije definirano, nego je odlučeno da će konstituirajuće vijeće donijeti odluku o uređenju države, a do tada bi trebala djelovati isključivo zajednička ministarstva koja su bitna za „normalno" funkcioniranje države, kao što su ministarstvo vanjskih poslova, unutarnjih poslova, obrane i dr. Prema Ženevskoj deklaraciji, sjedinjenje se trebalo provesti kao ujedinjenje dvaju ravnopravnih subjekta bez

19 Roksandić, Drago, *Jugoslavenstvo prije Jugoslavije*, u: *Jugoslavija u istoriografskoj perspektivi,* Beograd, 2017., str. 46.

20 Ivo Goldstein, *Povijest, sv. XXI – Hrvatska povijest*, str. 322. – 323.

21 Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske,sv.II.,* str. 132.

22 Isto, 136.

23 Ivo Goldstein, *Povijest, sv. XXI – Hrvatska povijest*, str. 328.

dominacije jednoga. Sam naziv nove države koji sadrži riječ „kraljevina", a i postavljanje kralja Aleksandra Karađorđevića na čelo nove države, ne predstavlja poštivanje navedene klauzule.[24] Naime, nova proslava ujedinjenja koja je bila pod pokroviteljstvom Narodnog vijeća održana je 5. prosinca 1918. u Zagrebu. Proslava je bila sastavljena od različitih povorki koje su prolazile gradom te misom u zagrebačkoj katedrali.[25] Istog je dana došlo do sukoba između jednog dijela vojnika zagrebačkog garnizona i odjela Narodne straže.[26] Uz navedene dvije postrojbe na prosvjedima su sudjelovali i civili. Glavni ciljevi i motivi samih demonstracija još uvijek nisu poznati. Navodi se da su prosvjednici prosvjedovali protiv provedenog ujedinjenja te protiv načina ujedinjenja, dok drugi navode da su socijalna pitanja i slabo socioekonomsko stanje poslijeratne države glavni motivi protesta. Demonstranti su oko 14 sati stupili na Jelačićev trg te je sat vremena kasnije, u 15 sati, počeo sukob s odredima Narodne straže.[27] Sukob je trajao tek par minuta, a demonstranti su se ubrzo povukli. Samim vojnicima, koji su se nakon sukoba vratili u vojarne, nije bilo jasno zašto je pucano na njih te su davali izjave kako im nije jasno što se događa. Treba naglasiti kako niti jedna trgovina tog dana nije uništena ili opljačkana od strane demonstranata, a veći dio prisutnih vojnika koji je bio među demonstrantima nije sa sobom imao ni puške ni municiju. Osim hitrog razoružanja i likvidacije dviju pukovnija koje su sudjelovale u demonstracijama i postavljanje srpske vojske na čelu vojničke službe u gradu, započela je cenzura u medijima. Istog dana prestaje izlaziti „Hrvatska", glasilo Stranke prava i glasilo Hrvatske pučke seljačke stranke pod nazivom „Dom", a dr. Elegović i dr. Sachs, predstavnici Čiste stranke prava, uhićeni su nedugo nakon demonstracija u Zagrebu. Glasilo Koalicije pod nazivom „Hrvatski pokret" progon neprijatelja novog režima vrši preko medija te preko njih pokušava manipulirati javno mijenje. Tako navedeno glasilo spominje kako treba „rušiti birokratsko-militaristički sistem" te „zidati demokratski sistem". Indirektno implicirajući da su demonstranti pripadnici „starog sistema".[28] Takozvana „preventivna cenzura" omogućila je državnim vlastima i tijelima da pregledavaju otiske svih listova nekoliko sati prije izlaženja na prodaju te ujedno omogućila manipulaciju podacima.[29]

24 Haberle, Peter, *Jahrbuch des Offentlichen Rechts der Gegenwart. Neue Folge*, Vol. 45., Mohr Siebeck, 1997., str. 62. – 63.

25 Hrvatska enciklopedija, Leksikografski zavod Miroslav Krleža: *prosinačke žrtve,* http:// www. enciklopedija. hr/natuknica.aspx?ID=50697 , pristupljeno 7. listopada 2018.

26 Horvat, *Politička povijest Hrvatske, sv.II.*, str. 136.

27 Gabelica, Mislav, *Žrtve sukoba na Jelačićevom trgu 5. prosinca 1918*., Časopis za suvremenu povijest, vol. 37, br. 2, 2005, str. 467. – 477., str. 469. – 470.

28 Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske, sv. II.,* str. 138. – 139.

29 Gabelica, Mislav, *Žrtve sukoba na Jelačićevom trgu 5. prosinca 1918.*, str. 469. – 470.

5. NACIONALNA I NADNACIONALNA TERMINOLOGIJA U NOVINARSTVU

Novinarstvo je, prema definiciji, djelatnost javnog priopćavanja kojem je uz pomoć javnih glasila glavna zadaća obavještavanje javnosti o aktualnim činjenicama.[30] S početkom 1919. godine iz korijena se mijenja način uređivanja informativnih, poluinformativnih te nekih stranačkih listova. Udarne informacije dolaze na prvo mjesto te im se pridaje poseban značaj, glavni naslov time je nepažljivog čitatelja mogao odvratiti od stvari koje nisu bile povoljne po režim, jer je njihov značaj hotimice prikriven isticanjem glavnog naslova. Uz to se, jednako kao i danas, isticanjem naslova nastojao pridobiti što veći broj čitateljske publike, koja će nakon istaknutog i ciljano oblikovanog naslova imati veću želju za čitanjem sadržaja.[31]

Kao polaznu točku ovog istraživanja važno je istaknuti različita gledišta na ujedinjenje Države SHS i Kraljevine Srbije. Radi se tu prvenstveno o različitom pogledu na imena *Srba, Hrvata i Slovenaca*. Neki su izvori pod tim podrazumijevali tri naroda, dok su drugi u tome vidjeli ujedinjenje tri plemena jednog jedinstvenog naroda.[32] Upravo ta razlika bit će glavna odrednica pri analizi novinskih tekstova.

Kao zagovaratelji teorije o tri imena istaknuli su se takozvani integralistički jugoslavisti koji su zahtijevali žurno povezivanje tri plemena u jedinstvenu naciju, koja bi bila ujedinjena pod jugoslavenskim imenom. Slično gledište bilo je i u velikosrpskoj inačici koja je također zagovarala ideju o tri plemena, uz značajnu razliku da se ujedinjenje zapravo svodi na stapanje sa srpskim narodom i državom, a ne o poistovjećivanju Srba s jedinstvenim narodom Jugoslavena.[33] Suprotan stav unutar Kraljevine Srbije je imao socijalist Svetozar Marković koji je zastupao federalističko rješenje. Navedeni političar naglašava da je srpski narod izmiješan s Bugarima, Hrvatima i Rumunjima te da su po jeziku srpskom narodu najbliži bugarski i hrvatski narod. Također, on naglašava da ukoliko Srbija inzistira na proširenju svojeg teritorija na područja gdje se nalazi srpski narod (izvan granica tadašnje Kraljevine Srbije) da su sukobi sa susjedima i „bliskim narodima" neizbježni. Tim postupkom, Srbija bi dobila ulogu osvajača i pobjednika, a ne osloboditelja te bi takav postupak reflektirao dotadašnju politiku Mađarske.[34] Hrvati i Slovenci, naprotiv, očekivali su bolji položaj nego u Monarhiji te se zbog toga u početku nisu značajno bunili protiv „stapanja

30 Hrvatska enciklopedija, Leksikografski zavod Miroslav Krleža: *novinarstvo* http:// enciklopedija. hr/ Natuknica. aspx?ID=44283 , pristupljeno 6. listopada 2018.

31 Horvat, Josip, *Povijest novinarstva hrvatske: 1771.-1939.*, Golden marketing - Tehnička knjiga, Zagreb, 2003., str. 409. – 410.

32 Džaja, Srećko M., *Politička realnost jugoslavenstva (1918-1991)*, Svjetlo riječi, Sarajevo-Zagreb, 2004., str. 17.

33 Isto, str. 17.

34 Drago Roksandić, *Jugoslavenstvo prije Jugoslavije*, u : *Jugoslavija u istoriografskoj perspektivi*, str. 45.

u pleme". Ubrzo su pak uvidjeli tendenciju asimilacije te su sve čvršće zagovarali teoriju o tri različita naroda.[35]

Krfskom se deklaracijom, još 1917. jamče osnovna načela ustroja buduće jugoslavenske države, a uz administrativne odredbe navodi se i ravnopravnost srpske, hrvatske i slovenske zastave, tri narodna imena, tri vjere i dva pisma. Što prikazuje kako nije riječ o stapanju tri plemena već se radi o federativnom uređenju, što kasnije ističe Ante Trumbić, dok je Pašić kontinuirano zanemarivao te odredbe.[36] Upravo te teze bit će osnovica istraživanja na temelju kojih će biti analizirane prve stranice u trima hrvatskim novinama koje su sadržavale vijesti o ujedinjenju.

6. *BANOVAC*, LIST ZA POUKU, TRGOVINU, OBRT I GOSPODARSTVO 1918.

Prvi analizirani list jest *Banovac, list za pouku, trgovinu, obrt i gospodarstvo*, koji je izlazio u Petrinji od 1887.godine, a pokrenuo ga je tadašnji načelnik grada Petrinje, Stjepan Pejaković.[37] Banovac je podupirao opozicijsku Nezavisnu narodnu stranku te 1913. godine mijenja naziv u *Novi Banovac*.[38] Nezavisna(neovisna) narodna stranka nastala je 1880. godine kada je Matija Mrezović izašao iz Narodne stranke. Stranka se za vrijeme djelovanja unutar Austro-Ugarske Monarhije zalagala za samostalnost Hrvatske, bolji financijski položaj i teritorijalnu cjelovitost hrvatskih zemalja.[39]

Vijest o ujedinjenju u *Banovcu* donosi se 8. prosinca 1918. godine te članak počinje istaknutim naslovom „Zivila kraljevina Srba-Hrvata-Slovenaca" (Prilog 1.).[40] U daljnjem se tekstu uz obilje entuzijazma govori o „najvećem djelu za hrvatski narod" te se prenosi cijeli govor dr. Ante Pavelića (stomatolog) upućenog regentu Aleksandru, a zatim i cijeli regentov odgovor. Pavelić u obraćanju navodi ideju narodnog jedinstva, ali se oslanja i na nezavisnost naroda koji su se zajedničkom odlukom odlučili povezati u jednu jedinstvenu parlamentarnu vladu na teritoriju jugoslavenske države. Veliku pažnju posvećuje i konstataciji da je dio teritorija okupirala talijanska vojska te polaže nade u regentovu pomoć. Kraj

35 Srećko M. Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva (1918-1991)*, str. 18.

36 Ivo Goldstein, *Hrvatska i Hrvati u Jugoslaviji - Suprotstavljanje centralizmu*, u : *Jugoslavija u istoriografskoj perspektivi*, str. 117. – 118.

37 Krtalić, Nikolina, *Gradivo: Sjećanja Stjepana Pejakovića na događaje 1848. i 1861.- Dopisivanje Josip Torbar-Stjepan Pejaković tijekom 1897. i 1898.*, Fontes 03, br. 1, 1997., str. 273. – 309.

38 Stare hrvatske novine, portal digitaliziranih novina: http:// dnc.nsk .hr/newspapers /Library Title. aspx? Id = c833007d -7331-4d7e-b188-e1b374b6d34f , pristupljeno 6. listopada 2018.

39 Hrvatska enciklopedija, Leksikografski zavod Miroslav Krleža: *Narodna stranka*, pristupljeno 6. listopada 2018.

40 „Zivila kraljevina Srba-Hrvata-Slovenaca", *Banovac,* broj 28., godina 29., 8. prosinca 1918., str. 1.

je simbolično označen poklicima „Neka živi Njegovo Kraljevsko Veličanstvo Kralj Petar! Neka živi Vaše kraljevsko Visočanstvo! Neka živi cio naš ujedinjeni Srpsko-Hrvatsko-Slovenski Narod! Neka živi slobodna i ujedinjena Jugoslavija!".[41] Regent Aleksandar u svom odgovoru ne izriče direktnu pripadnost ili nepripadnost jednom narodu, no izriče poklik „Živio cio narod Srpski-Hrvatski-Slovenački!"[42] ne osvrćući se na podjelu prije ujedinjenja.

Uočljivo je kako se, izuzmemo li uvodne riječi, po završetku ne navodi nikakav komentar autora teksta. Nakon prenesenih govora članak jednostavno završava bez popratnih pozitivnih ili negativnih tumačenja te se odmah nadovezuje novi članak.

7. *VOLJA NARODA* 1918.

Nepune četiri godine, od 4. srpnja 1918. do prvog travnja 1922. godine, u Varaždinu je izlazio tjednik *Volja naroda* s podnaslovom *Glasilo seljačke i građanske demokracije*. Novine su bile jugoslavenske orijentacije, a već od devetog broja list nosi novi podnaslov *Glasilo jugoslavenske demokratske stranke*. Izdavač i glavni urednik bio je dr. Hinko Krizman, a uređivali su ga tiskar Viktor Suligoj i Tomo Kovačić.[43] 31. siječnja 1919. godine upravo je H. Krizman predložio osnivanje varaždinskog ogranka JDS, što je mjesec dana kasnije i učinjeno. Na sastanku JDS-a u Sarajevu 15. i 16. siječnja 1919. godine, Krizman predaje izvješće s osnivačke skupštine i navodi da je tjednik *Volja naroda* postao službeni list varaždinskog ogranka JDS.[44] Nakon 1922. godine *Volja naroda* spaja se s čakovečkim listom *Glas Međimurja* u novi tjednik koji nosi naziv *Glas Međimurja i Zagorja*.[45] Jugoslavenska demokratska stranka (Demokratska stranka) s Ljubomirom Davidovićem i Svetozarom Pribićevićem na čelu, zalagala se za unitarističko rješenje.[46]

Vijest o ujedinjenju u *Volji naroda* donosi se 5. prosinca 1918. godine, a članak je počinjao velikim centriranim naslovom „Živilo kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca" (Prilog 2. i 3.).[47] U daljnjem su se tekstu jasno uočavale razlike u stavovima u odnosu na one u *Banovcu*. Također kreće se s hvalospjevima i prenosili su se jednaki govori, no u *Volji na-*

41 Isto, str. 1.

42 „Zivila kraljevina Srba-Hrvata-Slovenaca", *Banovac,* broj 28., godina 29., 1918., 8. prosinca 1918., str. 1.

43 Digitalna knjižnica i čitaonica – Point d.o.o.;http://library.foi.hr/novine/d.php?C=7, pristupljeno 6. listopada 2018.

44 Karaula, Željko, „S Pribićevićem, Mačekom i Titom za Jugoslaviju "–portret političkog djelovanja dr. Hinka Krizmana (1881.–1958.)", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 47.1 (2015): 75. – 107., str. 83.

45 Digitalna knjižnica i čitaonica – Point d.o.o.;http://library.foi.hr/novine/d.php?C=7, pristupljeno 6. listopada 2018.

46 Hrvatska enciklopedija, Leksikografski zavod Miroslav Krleža: *Jugoslavija,* http:/ /www. enciklopedija. hr/ natuknica.aspx?ID=29463 – pristupljeno 10. listopada 2018.

47 „Živilo kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca", *Volja naroda,* broj 25., godina I., 5. prosinca 1918., str. 1.

roda može se uočiti poviše navedeni stav o jedinstvu tri plemena: „Izvršeno je veliko djelo oslobodjenja i ujedinjenja našeg napaćenog, ali neslomljivog naroda imena hrvatskoga, srpskoga i slovenskoga… Jedni smo, slobodni smo!“.[48] Druga primjetna razlika u odnosu na Banovac je to da se nakon navođenja članaka pojavio i kratki komentar, tj. navodio se razvoj događaja neposredno nakon čitanja članaka.

U ovome broju, osim naslovne stranice, pažnju vrijedi pridodati i drugoj stranici na kojoj se nalazio i vrlo zanimljiv članak pod naslovom „Onima, koji huškaju na Srbe“[49] u kojem se takvo ponašanje vrlo oštro osuđuje. Optimistično je neupitno bila prihvaćena vizija jednakosti tri jednakopravna plemena koja su konačno ujedinjena. Navodi se kako novonastala situacija neće remetiti kulturni i ekonomski razvoj svakog plemena zasebno te kako su takve tvrdnje pojedinih ljudi vrlo pogrešne. Za taj negativan stav krivili su talijanski utjecaj, a kao glavni argument pozitivnog viđenja ujedinjenja naširoko se obrazlagalo pitanje vjere. Budući da su i Srbi kršćani, osim tvrdnje da nas povezuje „jedna krv i jedan narod, uz jednu budućnost“[50], crkveni obredi kršćanske vjere gotovo su jednako uređeni što je, može se zaključiti, tada igralo vrlo važnu ulogu. Na kraju se nastavlja s veličanjem srpskog naroda kao sposobnog, bistrog i vedrog. Članak time završava te se nakon čitanja iz današnje perspektive, poznajući kasniji razvoj događaja između dvaju naroda, samo od sebe nameće pitanje kako bi današnja hrvatska javnost reagirala na takav članak, kada bi on uz nešto promjena bio objavljen u današnjem tisku. No ovo i njemu slična pitanja odmiču se od inicijalne teme rada te bi bilo predmetom mogućih daljnjih istraživanja, stoga se ovaj rad time neće dalje baviti.

8. *VIROVITIČAN* 1918.

Treći list kojim se bavi ovaj rad bile su prve virovitičke novine, tjednik *Virovitičan*, koji je pokrenuo novinar, književnik, nakladnik i tiskar Ivan Dobravec Plevnik, a opis lista nosio je naziv *glasilo za promicanje narodnih interesa*.[51] *Virovitičan* je bio neslužbeno glasilo Hrvatske zajednice, stranke liberalnog građanskog usmjerenja koji su se od osnutka zalagali za parlamentarnu monarhiju te narodno i državno jedinstvo, ali s pokrajinskom autonomijom.[52] Prvi je broj izašao 16. rujna 1899., a pod tim se naslovom izdavao sve do 1929. godine, unatoč tome što je glasnik nekoliko puta morao mijenjati tiskaru, ime i urednika.[53]

48 Isto, str. 1.

49 Isto, str. 3.

50 Isto, str. 3.

51 Stare hrvatske novine, portal digitaliziranih novina: http:// dnc. nsk. hr/ Newspapers /Library Title. aspx? id= ec 9f7335 -6f85-41ad-a2a7-9af40320fc98 , pristupljeno 6. listopada 2018.

52 Miškulin, Ivica, Politički odnosi u Virovitici 1922.-1923., Scrinia Slavonica, br. 6, 2006, 305. – 341., str. 314.

53 Sabolić, Dubravka, *Književna baština u Gradskome muzeju Virovitica*, *Muzeologija* , br. 43/44 , 2006., str. 240. – 245.

U osmom se broju *Virovitičana*, koji je izašao 12. srpnja 1919. godine, velikim naslovom ističe poruka „Živio kralj Srba, Hrvata i Slovenaca Petar I. Karagjorgjević" (Prilog 4.).[54] Članak je nešto drukčijeg karaktera od prethodnih, budući da nije objavljen odmah po ujedinjenju, već je povod objave bio kraljev rođendan. Ovaj članak u radu korišten je kako bi se prikazalo stanje u tisku i nakon što je prošlo nekoliko mjeseci od objave ujedinjenja. Već nakon prve rečenice ispravno se može naslutiti kako je riječ o dva stupca teksta koji obiluju pohvalama i isticanjima junaštva kralja Petra I. Karađorđevića. Naglašava se njegova hrabrost, mudrost, odlučnost i briga za narod te je posebno istaknuta njegova otvorenost i dostupnost. Lako se uočava i kako se riječ „narod" kroz cijeli tekst neprestano naglašava te je dodatno istaknuta i velikim slovom. Nema riječi o pripadnosti trima narodima ili spajanju tri plemena u jedan, ali se slavi sadašnje jedinstvo i naglašava bratstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, pri čemu se može povući paralela s uvjerenjima stranke kojoj je glasilo pripadalo. Zanimljivo je uočiti kako je i dalje prisutno uspoređivanje s neprijateljskim Mađarima i „Švabama" koji su hrvatskom narodu i dalje ostali najvećom boljkom nakon ujedinjenja, ali se oni spominju u kontekstu pohvala kralju koji je odolio nadmoćnijim neprijateljima. Gotovo jednakom formulacijom kao što počinje, članak tako i završava poklikom „neka Živi Njegovo Veličanstvo Kralj Petar I Karagjorgjević! neka živi Njegovo Visočanstvo nasljednik prestolja Aleksandar! ŽIVIO KRALJ!".[55]

9. ZAKLJUČAK

Na temelju provedenog istraživanja triju novina koje su se na prostoru Hrvatske tiskale u vrijeme ujedinjenja Države Srba, Hrvata i Slovenaca s Kraljevinom Srbijom može se zaključiti kako su, unatoč velikoj sličnosti, ipak prisutne i pojedine razlike u samoj interpretaciji događaja. Neupitno je da su svi korišteni članci pozitivno govorili o samom ujedinjenju i kralju, ponajprije ističući kraljeve pozitivne osobine i pozitivne posljedice koje ujedinjenje donosi hrvatskom narodu. No zanimljivo je uočiti detalje po kojima su vidljiva i različita gledišta na ono što je ujedinjenju prethodilo s obzirom na pripadnost glasila različitim strankama te stranačkim uvjerenjima. *Banovac* vrlo koncizno i objektivno prenosi informacije te ne zagovara tezu o jednom narodu koji se tim događajem ujedinio, dok se *Volja naroda* oslanja na teoriju o ujedinjenju triju plemena te člankom s druge stranice posebno ističe i podupire povezanost hrvatskog i srpskog naroda. *Virovitičan* se može izdvojiti po vrlo slikovitim sintagmama koje veličaju kralja, no nema direktnog govora o pripadnosti prije samog ujedinjenja. Kao cjelokupni zaključak istraživanja može se istaknuti kako su navedena različita gledišta dio politike koju je uredništvo časopisa zagovaralo te

54 „Živio kralj Srba, Hrvata i Slovenaca Petar I. Karagjorgjević", *Virovitičan,* broj 8., godina 20., 12. srpnja 1919., str. 1.

55 „Živio kralj Srba, Hrvata i Slovenaca Petar I. Karagjorgjević", *Virovitičan,* broj 8., godina 20., 12. srpnja 1919., str. 1.

svakako naglasiti utjecaj tadašnjeg režima na slobodu tiska, kao i to da su događaji s kraja 1918. te početka 1919. donijeli značajne promjene u hrvatskom novinarstvu.

10. PRILOZI

BANOVAC

LIST ZA JAVNE PRILIKE, POUKU, NARODNO GOSPODARSTVO I ZABAVU.

Broj 48.

Živila kraljevina Srba — Hrvata — Slovenaca.

Prilog 1. Banovac, br. 48, god. 29, 8. prosinca 1918., Petrinja.

VOLJA NARODA

God. I. U Varaždinu, dne 5. prosinca 1918. Br. 25.

Živilo kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca.

Prilog 2. Volja naroda, br. 25, god. 1, 5. prosinca 1918., Varaždin.

Prilog 3. Volja naroda, br. 25, god. 1, 5. prosinca 1918., Varaždin.

Virovitičan

Broj 8. Virovitica, 12. srpnja 1919. Godina 20.

Živio kralj Srba, Hrvata i Slovenaca
Petar I. Karagjorgjević!

Pomozimo invalidima!

Sestra Marija.

Prilog 4. Virovitičan, br. 8, god. 20, 12. srpnja 1919., Virovitica.

11. POPIS LITERATURE I IZVORA

Izvori:

a) Novine:

1. *Banovac*, 1918., Petrinja.
2. *Virovitičan,* 1919., Virovitica.
3. *Volja naroda,* 1918., Varaždin.

b) Internetski izvori :

1. http:// enciklopedija. hr/ Natuknica. aspx?ID=44283
2. http:// dnc. nsk. hr/ Newspapers /Library Title. aspx? id= ec 9f7335 -6f85-41ad-a2a7-9af40320fc98
3. http://library.foi.hr/novine/d.php?C=7

Literatura:

1. Džaja, Srećko M., *Politička realnost jugoslavenstva (1918-1991)*, Svjetlo riječi, Sarajevo-Zagreb, 2004.
2. Gabelica, Mislav, *Žrtve sukoba na Jelačićevom trgu 5. Prosinca 1918.*, Časopis za suvremenu povijest, vol. 37, br. 2, 2005.
3. Goldstein, Ivo (Glavni urednik hrvatskog izdanja), *Povijest, sv. XXI – Hrvatska povijest*, 2008.
4. Goldstein, Ivo, *Hrvatska i Hrvati u Jugoslaviji – Suprotstavljanje centralizmu*, u: *Jugoslavija u istoriografskoj perspektivi,* Beograd, 2017.
5. Haberle, Peter, *Jahrbuch des Offentlichen Rechts der Gegenwart. Neue Folge*, Vol. 45. Mohr Siebeck, 1997.
6. Horvat, Josip, *Politička povijest Hrvatske*, *sv. II.*, 1989.
7. Horvat, Josip, *Povijest novinarstva hrvatske: 1771.-1939.*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2003.
8. Karaula, Željko, „S Pribićevićem, Mačekom i Titom za Jugoslaviju" – portret političkog djelovanja dr. Hinka Krizmana (1881.–1958.)" *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 47.1. 2015., str. 75-101.
9. Krtalić, Nikolina, *Gradivo: Sjećanja Stjepana Pejakovića na događaje 1848. I 1861.-Dopisivanje Josip Torbar-Stjepan Pejaković tijekom 1897. I 1898.*, Fontes 03, br. 1, 1997.
10. Matijević, Zlatko, *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu: Osnutak, djelovanje i nestanak (1918/1919)*, Fontes, vol. 14, br. 1, 2008.
11. Matijević, Zlatko, *Politička orijentacija hrvatskoga katoličkog pokreta u posljednjim godinama postojanja Austro-ugarske Monarhije i prvim danima stvaranja Kraljevstva SHS (1903.-1918.),* Društvena istraživanja, vol. 10, br. 1-2 (51-52), 2001.
12. Matković, Stjepan, *Prijelomna 1918. U hrvatskoj politici*, u: *Kultura sjećanja – povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Zagreb, 2008.
13. Miškulin, Ivica, *Politički odnosi u Virovitici 1922-1923.,* Scrinia Slavonica, br. 6, 2006., str. 305-341.
14. Roksandić, Drago, *Jugoslavenstvo prije Jugoslavije*, u : *Jugoslavija u istoriografskoj perspektivi,* Beograd, 2017.

15. Sabolić, Dubravka, *Književna baština u Gradskome muzeju Virovitica*, *Muzeologija* , br. 43/44, 2006.
16. Šišić, Ferdo, *Dokumenti o postanku kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914-1919.*, Zagreb, Matica hrvatska, 1920.
17. Thaden, E. C., *Kleine Völkerin der Geschichte Osteuropas: Festschrift für Günther Stöklzum 75. Geburtstag. Beiheft 5, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas,* Eds. Manfred Alexander, Frank Kampfer and Andreas Kappeler, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1991. Slavic Review, 51(3)

Summary

THE UNIFICATION OF THE KINGDOM OF SERBIA AND THE STATE OF SLOVENES, CROATS AND SERBS: ECHOES OF UNIFICATION IN CROATIAN PRESS

Following the First World War, the ethnic and political makeup of the world, and Europe in particular, underwent significant changes. United States President Thomas Woodrow Wilson had a profound impact on the formation of post-war borders with his famous "Fourteen Points". Principles of the said points were, in some cases, accepted as undisputable truths during the formation of new nations in Europe, while certain other cases, attempts were made to manipulate the points. With the collapse of the multinational and multi-ethnic Austro-Hungarian Empire, which had been one of the countries that had lost the war, the founding of new nations on the territories of central, eastern, and southeastern Europe. The following countries were established with the collapse of Austria-Hungary: Austria, Hungary, Czechoslovakia, and the State of Slovenes, Croats and Serbs, while certain parts of the Empire were turned over to Italy, Romania and Poland. Local, as well as international media closely monitored the formation processes of new nations. During the tumultuous post-war period, media within the newly-formed State of Slovenes, Croats and Serbspublished articles regarding the founding of the Stateand later about the unification with the Kingdom of Serbia into the new Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, daily, weekly, and monthly editions alike. The majority of Croatian press which referred to the proclamation of the unification with the Kingdom of Serbia covered the event enthusiastically. This work will analyze the perceptions of the Kingdom of Serbia's unification with the State of Slovenes, Croats and Serbs in Banovac, Volja naroda and Virovitičan. These three daily newspapers can be said to have had different views on the unification, and their respective opinions were underlined in their reports.

Keywords: World War One, State of Slovenes, Croats and Serbs, media, press, unification, Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes.

Luka Zorica

PROPAGANDNE KARIKATURE U ZAGREBAČKIM NOVINAMA *ILUSTROVANI LIST* 1914. I 1915. GODINE

Istraživanje slika te njihovo korištenje kao povijesnog izvora rijetke su historiografske teme. Peter Burke ističe da ,,povjesničari radije imaju posla s tekstovima i političkim činjenicama nego s dubljim razinama iskustva što ih ispituju slike".[1] Zapostavljanje slika kao povijesnih izvora često je opravdavano nemogućnošću njihove objektivne procjene, s obzirom na to da su slike podložne interpretaciji. Opisani problem objektivnosti nije vezan isključivo uz proučavanje slika, što potvrđuju kritike povijesne znanosti s polazišne točke strukturalizma, točnije lingvističkog obrata, ali je on očitiji jer je riječ o dvostrukoj interpretaciji izvora, od strane povjesničara te autora same slike. Stoga glavna značajka slika kao povijesnog dokumenta za Burkea nije njihova uloga kao „dokaza", već njihov ,,utisak (...) na povijesnu imaginaciju".[2]

Slikovni prikazi također služe kao ,,svjedoci etapa u razvoju ljudskog duha", a Burke ih naziva predmetima ,,preko kojih dohvaćamo strukture mišljenja i načine predočivanja svojstvene određenom razdoblju".[3] Na primjerima renesansnog slikarstva, primjerice, vidljiva je promjena čovjekova shvaćanja svog položaja u svijetu te svog odnosa s Bogom. Iz detaljnih prikaza ljudske muskulature vidljiv je pojačan interes za ljudskom anatomijom, a česti motivi iz grčke mitologije dokaz su da je antika nepresušan izvor renesansnih majstora. Slike europskih gradova na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće svjedoče o čovjekovoj fascinaciji visokim dimnjacima novonastalih industrijskih postrojenja te osjećaju otuđenosti među sve većim masama ljudi na malom prostoru. Uzimajući u obzir gore opisano shvaćanje slike kao povijesnog izvora, postaje jasno da „Veliki rat" u očima suvremenika nije mogao ostati nezamijećen. Milijunski broj ljudskih žrtava, mobilizacija velikog broja stanovnikā te činjenica da je velik dio svijeta bio uključen u sukob zasigurno su uvelike utjecali na ondašnje ljude. Uz navedeno, Prvi svjetski rat obilježava i prva uporaba tenko-

1 Burke, Peter, *Očevid-Upotreba slika kao povijesnog dokaza*, izdanja antiBARBARUS, Zagreb, 2003., str. 7.

2 Isto, str. 10. – 11.

3 sto, str. 8

va, rovovsko ratovanje s malim ili nikakvim pomicanjem fronte, korištenje bojnih otrova te velik broj istraumatiziranih vojnika s kojma se vlasti često nisu znale nositi.

Popularnost novina početkom 20. stoljeća raste te one postaju glavnim sredstvom oblikovanja javnog mnijenja, a Eberhard Demm tvrdi da su novine često objavljivale tjedne priloge s karikaturama.[4] U skladu s time raste popularnost karikatura, što potvrđuju rastuće brojke njemačkih i francuskih listova s karikaturama u razdoblju prije i tijekom rata.[5] Karikaturama se na satiričan način tematiziralo društvo, vladajući slojevi, ekonomska situacija i sl. Karikaturisti su u navedenom razdoblju nastojali kritički promatrati društvo i vlast, no izbijanjem Prvog svjetskog rata dovedena je u pitanje njihova uloga u društvu. Prvi svjetski rat bio je prvi totalni rat u ljudskoj povijesti.[6] Navedeno je vidljivo iz činjenice da vojni uspjeh neke države nije ovisio isključivo o njezinoj vojnoj moći, nego i volji civilnog stanovništva da se uključi u rat. Potpora civilnog stavnovništva postajala je produljenjem rata sve značajnijom, a novine su postale glavnim sredstvom legitimiranja vojnih sukoba, ocrnjivanja neprijatelja i pozivanja stanovništva na suradnju. Vlasti su nastojale uvjetovati objavljivane sadržaje prešućivanjem negativnih strana rata, novčanih i ljudskih gubitaka te veličanjemvlastitih uspjeha. Pod pritiskom cenzure su se našli karikaturisti, koji su u propagandnoj djelatnosti vidjeli svoj doprinos obrani države, tako da više nisu bili društveni kritičari, koji su oštro napadali autoritarne strukture u vladi, vojsci i crkvi, već moralni i intelektualni mobilizatori stanovništva.[7] Navedeno su postizali opravdavanjem vojnih poraza, potvrđivanjem vjere u superiornost domovine te propagiranjem nade u konačnu pobjedu.[8] Među europskim novinama, koje su redovno izlazile tijekom Prvog svjetskog rata te objavljivale karikature, valja istaknuti njemački *Simplicissimus*, francuski *La Vie Parisienne* te za potrebe ovoga teksta zagrebački *Ilustrovani list*, koji je izlazio svake subote od 3. siječnja 1914. do 28. prosinca 1918. godine.[9]

Karikature *Ilustrovanog lista* iz 1914. i 1915. godine prikazane u tekstu bit će podijeljene u sljedeće tematske skupove: karikature koje negativno prikazuju protivnika (države članice Antante), karikature koje veličaju Centralne sile, antiratne karikature i naposljetku karikature koje ističu ulogu žena u ratu. Opisana kategorizacija rezultat je promatranja karikatura na tematskoj razini. U svakoj će skupini biti objašnjena po dva primjera, dok će ostali biti navedeni pod odgovarajućom skupinom u popisu priloga. Potrebno je na-

4 Demm, Eberhard, *Caricatures*, Internet Encyclopedia of the First World War. Preuzeto s https:// encyclopedia. 1914-1918-online.net/article/caricatures (pristupljeno 06.11.2018)

5 Isto.

6 Schmidt, Carl, *Totaler Feind, totaler Krieg, totaler Staat (1937)*, str. u: Demm, Eberhard, *Propaganda and Caricature in the First World War*, Journal of Contemporary History, vol. 28 (1), 1993., str. 163. Preuzeto s: http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/002200949302800109 (pristupljeno 03.11.2018.)

7 Demm, Eberhard, *Propaganda and Caricature in the First World War*, str. 167.

8 Isto.

9 Stare hrvatske novine, Nacionalna sveučilišna knjižnica u Zagrebu, preuzeto s http:// dnc. nsk. hr/ Newspapers /LibraryTitle.aspx?id=1abaa620-dd71-45e5-a7dc-dd2e6d9e1725 (pristupljeno 03.11.2018.)

pomenuti da u radu neće biti obrađene karikakture preuzete iz stranih novina (pretežito njemačkih), već samo one austro-ugarskih karikaturista.

Autori karikaturama usmjerenim protiv Antante tematiziraju: nesuglasice unutar Antante, ruske vojne poraze, talijansku vojnu nesposobnost, oslanjanje Britanskog Carstva na mornaricu te prikazivanje njegove pasivnosti. Prilog broj 1 (broj 38., 19. rujna 1914.) prikazuje engleskog vojnika koji, oslanjajući se na snagu svoje glavne kolonije Indije, mirno promatra dok njemački vojnik pobjeđuje ruskog. Ovom se karikaturom izruguje engleski „promatrački" rat, kao i imperijalni karakter carstva, koje je regrutiralo vojnika iz svojih kolonija. Prilog 2 (broj 43, 23. listopada 1915.) prikazuje razovor talijanskog kralja Viktora Emanuela i glavnog zapovjednika talijanske vojske Luigija Cardone. U razgovoru kralj moli generala da naloži vatru jer mu je hladno, na što general odvraća da su već sve zapalili da se ugriju, uključujući i vlastite vojne planove. Izrugivanje nesposobnosti talijanske vojske vrlo je često u karikaturama *Ilustovanog lista*, poglavito kralja Viktora Emanuela kojeg često prikazuju kao nesposobno dijete koje moli svog zapovjednika Cardonu za pomoć. Uz to, Italiju često prikazuju kao potkupljivu, jer pristaje ući u rat uz obećanje Antante za teritorijalnim proširenjem ili novčanom pomoći. Ostale izdvojene karikature usmjerene na izrugivanje članica Antante navedene su u popisu priloga od broja 3 do broja 7.

Karikature koje veličaju Centralne sile i njihovu nadmoć čine drugu tematsku skupinu karikatura u *Ilustrovanom listu*. Najčešće teme u toj su skupini veličanje njemačkog naoružanja (podmornica, topništva), isticanje pobjedonosnih vojnih operacija te kulturna nadmoć Njemačke i Austro-Ugarske, koja se očituje u činjenici da Centralne sile nisu imale velika kolonijalna carstva. Shodno tomu valja napomenuti da je važna kritička točka navedenih karikatura bilo ekonomsko i političko potčinjavanje kolonija od strane Antante. Kao primjer služi prilog 8 (broj 46, 14. studenoga 1914.) koji, uz to što izruguje nepreciznost srpskih vojnika, veliča preciznost njemačkih. Nadalje, jedna od glavnih tema jest isticanje Antantinih kolonijalnih posjeda kao negativnu karakteristiku njenih članica. Prilog 9 (broj 42, 17. listopada 1914.) ilustrira veličinu pojedinih suučesnika rata. Vidljivo je da su sile Antante prikazane kao velike države s velikim teritorijem i brojem stanovnika, dok su Njemačka i Austro-Ugarska prikazane kao male države koje, unatoč svojem malom broju stanovnika i nezamjetnom teritoriju nanose poraze velikim svjetskim silama. Navedene su karikature često bile popraćene tekstovima u kojima se osuđuju članice Antante za kolonizaciju i eksploataciju kolonija, kao i mobilizaciju kolonijalnog stanovništva. Još jedan primjer iz ove kategorije je prilog broj 10.

Treća se skupina odnosi na karikature s antiratnom tematikom. One sadrže kritičku razinu iz koje se može iščitati da je krivnja za rat pripisana isključivo članicama Antante. Središnje teme antiratno nastrojenih karikatura onovremeni su najveći problemi: ljudske žrtve i nestašica hrane. Prilog 11 (broj 9, 27. veljače 1915.) prikazuje žetvu leševa na Mazurskim jezerima u sjeveroistočnom dijelu današnje Poljske, a aludira na velik broj poginulih tijekom takozvane Zimske bitke u veljači 1915. Nestašicu hrane odlično dočarava ilustracija u prilogu 12 (broj 17, 24. travnja 1915.). Na njoj je prikazan sprovod posljednje

zemičke, odnosno njezino spuštanje u grob, pri čemu je okupljeno mnoštvo zaplakalo. Prilozi 13 i 14 u popisu priloga odnose se na skupinu antiratnih karikatura.

Posljednja grupa karikatura u radu odnosi se na mobilizaciju i suradnju civilnog stanovništva, pretežito žena. U prilogu 15 (broj 11, 13. ožujka 1915.) prikazan je razgovor sina i njegove majke. Na sinovo pitanje hoće li mu zašiti otpali gumb, majka odgovara neka pita svog oca jer ona mora u bolnicu operirati. Ova karikatura tematizira nastanak nove uloge žene u društvu, koja se sastoji u obavljanju mnogih poslova koje dotad nisu obavljale žene. U prilogu 16 (broj 6, 6. veljače 1915.) prikazana je usporedba dviju slika žena: one prije i tijekom rata. Dok je na prvoj slici vidljiva žena koja još uvijek uživa i zabavlja se na karnevalskoj proslavi, druga slika prikazuje ženu zaposlenu u bolnici. Suprotnosti prikazane proslave i bolničkog okruženja izvrsno opisuju novonastalu promjenu za žene koje sada preuzimaju mnogobrojne nove poslove, ali i društvene uloge. Moguće je da se ovim karikaturama izruguje novonastali položaj žene u društvu, uzimajući u obzir negativan stav javnosti o promjeni položaja žena tijekom rata. Ovo potvrđuju mnogobrojni vicevi iz *Ilustrovanog lista* koji često izruguju navodnu nemogućnost žena da organiziraju i vode društveni život bez uputa muškaraca koji su na ratištu.

Iz ovog kratkog pregleda karikatura iz *Ilustrovanog lista* vidljivo je da one, kao i karikature u stranim novinama tijekom Prvog svjetskog rata, izvršavaju propagandnu funkciju nastojeći ocrniti protivnike Centralnih sila: Rusko carstvo, SAD, Francusku, Britansko carstvo, kasnije Kraljevinu Italiju, a isticati vojnu i kulturnu nadmoć austro-ugarskih saveznika, prvenstveno Njemačkog Carstva. U tekstu nije obuhvaćen cjelokupni korpus *Ilustrovanog lista*, točnije godine 1916., 1917. i 1918. pa je stoga preporučljivo da se istraže karikature preostalih godina rata, poglavito razdoblje 1918. godine kada se Centralnim silama približavao poraz i kapitulacija.

PRILOZI

Prilog 1. „Englesko vodjenje rata“
(*Ilustrovani list*, broj 38, godina I., 19. rujna 1914., str. 910., Zagreb.)

STRANA 1032 ILUSTROVANI LIST BROJ 43

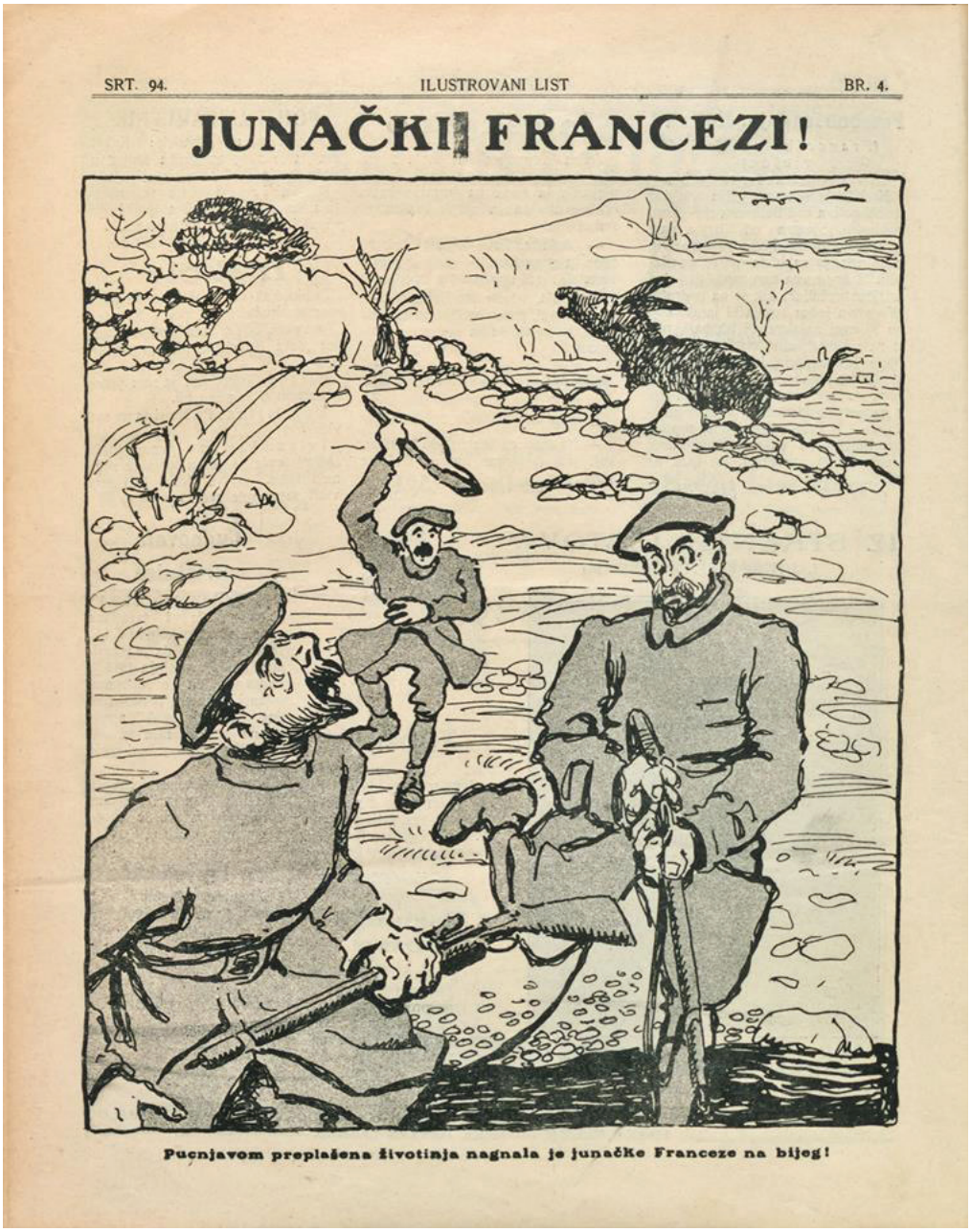
TALIJANSKA KRV

Viktor Emanuel: Ložite, Cadorna, zebe!
Cadorna: Nemam više s čime, veličanstvo.
Viktor Emanuel: Bacite onda vaše ofenzivne planove u peć!
Cadorna: Već su izgorjeli . . .

Ovaj broj sadržaje 56 slika o današnjim ratnim i raznim drugim zanimivostima

Prilog 2. „Talijanska krv“

(*Ilustrovani list*, broj 43, godina II., 23. listopada 1915., str. 1032., Zagreb.)

Prilog 3. „Junački Francezi!“
(*Ilustrovani list*, broj 4, godina II., 23. siječnja 1915., str. 94., Zagreb.)

Prilog 4. „Iz stranih listova"
(*Ilustrovani list*, broj 38, godina I., 19. rujna 1914., str. 911., Zagreb.)

Prilog 5. „Ruska ofenziva"
(*Ilustrovani list*, broj 25, godina II., 12. lipnja 1915., str. 574., Zagreb.)

Prilog 6. „Najnoviji mužari Trojnog sporazuma ili novinarske patke od 42 centimetra“ (*Ilustrovani list*, broj 43, godina I., 24. listopada 1914., str.1032., Zagreb.)

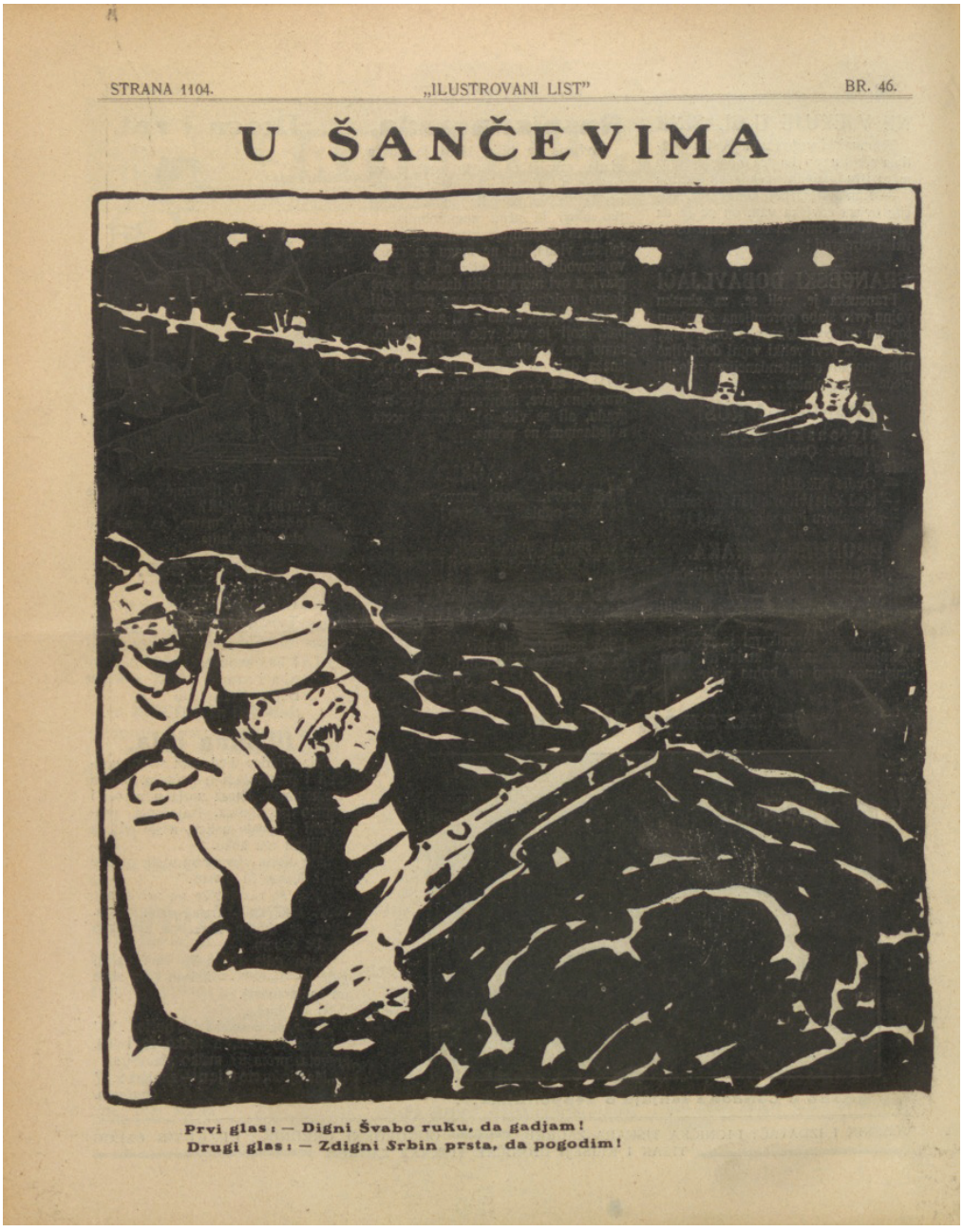

STR 696 ILUSTROVANI LIST BR. 29

ŽELJICA TALIJANSKOG KRALJA

Viktor Emanuel: „Ded Cadorna, podigni me malo, da vidim preko Alpa, koliko je Austrija!“ . . .

Prilog 7. „Željica talijanskog kralja“
(*Ilustrovani list*, broj 29, godina II., 17. srpnja 1915., str. 696., Zagreb.)

Prilog 8. „U šančevima"
(*Ilustrovani list*, broj 46, godina I., 14. studenog 1914., str. 1104., Zagreb.)

Prilog 9. „Sa ratišta u Galiciji“
(*Ilustrovani list*, broj 42, godina I., 17. listopada 1914., str. 1008., Zagreb.)

Prilog 10. „Engleska priča"
(*Ilustrovani list*, broj 41, godina I., 10. listopada 1914., str. 983., Zagreb.)

STR. 216 ILUSTROVANI LIST BR. 9

ZIMSKA KOSIDBA OKO MAZURSKIH JEZERA

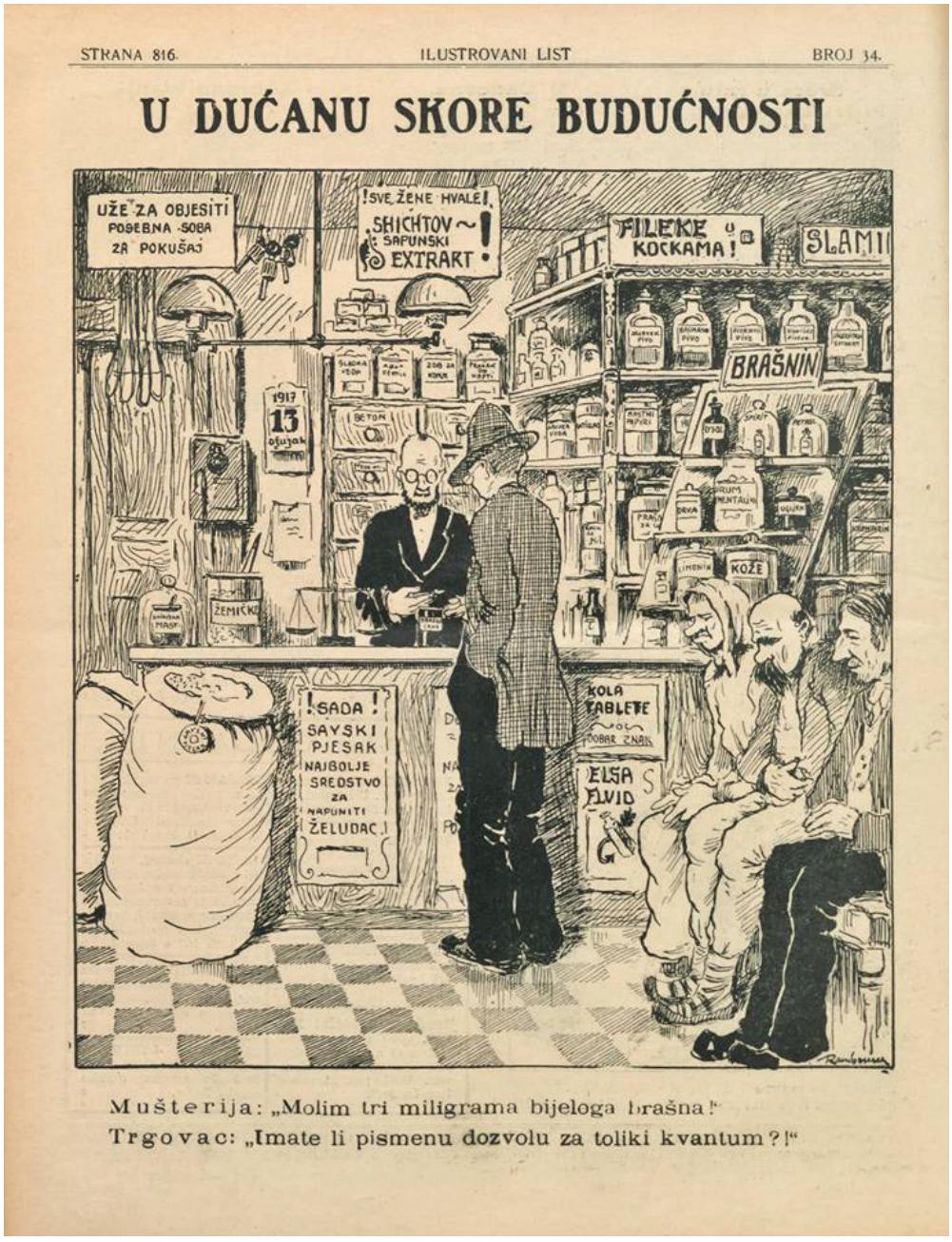
Prilog 11. „Zimska kosidba oko Maurskih jezera“
(*Ilustrovani list*, broj 9, godina II., 27. veljače 1915., str. 216., Zagreb.)

Prilog 12. „Pokop posljednje žemičke“
(*Ilustrovani list*, broj 17, godina II., 24. travnja 1915., str. 408., Zagreb.)

Prilog 13. „Rastanak“
(*Ilustrovani list*, broj 7, godina II., 13. veljače 1915., str. 168., Zagreb.)

Prilog 14. „ U dućanu skore budućnosti"
(*Ilustrovani list*, broj 34, godina II., 21. kolovoza 1915., str. 816., Zagreb.)

Prilog 15. „Savremeno“
(*Ilustrovani list*, broj 11, godina II., 13. ožujka 1915., str. 263., Zagreb.)

Prilog 16. „Karneval“
(*Ilustrovani list*, broj 6, godina II., 6. veljače 1915., str. 144., Zagreb.)

POPIS LITERATURE I IZVORA

Izvori:

1. *Ilustrovani list*, godišta 1914. i 1915., Zagreb.

Literatura:

1. Burke, Peter, *Očevid - Upotreba slika kao povijesnog dokaza*, izdanja antiBARBARUS, Zagreb, 2003., str. 7.
2. Demm, Eberhard, *Caricatures*, Internet Encyclopedia of the First World War. Preuzeto s https:// encyclopedia.1914-1918-online.net/article/caricatures (06.11.2018)
3. Demm, Eberhard, *Propaganda and Caricature in the First World War*, str. 167.
4. Schmidt, Carl, *Totaler Feind, totaler Krieg, totaler Staat (1937)* u: Demm, Eberhard, *Propaganda and Caricature in the First World War*, Journal of Contemporary History, vol. 28 (1), 1993., str. 163. Preuzeto s: http:// journals. sagepub.com /doi/abs /10.1177/ 002200949302800109 (03.11.2018.)
5. Stare hrvatske novine, *Nacionalna sveučilišna knjižnica u Zagrebu*, preuzeto s http://dnc.nsk.hr/ Newspapers/LibraryTitle.aspx?id=1abaa620-dd71-45e5-a7dc-dd2e6d9e1725 (03.11.2018.)

Luka Vrbanić i Zvonimir Prtenjača

NAŠA MAJKA RAT, ILI: „ARHIVSKA FIKCIJA" U PROBLEMATIZACIJI VELIKOG RATA

Historiografski narativi o Velikom ratu učestala su pojava popularizirana ne samo stručnim publikacijama i sustavnim znanstvenim istraživanjima, već i raznoraznim vrstama umjetnosti poput filma, književnosti i glazbe. No, poimanje Velikog rata, iako rijetko, posebno je zanimljivo u grafičkim romanima kao ostvarenjima *devete umjetnosti* koji uobličeni takvom tematikom izlaze tek od kasnih 1990-ih. *Naša majka rat*, francuskog autorskog tandema Kris & Maël, jedno je od takvih ostvarenja, u hrvatskom prijevodu i pod pokroviteljstvom stripovskih entuzijasta *Fibre* izdano povodom stogodišnje obljetnice početka Velikog rata. Uz to što je vrsno oblikovana i kvalitetno ostvarena ratna drama, ta „arhivska fikcija"[1] povijesna je studija koja obiluje formativnim čimbenicima i fundamentalnim pitanjima o Velikom ratu kao srazu koji je u ljudskom shvaćanju bio i ostao podjednako vanjski i unutarnji sukob. Ovaj kratki esej problematizirat će i analizirati upravo takvo koncizno poimanje Velikog rata prateći načine na koje je taj epohalni sukob utjecao na čovjeka u prošlosti, ali i sadašnjosti.

Općeniti ton grafičkog romana, a susljedno tome i stav autora o eksternalizaciji i internalizaciji Velikog rata u čovjeku, jasno je naznačen i strukturom djela, odnosno trima *Tužaljkama* i *Rekvijemom* koji retrospektivno pristupaju sjećanjima redarstvenika Rolanda Vialettea koji, sad na umirućoj postelji, a 1915. u blatnim rovovima Champagnea kao istražitelj triju hladnokrvnih ubojstava mladih žena na prvoj liniji bombardirane i bojnim otrovima ubrizgane bojišnice, jasno ocrtava sve grozote Velikog rata. Susljedno tome, u njegovom narativu iščitava se isprano i beživotno ispreplitanje vanjskih, opipljivih posljedica rata koje kataliziraju i materijalnu štetu, ali i onih unutarnjih, dugotrajnijih, izjedajućih, psiholoških reperkusija. Ono u čemu autori kao okosnici svoje kriminalističke priče pristupaju znanstveno, odnosno „arhivskom fikcijom", nedvojbeno je profiliranje Velikog rata kao moderniziranog masakra, mehanizmima podmazanim inovativnim načinima ubijanja.

1 Sintagma je to koju je u predgovoru grafičkog romana upotrijebio povjesničar i izvanredni profesor na sveučilištu Panthéon-Sorbonne, Nicolas Offenstadt, a kontekstualizirao ju je stapanjem povijesti kao znanstvene discipline i fikcijskim poimanjem u tvorevinama umjetnosti ili pop kulture: „Mogli bismo nazvati „arhivskim romanima" današnja djela fikcije koja počivaju na događajima Prvog svjetskog rata, oblikovana slikama i dokumentima epohe, nešto modificiranim: *Naša majka rat* također je arhivska fikcija, nadahnuta izvorima iz razdoblja '14. – '18., što nam dodatno potvrđuje mjesto Peyracovih dnevnika i pisama u radnji." Navedeno prema: Kris & Maël, *Naša majka rat*, prevela Vlatka Briški, Fibra, Zagreb, 2014., str. 5.

Prije svega ovdje vrijedi izdvojiti pojavu tenka na zapadnom bojištu Velikog rata. Prvi se tenk pojavio za vrijeme bitke na rijeci Sommei 1916. godine za vrijeme Nivelleove ofenzive koja je mučnim tablama rekreirana i u *Našoj majci rat*, a u istoj je sudjelovao i veliki britanski književnik John Ronald Reuel Tolkien. Pojava tenka bila je svojevrstan odgovor na rovovsko ratovanje ne bi li se linija bojišnice brže pomakla prema neprijatelju. Tenk je svoje ime dobio zbog toga što je trebao pružati sigurnost posade i razbiti pat poziciju na zapadnom bojištu. Ideja začetnika tenkova bila je ta da oni s lakoćom prođu kroz neprijateljske rovove koristeći svoje dugačke gusjenice i unište neprijatelja.[2] No, za vrijeme bitke na Sommei tenkovi nisu igrali veliku taktičku ulogu jer se većina njih polako kretala i pokvarila, već su više djelovali na moral Nijemaca koji su bježali pred željeznim zvijerima kada su ih prvi puta ugledali. O samom psihološkom utjecaju na ljude poslije rata piše i hrvatski književnik Vladimir Nazor u svojoj, ne tako poznatoj, kratkoj fantastičnoj priči *Crveni tank* gdje ljudi nisu upoznati sa samom konstrukcijom tenka jer ga prvi puta u životu vide: „Ljudi su neko vrijeme gledali šutke u željeznog diva, bojeći se da se ne makne. Kao da su osjećali da su naišli na ono u čemu je ležao najveći jad i užas rata, na ono nejasno ali strašno, što je moralo da dođe iza sve što je tog dana otplazilo prema granici u liku zmijurine utučene glave i izgažena repa".[3] U djelu *Naša majka rat* tenkovi ne samo da plaše neprijatelje, već i začuđuju ljude koje se njima koriste, tako da se u djelu prikazuju dvije struje, jedna koja zagovara korištenje tenkova i koja smatra da će pomoću njega rat prije završiti, dok ona druga tvrdi da će tenkovi donijeti samo još više unštenja te da se polako gubi nada u ljudski rod: „Krasan optimizam - u vašem stilu. Premda ovaj put ne polažete nade u čovjeka, nego u stroj. Koji me, kad ga promatram, baš ničime ne podsjeća na božansko stvorenje".[4]

Osim ovog oružja koje će kasnije u povijesti sijati strah diljem svijeta, u Prvome se svjetskom ratu pojavila još jedna potpuno nova vrsta ratovanja, a to je kemijsko ratovanje. Prema neslužbenoj definiciji kemijsko bi se ratovanje moglo okarakterizirati kao bilo koji nekonvencionalni oružani sukob u kojemu se rabe kemijska oružja, samostalno ili u kombinaciji s konvencionalnim oružjem. Tu najprije spadaju bojni otrovi koji uzrokuju trovanje ljudi i životinja te kontaminiraju okoliš i mogu uzrokovati požar.[5] Najpoznatiji bojni otrov Prvoga svjetskog rata zasigurno je *iperit*, nazvan prema flamanskom gradu Ypresu. Iperit se manifestira tako što se na koži počnu pojavljivati plikovi te, budući da je težak otrov, oštećuje i kapilare. Kao i tenkovi, i bojni su otrovi trebali razbiti pat poziciju na zapadnom bojištu. Prvi koji su s njima eksperimentirali bili su Britanci, a Francuzi su otišli korak dalje te su ispaljivali projektile iz pušaka, a kasnije koristili i ručne bombe punjene bojnim otrovima. No, ti bojni otrovi još uvijek nisu bili smrtonosni. Velika je vjerojatnost da bi se sile Antante prve poslužile tim novim oružjem da tu sramotu prvo nisu napravili Nijemci, za

2 Trewhitt, Philip; McNab Chris, *Fighting Vehicles of the World*, Grange Books, London, 2004., str. 7.

3 Nazor, Vladimir, *Sabrana djela*, Mladost, Zagreb, 1977., str. 177.

4 Kris & Maël, *Naša majka rat*, prevela Vlatka Briški, str. 155.

5 Skupina autora, „Kemijski rat", *Leksikografski zavod Miroslav Krleža – Hrvatska enciklopedija*, http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=51919 (pristupljeno 18.10.2018.)

koju ih se kasnije teretilo na mirovnoj konferenciji. Prvi se puta bojni otrov iskoristio 22. travnja 1915. godine za vrijeme druge bitke kod Ypresa oslobađanjem klora i time se Prvi svjetski rat diferencira od prijašnjih sukoba. Od ukupno 124 208 tona bojnih otrova, najviše je iskoristila Njemačka, čak polovinu tog broja. Također, veliki je broj ljudi bio zaposlen u toj industriji, a bojnim su se otrovima služili samo dobro uvježbani vojnici. Bojni otrovi krivi su za pola milijuna gubitaka na zapadnom bojištu, a od tih pola milijuna, prema nekim podacima, zabilježeno je 25 000 smrtnih slučajeva.[6] Ovakva je vrsta ratovanja zastigurno jedna od najstrašnijih. Jedna je britanska medicinska sestra, dok je liječila jednog takvog pacijenta, izjavila: „Ne možemo ih previti ili dodirnuti. Pokrivamo ih šatorom uzdignutih plahta. Plinske opekline moraju biti iznimno bolne jer se ostali ranjenici, čak i oni najteže ranjeni, uglavnom ne javljaju i ne žale, no oni ranjeni bojnim otrovom u stanju su mukotrpne neizdržljvosti te se ne mogu odijeliti od jecaja i bolnih uzvika.“ U *Našoj majci rat*, ova izjava zapravo najbolje opisuje stanje Fernanda Deslochesa, Rolandova sučasnika tenkista koji, pod utjecajem iperita, govori i oduzima si život: „Ja sam odavno mrtav iznutra. Onda mogu i crknuti. Ali ne ovako, ne rigajući vlastita pluća. Ako… Ako biste se samo pomolili za me… U svakom slučaju ne može škoditi.“[7] Bojni su otrovi bili tema poezije mnogih vojnika u rovovima od kojih se izdvojio Wilfred Owen, svojom fantastičnom poemom „Dulce et Decorum Est“ u kojoj govori o umoru u rovu, zapravo opijenosti umorom, kao i navici na bombe koje padaju oko njega, a tek kada padnu granate s bojnim plinovima, tada započinje prava borba, borba za vlastiti život. U svojim snovima vidi svoje pale drugove koji nisu na vrijeme stavili svoje maske ne bi li preživjeli još koji dan, vijaju ga, traumatiziraju ga, čuje kako ga zovu, a on im ne može pomoći. Sam kraj poeme predstavalja i njenu kulminaciju koja završava univerzalnim riječima, koje se mogu primijeniti i na današnji svijet: „Prijatelju moj, ne bi izustio uz tako poletan gest / Djeci unutar koje očajna čežnja za slavom gori / Drevnu Laž: *Dulce et decorum est* / *Pro patria mori*.“[8]

No, *Naša majka rat* također je i psihološki kolaž Velikim ratom razorenih pojedinaca koji, okarakterizirani notom pesmizima i nihilizma, preuzimaju univerzalna obilježja kolektivnog identiteta ljudstva koje je taj brutalni sukob iznjedrio. Naslovnicama *Tužaljki* i *Rekvijemom* autori postupno demistificiraju postulate Srpanjske revolucije, a aluzijama na Hugoovog *jadnika*-protagonista, Jeana Valjeana, prizemljuju masivnu skalu rata te je fokaliziraju u liku Rolanda. Domoljubni ideali i romantičarsko poimanje rata Rolandovim su iskustvima sustavno fragmentirani, a naposljetku i u cijelosti dezintegrirani jer „domoljubna žrtva kakvu je on poimao nije imala ništa zajedničko s mračnom stvarnosti onoga što je

6 Stevenson, David, *1914. – 1918.: Povijest Prvoga svjetskog rata*, Fraktura, Zaprešić, 2014., str. 291. – 292.

7 Kris & Maël, *Naša majka rat*, prevela Vlatka Briški, str. 197.

8 „Slatko je i lijepo za domovinu mrijeti. “Slobodan prijevod autora. U izvorniku: „My friend, you would not tell with such high zest / To children ardent for some desperate glory, / The old Lie: Dulce et decorum est / Pro patria mori.“ Navedeno prema: Owen, Wilfred, „Dulce et decorum est“, *The Poetry Foundation*, https://www.poetryfoundation.org/poems/46560/dulce-et-decorum-est (pristupljeno 18.10.2018.)

zatekao na bojištu“[9]. Štoviše, težinu rata koju Roland percipira oprimjeruju vječni sukobi i detonacije diljem bojišta, a tijekom jedne takve stradava i Rolandov nadređeni časnik, veteran Max Janvier. No, posljedice nisu kobne po pitanju tijela, već po pitanju uma, jer takav iskusni vojnik samome sebi priznaje nešto poražavajuće: „Za oficira, nije baš za pohvalu… Ponekad me jednostavno paralizira i ne mogu…“[10]. U središtu takve masivne sfere boli, izazvana ratna psihoza postaje analogna vojničkoj, ali i općenito ljudskoj nemogućnosti da se išta promijeni. Kris & Maël ocrtavaju i takvu zbilju te je jasno naglašavaju uvođenjem lika časnika Clementa, oca bivšeg zatvorenika i mladog regruta Jojoa koji je dijelom francuske vojske postao kako bi pobjegao od jedne tužne stvarnosti, no ubrzo je postao dijelom druge, kobne, i vječne. Kao puki broj među leševima na francuskom bojištu, Jojo postaje tek jedan od brojnih duhova koji proganjaju žive, što u potpunosti obuzima i postupno izjeda psihu oslabljenog mu oca kojemu Veliki rat ne dopušta mogućnost mira: „Imao sam dijete, a sad imam još samo rupu u utrobi… Činim za te jadnike sve ono što nisam mogao učiniti za vlastitog sina“[11]. Upravo su ti jadnici ono što Veliki rat uzima i oduzima, tjelesa koja u jeku takvog sukoba postaju „šuplji ljudi“, „bezoblični oblik, sjenka bez boje / zatomljena snaga, izraz bez pokreta“[12], odnosno tek puka imena i prezimena, upisana u registar poginulih: „Hebert? Laznowski? Lemarchand? Moreau? Delcroix? Fournier? Hanimi? Lesage?“[13].

U turobnoj atmosferi rata, čovjeka opijenog čemerom susljedno obuzima i nihilizam i, dok „rat sve proždire, pa i naše riječi nježnosti“[14], ljudska nada u mir i bolje sutra postupno nestaje. „Od kovčega punih ponosa i romantizma njegovog odgoja, svega onoga što ga je nagnalo da se ukrca na vlak rata i ostane na peronu života“[15], od Rolanda, kao i svih poginulih vojnika u Velikom ratu, ne ostaje ama baš ništa. Tek isprazna ljuštura, „sjena života, prazna silueta… Šetač obalama koje dijele žive i mrtve, koji ne zna više kojom stranom korača“[16], šetač kojemu je instinkt za stvaranje oduzet, a tijelom mu vrvi jedino ono što usred bitke za život i smrt preostaje, instinkt za uništavanje i ubijanje. Štoviše, u okolnostima rata kao teškog psihičkog stanja, upravo taj instinkt za ubijanje nadilazi razum i logiku, što naposljetku odvodi čovjeka u kopiju stvarnosti koja predstavlja bijeg od one surove.[17] Potonja kulminira Rolandovom mentalnom dekadencijom kao konceptom koji je uopćen

9 Kris & Maël, *Naša majka rat*, prevela Vlatka Briški, str. 66.

10 Isto, str. 121.

11 Isto, str. 192. – 193.

12 Slobodan prijevod autora. U izvorniku: „Shape without form, shade without colour, / Paralysed force, gesture without motion“. Navedeno prema: Eliot, Thomas Stearns, „The Hollow Men“, *All Poetry*, https://allpoetry.com/The-Hollow-Men (pristupljeno 19.10.2018.)

13 Kris & Maël, *Naša majka rat*, prevela Vlatka Briški, str. 79. – 81.

14 Isto, str. 111.

15 Isto, str. 177.

16 Isto, str. 200.

17 Instinkt za stvaranje i uništavanje temeljne su varijable frojdovske eros libido-thantos libido („life instinct“-„death instinct“) paradigme kojom je moguće konkretizirati narušenu psihu vojnika. Navedeno

tijekom Velikog rata te upriličen u svakom vojniku, a od mladog redarstvenika koji je ušao u rat sad ostaje ,,samo meso, bijesno, izmrcvareno, u jecajima, kojem je dosta. Bez znanja. Bez vjere. Bez hrabrosti."[18] Takvo retrogradno skakanje iz stvarnosti u stvarnost od čovjeka oduzima i mogućnost vjerovanja, odnosno onu vjeru koju je imao na početku rata, te je pretače u rovovsko blato ratne sadašnjice. Jednom pobožan vjernik, a sad tek čovjek koji je postojao i čiji su vrijednosti ispijene, Roland odbacuje optimizam te preispituje ekstreme rata gubeći nadu i u Boga, razmišljajući o nebu prošaranom čudovišnim zrakplovskim preletima kao površini na kojoj ,,nije bilo više ničega osim smrtonosnih strojeva što su ih ljudi načinili i njihovih projektila" i preispitujući se ,,je li rat ubio i Boga?"[19]. Sve što ostaje od jednom krupne stvarnosti s jasnim ciljem borbe i žrtve sad je tek neizlječivo ludilo, odnosno psihoza koja postaje temeljnom odrednicom istinske ratne priče u kojoj je ,,često ono što je ludo istinito, a ono što je normalno nije, no upravo je ovo normalno neophodno kako biste povjerovali u doista nevjerojatnu ludost".[20] Slika rata u romanu time postaje naturalistična, a sigurno je da ne odražava ni natruhe glorifikacije: junaštvo je zamijenjeno egzistencijalnom borbom za život, pobjednici i pobijeđeni podjednako su žrtve rata, a njegov svršetak ne donosi i potpuno olakšanje.[21] Veliki rat postaje paraliza, ostaje za vječnost, a opstaje kao prokletstvo svih onih koji su u njemu sudjelovali.

Naposljetku, *Naša majka rat* podjednako je dokumentarno i fikcionalno svjedočanstvo rata koji je prelomio epohe, ali i čovječanstvo općenito. Antiratna je to epopeja koja postaje kolaž polijepljen čudovišnim inovacijama poput željeznog diva, odnosno tenka, nemilosrdnog kemijskog ratovanja iperitom, patpozicijskom rovovskom borbom ili pak vječno nadgledajućim i preletajućim kljunovima smrtnosnih zrakoplova, ali i dugotrajnim posljedicama ratne psihoze, nihilizma, pesimizma, odbacivanja ikakve vjere, pa i one u Boga, fragmentiranog patriotizma i trenutnom stvarnošću razbijenog romantičarskog idealizma. Riječima protagonista Rolanda Vialettea koji postaje glas jedne cijele iščezle generacije, odnosno monologom kojeg su autori eseja odabrali kao zaključnu misao o Velikom ratu, ,,rat je završio. Najljepša i najstarija laž. Rat je završio za one koje ga nisu ni upoznali. Tko je odlučio da bude tako? Za borce mir ne postoji. Za one koje jednom dotakne, rat ne prestaje. Završava tek našom smrću. Rat, to smo mi."[22]

---

prema: Machovec, Frank, ,,Is War a Psychosis?", *Brainblogger*, 27. travnja 2007., http://brainblogger.com/2007/04/27/is-war-a-psychosis/#disqus_thread (pristupljeno 19.10.2018.)

18 Kris & Maël, *Naša majka rat*, prevela Vlatka Briški, str. 248.

19 Isto, str. 251.

20 Slobodan prijevod autora. U izvorniku: ,,Often the crazy stuff is true and the normal stuff isn't because the normal stuff is necessary to make you believe the truly incredible craziness." Navedeno prema: O'Brien, Tim, ,,How to Tell a True War Story", u: Paula Geyh i suradnici, *Postmodern American Fiction: A Norton Anthology*, W. W. Norton, New York, 1998., str. 176.

21 Čegir, Tomislav, ,,Prvi svjetski rat u devetoj umjetnosti: Kris & Maël, Naša majka rat - Raskošna ratna drama", *Matica hrvatska: Vijenac 545*, 22. siječnja 2015., http://www.matica.hr/vijenac/545/raskosna-ratna-drama-24115/ (posjećeno 20.10.2018.)

22 Kris & Maël, *Naša majka rat*, prevela Vlatka Briški, str. 268.

PRILOZI

Prilog 1. Prikaz tenka na bojnom polju
(Kris & Maël, *Naša majka rat*, Fibra, Zagreb, 2014., str. 142.)

Prilog 2. Naslovnica Rekvijema, posljednjeg toma u stripu
(Kris & Maël, *Naša majka rat*, Fibra, Zagreb, 2014., str. 205.)

POPIS LITERATURE I IZVORA

Literatura:

1. Čegir, Tomislav, „Prvi svjetski rat u devetoj umjetnosti: Kris & Maël, Naša majka rat - Raskošna ratna drama“, *Matica hrvatska: Vijenac 545*, 22. siječnja 2015., http://www.matica.hr/vijenac/545/raskosna-ratna-drama-24115/ (posjećeno 20.10.2018.)
2. Eliot, Thomas Stearns, „The Hollow Men“, *All Poetry*, https://allpoetry.com/The-Hollow-Men (pristupljeno 19.10.2018.)
3. Kris & Maël, *Naša majka rat*, prevela Vlatka Briški, Fibra, Zagreb, 2014.
4. Machovec, Frank, „Is War a Psychosis?“, *Brainblogger*, 27. travnja 2007., http://brainblogger.com/2007/04/27/is-war-a-psychosis/#disqus_thread (pristupljeno 19.10.2018.)
5. Nazor, Vladimir, *Sabrana djela*, Mladost, Zagreb, 1977.
6. O'Brien, Tim, „How to Tell a True War Story“, u: Paula Geyh i suradnici, *Postmodern American Fiction: A Norton Anthology*, W. W. Norton, New York, 1998., str. 174. – 183.
7. Owen, Wilfred, „Dulce et decorum est“, *The Poetry Foundation*, https://www.poetryfoundation.org/poems/46560/dulce-et-decorum-est (pristupljeno 18.10.2018.)
8. Skupina autora, „Kemijski rat“, *Leksikografski zavod Miroslav Krleža – Hrvatska enciklopedija*, http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=51919 (pristupljeno 18.10.2018.)
9. Stevenson, David, *1914. – 1918.: Povijest Prvoga svjetskog rata*, Fraktura, Zaprešić, 2014.
10. Trewhitt, Philip; McNab Chris, *Fighting Vehicles of the World*, Grange Books, London, 2004.

KAZALO IMENA

A
Antić, Antonije 15
Attems, Mario (grof) 18

B
Bačić-Jasenovčanin, Nikola 80
Bakić, Dragan 15.
Banjanin, Jovan 71
Banjšek, Ivan 58
Batorović, Mato 81, 82, 90, 102
Belan, Branko 113, 114, 117, 149
Bergmann, Julije 141
Biliński, Leon 34
Binički, Aleksandar 142
Bismarck, Otto von 13,131
Boban, Branka 46, 63
Bogdanović, Tomislav 57
Bojničić, Ivan 85
Bojović, Petar 80
Bollé, Hermann 44, 63
Bošković, Hamilkar 141
Božić, Sofija 79, 87, 102
Budisavljević, Srđan 88, 94, 95
Budislav Anđelinović, Grga 76
Bukovac, Đulag 21
Bulat, Rade 72
Bulić, Ivan 68, 69, 71, 72, 93, 102
Burke, Peter 169, 187

C
Cardona, Luigi 171
Cesarec, August 20, 155
Chomsky, Noam 110, 149
Ciganović, Milan 21, 27
Cincar-Marković, Dimitrija 15
Cuvaj, Slavko 20, 47
Cvijić, Jovan 92

Č
Čabrinović, Nedjeljko 19, 21, 22, 23, 26, 27
Čegir, Tomislav 193, 195
Čubrilović, Vaso 22, 23
Čubrilović, Veljko 22, 23

Ć
Ćosić Bukvin, Ivan 67, 68, 89, 91, 98, 102

D
Damjanović, Dragan 44, 63
Davidović, Ljubomir 161
Dawson, Albert K. 138
Dečak, Mirko 48
Dedijer, Vladimir 33
Demm, Eberhard 170, 187
Desloches, Fernand 191
Dimitrijević-Apis, Dragutin 15, 16, 22, 37
Dobravec Plevnik, Ivan 125, 162
Dobrovšak, Ljiljana 47, 63
Dominković, Kristo 72, 77, 103
Drinković, Mato 99
Dugački, Vlatka 46, 49, 50, 56, 57, 64

DŽ
Džaja, Srećko M. 159, 160, 166

Đ
Đurić, Milan 75

E
Eisner-Bubna, Wilhelm 127

Eleonora, bugarska carica 132
Eliot, Thomas Stearns 192, 195

F
Ferdinand, Franjo 11, 12, 13, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 29, 30, 32, 41, 105, 132, 133
Franjo Josip I. 12, 13, 18, 28, 29
Frank, Ivo 31, 156, 167, 193, 195

G
Gabelica, Mislav 71, 72, 76, 80, 84, 102, 158, 166
Gaćinović, Vladimir 20
Gavrilović, Đuro 26, 88
Geiger, Vladimir 77, 78, 83, 98, 99, 104
Gilić, Nikica 142, 149
Goldstein, Ivo 154, 155, 157, 160, 166
Grabež, Trifko 21
Grbić, Rade 22
Grijak, Zoran 44
Gross, Mirjana 52, 53, 55, 120, 149
Gross, Viktor 52, 53, 55, 120, 149
Grubić, Đuro 75
Grund, Arnošt 142
Gulić, Milan 72, 73, 74, 76, 77, 84, 102, 103

H
Haberle, Peter 158, 166
Halla, Josip 116, 117
Hameršak, Filip 79, 103
Hauptfeld, Dragutin 109
Hauptmann, Gerhardt 126
Herber, Antun 54
Herwig, Holger H. 14, 40
Hoffmann, Samuel 108
Holjac, Janko 30, 49
Holjevac, Željko 78, 79, 80, 103
Horel, Catherine 79, 103
Horvat, Aleksander 73
Horvat, Josip 45, 47, 48, 64, 155, 156, 157, 158, 159, 166
Hrabak, Bogumil 94, 95, 97, 103
Hrvoj, Dragutin 156
Hugo, Victor 191
Huzjan, Vladimir 83, 103

I
Ilić, Danilo 20, 22
Ilić, Vladimir 22, 33
Ivančić, Dubravka 68, 98, 103

J
Jaćimović, Miroslav 82, 103
Jacoby, Georg 132, 134
Jakovina, Tvrtko 14, 17, 23, 31, 40
Janvier, Max 192
Johnson, A. Eric 44
Josip I., Franjo 12, 13
Jovanović, Jovan 16, 34, 141
Jovanović, Miško 16
Jovanović-Čupa, Ljubo 16,22
Jović, Giga 73
Jugović, Dragutin 89
Jukić, Luka 45, 51, 56, 64, 119, 142, 149
Jurić Zagorka, Marija 142
Jurilj, Igor 120, 123, 134, 144, 149
Jurišić, Ivan 70, 103
Juzbašić, Vinko 98, 103

K
Kalčić, Miodrag 112, 150
Karađorđević, Aleksandar (prestolonasljednik) 14, 78
Karađorđević, Petar I. 14, 78,
Karaman, Igor 44, 64
Karaman, Josip 116, 117
Karaula, Željko 21, 31, 40, 73, 74, 75, 76, 98, 103, 161, 166
Karlo I., austrijski car 136
Kaurić, Herman Violeta 46, 47, 64
Kenez, Peter 108, 150

Khuen-Héderváry, Károly 70
Kolar Dimitrijević, Mira 82, 83, 103
Kolar, Karlo 57
Kolowrat-Krakovsky, Alexander 128
Kontić, Zora 58
Korda, Jovan 91
Korošec, Anton 97, 155
Kosanović, Dejan 111, 113, 114, 116, 117, 150
Kovač, Marija 50, 51, 91
Kovačić, Tomo 120, 149, 161
Krajnović, Pero 7
Kranjčević, Ivo 21
Kris & Maël 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195
Krišto, Jureo 94, 97, 103
Krizman, Bogdan 68, 73, 84, 88, 93, 94, 95, 96, 99, 103
Krizman, Hinko 161
Kršnjavi, Isidor 109
Krtalić, Nikolina 160, 166
Kukuljica, Mato 109, 150

L
Leković, Dragan 108, 150
Levak, Ignac 51
Levi, Pavle 108, 150
Lifka, Aleksandar 111
Ludendorff, Erich 128,
Lunjevica, Nikodem 15
Lunjevica, Nikola 15

M
Machovec, Frank 193, 195
Magdić, Pero 88
Maglov, Marko 21
Mahnić, Antun (nadbiskup) 97
Majcen, Vjekoslav 108, 109, 115, 116, 117, 136, 143, 144, 150
Malins, Geoffrey 132
Maravić, Mile 48
Marić, Ana 53
Marković, Franjo 15
Marković, Svetozar 159
Markus, Tomislav 70, 71, 103
Matejčić, Slavko 68, 98, 103
Matijević, Margareta 68
Matijević, Milan 70, 103
Matijević, Olivera 99, 104
Matijević, Zlatko 154, 156, 166
Matković, Solan 81, 82, 90
Matković, Stjepan 102, 154, 166
Matuszewski, Boleslaw 137, 150
Mažuranić, Ivan 70
McDowell, John 132
McNab, Chris 190, 195
Medaković, Bogdan 96
Mehmedbašić, Muhamed 22, 23
Metikoš, Milan 88
Mićanović, Slavko 19, 40
Midžić, Enes 112, 150
Miladinović, Žarko 156
Milanković, Vukašin 79
Miles, Harry 113
Mileusnić, Marko 90
Milković, Jovan (kapetan) 15
Miškulin, Ivica 162, 166
Mitrović, Andrej 33
Mocnay, Emil 91
Moltke, Helmuth von 14
Mombauer, Annika 13, 40
Moser, Karin 111, 120, 121, 123, 127, 129, 138, 139, 140, 150
Mosinger, Rudolf 108, 121, 131, 141, 143
Mrezović, Matija 160
Muačević, Vaso 80, 99
Müller, Adolf 141
Murat, sultan 20

N
Nazor, Vladimir 190, 195
Nedok, Aleksandar 78, 91, 104

Nikić, Goran 70, 103
Nikola II. 90
Nikolić, Vladimir 87
Noworyta, Stanislaw 111

O
O'Brien, Tim 193, 195
Ostajmer, Branko 77, 78, 83, 98, 99, 104
Owen, Wilfred 191, 195

P
Palčec, Ljudevit 51
Pantić, Aleksa 78
Pašić, Nikola 13, 16, 17, 33, 155, 160
Pavelić, Ante 157, 160
Pavunić, Stjepan 144
Pejaković, Stjepan 160, 166
Perić, Ivo 70, 104
Perk, Dragutin 99
Peterlić, Ante 116, 150
Pilar, Ivo 69, 70, 104
Pinterović, Ante 30
Piplović, Stanko 74, 75, 76, 104
Pongrac, Draga 58
Popović, Cvjetko 22, 23
Popović, Dušan 73
Popović, Lazo 88, 89, 96
Porten, Henny 124, 130
Potiorek, Oskar 17, 18, 19, 24, 25
Pravdica, Ankica 68, 98, 103
Prebeg, Vladimir 73, 89
Preradović, Petar 96
Pribičević, Adam 87
Pribičević, Milan 27, 92
Pribičević, Svetozar 27, 73, 79, 105
Pribičević, Valerijan 89, 95
Princip, Gavrilo 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 38
Protić, Stojan 33
Puzović, Predrag 87, 104

R
Radić, Stjepan 46, 63, 93, 94, 96, 155
Rajčić, Tihomir 14, 15, 16, 17, 20, 22, 34, 40
Rakinac, Ilija 79
Rauch, Pavao 71
Rauchensteiner, Manfried 138, 139, 150
Regan, Krešimir 46, 49, 50, 56, 57, 64
Ribar, Ivan 98
Ritzheimer, Kara L. 134, 151
Rogina, Antun 58
Roksandić, Drago 68, 70, 71, 72, 78, 104, 157, 159, 166
Rostohar, Tomislav 53
Rudolf, Davorin 12, 14, 40, 121, 141
Runjanin, Stevo 80

S
Sabolić, Dubravka 162, 167
Sacchetto, Rita 124
Salis-Seewis, Johann 90
Schak, Antun 114, 125
Schmidt, Carl 170, 187
Seaton-Watson, Robert William 69
Skerlecz, Ivan 47, 49, 126
Smither, Roger 133, 151
Smodej, Josipa 54
Smodlaka, Josip 76, 157
Stefanović Karadžić, Vuk 97
Stepanović, Stepo 80
Stevenson, David 191, 195
Suligoj, Viktor 161
Supilo, Franjo 71
Szabo, Agneza 120, 149

Š
Šantić, Aleksa 97
Šarac, Đuro 22
Šegota, Ivica 68, 98, 103
Šetić, Nevio 76, 93, 104
Šimac, Miha 91, 104

Šimković, Jaga 51
Šimrak, Janko 156
Šimunković, Jaga 58
Šišić, Ferdo 155, 156, 167
Škiljan, Filip 79, 86, 92, 95, 104
Škrabalo, Ivo 108, 109, 113, 114, 116, 117, 118, 141, 151
Španović, Dario 80, 82, 104

T
Tankosić, Vojinć 21
Teodorović, Milan 88
Tesla, Nikola 113
Thaden, E. C.
Tisza, István 156, 167
Todorović, Pero 15
Tolkien, John Ronald Reuel 190
Tomašić, Nikola 71
Traumann, Wanda 124
Trbojević, Nikola 56
Tresić Pavičić, Ante 76
Trewhitt, Philipt 190, 195
Trocki, Lav 20
Trogrlić, Marko 76, 93, 104
Trumbić, Ante 155, 157, 160
Turković, Hrvoje 109, 111, 151

V
Valjean, Jean 191
Varešanin, Marijan (general) 20
Vialette, Roland 189, 193
Vidlak, Marica 53
Viktor Emanuel 171
Vila, Ivan 22
Vilim II. 13, 126
Villa, Pancho 128
Vinder, Toma 58
Virc, Zlatko 68, 79, 80, 84, 92, 104
Virilio, Paul 137, 151
Vojak, Danijel 78, 104
von Banfield, Gottfried 138
Vranješ-Šoljan, Božena 43, 64
Vrbanus, Milans 44
Vukičević, Marko 49, 64
Vuković, Vojislav 86

Z
Zatluka, Ivan 31
Zebec, Slava 54
Zita od Bourbon-Parme 136
Zorko, Tomislav 98, 104

Ž
Žeraić, Bogdan 20

W
Weiss, Lavoslav 115
Williamson, Samuel R. 22
Wilson, Thomas Woodrow 153, 168

ZAHVALE

Na koncu ovog zanimljivog iskustva urednici žele odvojiti i dio prostora kako bi zahvalili svima onima zbog kojih je ovaj zbornik ugledao svjetlo dana.

Zahvale ćemo prvo uputiti profesoru Luki Pejiću koji je bespogovorno podržao projekt i sudjelovao u realizaciji istoga sustavnim sugestijama, iščitavanjem i, nije naodmet reći, mentoriranjem. Također, zahvaljujemo profesorima Denisu Njariju, Domagoju Tomasu i Sergeju Filipoviću na ukazanoj podršci te brzim i kvalitetnim recenzijama radova unatoč brojnim fakultetskim obvezama.

Zahvalili bismo i svim našim kolegama i kolegicama. Studenticama kroatistike Ani Haršanji, Sonji Erceg i Sonji Đelatović upućujemo zahvale na strpljivom čitanju i lektoriranju radova. Kolegi Darku Paradžikoviću zahvaljujemo na sažecima na engleskom jeziku. Marijani Bošnjak, Marku Cmrečnjaku, Dominiku Škarici, Adamu Tukoviću i Luki Zorici zahvaljujemo na radovima i trudu pri ostvarivanju projekta i publikacije koje smo inicijalno i zamislili.

Konačno, zahvaljujemo Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Osijeku te Filozofskom fakultetu na podršci i realizaciji zbornika.

INFORMACIJE O PREUZETIM SLIKAMA / AUTORSKA PRAVA:

1. *Hrvatski narod*, broj 31., godina XXIII., 30. srpnja 1914., str. 1., Zagreb.
2. *Novosti*, broj 172., godina VII., 28. lipnja 1914., str. 1., Zagreb.
3. *Jutarnji list*, broj 709., godina II., 9. srpnja 1914., str. 1., Zagreb.
4. *Ilustrovani list*, broj 48., godina II., 27. studenog 1915., str. 1150., Zagreb.
5. *Virovitičan*, broj 52., godina XVI., 17. rujna 1914., str. 1., Virovitica.
6. *Volja naroda*, broj 25., godina I., 5. prosinca 1918., str. 1., Varaždin.
7. *Ilustrovani list*, broj 46., godina I., 14. studenog 1914., str. 1104., Zagreb.
8. *Hrvatsko pravo*, broj 49., godina IV., 8. prosinca 1917., str. 3., Varaždin.

Sve slike preuzete su s portal digitaliziranih novina *Stare hrvatske novine* dostupnog na linku: http://dnc.nsk.hr/Newspapers/Default.aspx